

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY

VĒSTURE:
AVOTI UN CILVĒKI

XXVI

HISTORY:
SOURCES AND PEOPLE

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
AKADĒMISKAIS APGĀDS "SAULE"
2023

Saleniece, I., atb. red. *Vēsture: avoti un cilvēki. XXVI*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2023. 148 lpp.

Daugavpils Universitātes zinātnisko rakstu krājums "Vēsture: avoti un cilvēki" ir anonīmi recenzēts periodisks izdevums ar starptautisku zinātniskās redakcijas kolēģiju. Tā mērķis ir prezentēt aktuālo pētījumu rezultātus vēstures zinātnes, kā arī historiogrāfijas un vēstures palīgzinātņu jomā. Rakstu krājums iznāk vienu reizi gadā latviešu, angļu un krievu valodā.

Redkolēģija / Editorial Board

Irēna Saleniece (Daugavpils Universitāte, Latvija) – atbildīgā redaktore

Sandra Grigaravičiūtė (Lietuvas Genocīda un pretošanās pētniecības centrs, Lietuva)

Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte, Latvija)

Andris Levāns (Latvijas Universitāte, Latvija)

Olaf Mertelsmann (Tartu Universitāte, Igaunija)

Henrihs Soms (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Geoffrey Swain (Glāzgovas Universitāte, Apvienotā Karaliste)

Vitālijs Šalda (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Juris Urtāns (Latvijas Kultūras akadēmija, Latvija)

Literārie redaktori

Jana Butāne-Zarjuta, Sandra Meškova, Anatolijs Kuņecovs

Tehniskie redaktori

Žanete Gabranova, Laima Grišule

Maketētājs

SIA "RA Drukātava"

Iekļauts EBSCO datubāzē.

ISSN 1691-9297

© Daugavpils Universitāte, 2023

Saleniece, I., ed. *History: Sources and People. XXVI*. Daugavpils: Daugavpils University Academic Press “Saulē”, 2023. 148 p.

The collection of articles “History: Sources and People” of Daugavpils University is a double-blind peer-reviewed periodical with the international editorial board. It publishes articles aimed at presenting the research findings in the field of history, as well as historiography and auxiliary historical disciplines. It is published once a year in Latvian, English, and Russian.

Editorial Board

Irēna Saleniece (Daugavpils University, Latvia) – editor in chief
Sandra Grigaravičiūtė (Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, Lithuania)
Ēriks Jēkabsons (University of Latvia, Latvia)
Andris Levāns (University of Latvia, Latvia)
Olaf Mertelsmann (University of Tartu, Estonia)
Henrihs Soms (Daugavpils University, Latvia)
Geoffrey Swain (University of Glasgow, United Kingdom)
Vitālijs Šalda (Daugavpils University, Latvia)
Juris Urtāns (Latvian Academy of Culture, Latvia)

Literary editors

Jana Butāne-Zarjuta, Sandra Meškova, Anatolijs Kuzņecovs

Technical editors

Žanete Gabranova, Laima Grišule

Lay-out

RA Drukātava Ltd

Included in EBSCO database.

ISSN 1691-9297

© Daugavpils University, 2023

SATURS / CONTENTS

Tatjana Bogdanoviča	7
Latgales teritorijas ģeogrāfiskā un dabas vide Rīgas un Cēsu jezuītu uztverē	
Ginta Elksne	15
“Porcelāna stāsti”: mutvārdu vēsture un porcelāna ražošanas vēsture Latvijā	
Audronė Janužytė	23
Disagreements and Compromises over the University of Lithuania in the 1918–1920s	
Juris Jefuni	31
Policijas informators un viņa novērošanas objekts dienesta dokumentos	
Vēsma Lēvalde	41
Laicīgās kultūras dzīve Liepājā līdz padomju periodam	
Сигитас Лужис	50
<i>Cycloput tela</i> : оружие массового поражения в «Великом искусстве артиллерии» Казимира Семеновича	
Юлия Михайлова	59
Советско-латвийский мирный договор 1920 г. в исторической памяти Латвии на изломе эпох	
Евгения Назарова	69
Латышские крестьяне в Сибири: колония Кайбинская от основания до установления Советской власти.	
Guntis Pakalns	79
Pasaka “Laime un bagātība” Latvijā – vēsture un avoti	
Ieva Pigozne	85
Unikāla tunikveida jaka no Rudzātu pagasta: nozīmīgums un datējuma problēma	

Gaļina Sedova (nun Euphrosyne)	93
The Life of Orthodox Parishes and the Old Believers Community in Riga, 1941–1944: ministry or collaborationism	
Edvards Seliška	108
Infantijas ietekmīgāko šļautas dzimtu (Borhu, Hilzenu, Plāteru) politiskā darbība Žečpospolitā 1764.–1772. gadā	
Arnis Słobożanins	114
Latgaliešu tiesību aktualizācija: 1946. gada dokumenta publikācija Čehoslovākijā un tā interpretācija latgaliešu emigrācijā 1969. gadā	
Henrihs Soms	121
Daugavpils Valsts skolotāju institūta (1921–1940) absolventu biogrāfijas: informācijas vākšana un izpēte	
Vitālijs Šalda	130
Latviešu publicisti par izglītību dzimtajā valodā (20. gadsimta sākums)	
Ziņas par autoriem / Authors	145

Tatjana Bogdanoviča

Latgales teritorijas ģeogrāfiskā un dabas vide Rīgas un Cēsu jezuītu uztverē*

Atslēgas vārdi: Latgales teritorija, jezuīti, Rīgas jezuītu kolēģija, Cēsu jezuītu rezidence, Inflantija, jezuītu arhīvs

Lai gan Latgales teritorijas vēsture pētnieku interesi raisa kopš 18. gadsimta (Hylzen 1750; Manteuffel 1879), agrīno jauno laiku vēstures posms joprojām paliek ārpus pētījumu loka. Tas ir saistīts ar avotu ierobežotu pieejamību. Pēc B. Brežgo (1887–1957), lielākā dokumentu daļa no Daugavpils pilsētas arhīva un Latgales muižnieku privātajiem arhīviem pazuda Pirmā pasaules kara laikā (Brežgo 1943, 80, 95); saglabājušies dokumenti tika izvesti un šobrīd atrodas dažādu valstu arhīvos.¹ Tādējādi kvalitatīvai un daudzpusīgai Inflantijas vācu muižniecības pētišanai ir nepieciešama plašāka avotu bāze, jauna materiāla ieviešana zinātniskajā apritē. Viens no šādiem avotiem – Rīgas un Cēsu jezuītu arhīva dokumentu komplekss, kuru 1941. gadā publicējis Holandes jezuīts J. Kleijntjens² (*Jean Chrétien Joseph Kleijntjen*, 1876–1950).

Dokumentu kompleksā ietilpst jezuītu misionāru ikgadējas atskaites, vēstules, juridiskie akti, personu katalogi. Tekstu statistiska analīze atklāj, ka materiālam ir plašs informatīvs potenciāls un viena no biežāk pieminētajām tēmām ir Latgales teritorijas ģeogrāfiskā un dabas vide. Ceļojuma apraksti, kas tapuši viduslaikos, 17. vai 21. gadsimtā, pirmām kārtām iepazīstina lasītāju ar teritorijas ģeogrāfisko novietojumu, dabas objektiem un parādībām, pēc tam ar iedzīvotāju dzīvesveidu un kultūru. Franču vēsturnieks F. Brodēls (*Fernand Braudel*, 1902–1985) norāda, ka ģeogrāfiskā un dabas vide ir ļoti mainīga, neatlaidīga, prasīga, dažkārt uzmācīga un vēsturnieku nenovērtēta (Braudel 2002). Tās nozīme atklājas ne tikai ietekmē uz iedzīvotāju fiziskajām īpašībām, saimniekošanas veidu un kultūru, bet arī uz pasaules uzskata veidošanos.

Ģeogrāfiskās vides un dabas objektu apraksti ir gan objektīvas informācijas

* Raksts tapis projektā “LU doktorantūras kapacitātes stiprināšana jaunā doktorantūras modeļa ietvarā” (Nr. 8.2.2.0/20/I/006).

¹ Piemēram, Lietuvas metrika glabājas Krievijas Seno aktu arhīvā Maskavā (РГАДА); Plāteru dzimtas dokumentu fondi – Lietuvas Valsts vēstures arhīvā (LVIA), Varšavas Seno aktu arhīvā (AGAD), Ukrainas Centrālajā Valsts vēstures arhīvā Ļvivā (ЦГИАЛ), kā arī atsevišķi dokumenti Polijas, Zviedrijas un Vācijas muzejos un bibliotēkās.

² *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos*. (1941). Rīga: Apgāds “Latvju grāmata”. VII. 300 lpp.

nesēji, gan atslēga pasaules uztveres izpratnē. Raksta mērķis ir, analizējot ģeogrāfiskos un dabas aprakstus, noteikt Latgales teritorijas uztveres īpatnības jezuītu tekstos.

Pētot Rīgas un Cēsu jezuītu ziņojumus par Latgales teritoriju, jāņem vērā, ka tā nebija atsevišķa Pārdaugavas hercogistes administratīva vienība, laikabiedri to uztvēra kā daļu no Livonijas,³ līdz ar to informāciju par šo teritoriju var identificēt tikai ar avotos minēto toponīmu palīdzību. No Rīgas kolēģijas dibināšanas līdz Cēsu rezidences slēgšanai⁴ ar Latgales teritoriju saistītie vietu nosaukumi Rēzekne (*Rositen*), Ludza (*Lucin*), Daugavpils (*Dünaburg*), Rušonas ezers (*Russon*) minēti 6 no 59 ziņojumiem, teritorijas apraksta apjoms svārstās no 6 līdz 18 teikumiem, kas ir 5 – 25% no attiecīgo ziņojumu tekstiem. Šī pieticība skaidrojama ar to, ka, lai arī jezuītu misionāri regulāri apmeklēja Latgales teritoriju, pastāvīgs misijas punkts te netika dibināts, jezuītu darbība koncentrējās galvenokārt ap Rīgu un Cēsīm, kur atradās ordeņa galvenās mītnes.

Rīgas un Cēsu jezuītu ziņojumu satura analīze rāda, ka katrs teritorijas apraksts sākas tieši ar ģeogrāfisko un dabas objektu pieminēšanu, to raksturošanai autori izmanto mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus. Šie dati izceļ Latgales teritoriju starp citām jezuītu ziņojumos minētajām vietām. Tā, rakstot par Rīgu vai Pārdaugavas hercogistes Vidzemes daļu, jezuīti līdzās reliģiskajai tēmai priekšplānā izvirza arī politiskus notikumus, ģeogrāfiskie objekti tiek minēti lielākoties bez ievadapraksta, tikai kā telpiski orientieri, savukārt dabas objekti un parādības praktiski tiek ignorētas. Šajā gadījumā informācijas atlasī, visticamāk, ietekmējusi Rīgas kolēģijas politiskā saistība, politisko notikumu intensitāte Rīgā un Vidzemes teritorijā 16. gadsimta beigās – 17. gadsimta sākumā.⁵ Turpretim Latgales teritorijas apraksti gandrīz pilnībā ir atbrīvoti no politiskās tēmas un koncentrējas uz reģiona raksturošanu. No vienas puses, tas skaidrojams ar to, ka šis laika posms Latgales teritorijā bija samērā mierīgs, jo poļu–zviedru kara satricinājumi to praktiski neskāra. No otras puses, atšķirības, kas pastāv starp Vidzemes un Latgales teritoriju aprakstiem, liecina par to dažādo uztveri.

Rīga bija politisks, ekonomisks, kultūras un potenciāli reliģisks Pārdaugavas hercogistes centrs. Tādējādi jebkuras izmaiņas Rīgas politiskajā statusā bija drauds gan Žečpospolitas, gan Romas katoļu baznīcas plāniem. Iespējams, tāpēc papildus savam tiešajam pienākumam – garīgajam darbam – jezuītu misionāri saņēma no ordeņa ģenerāļa vai pāvesta uzdevumu novērot politiskus notikumus

³ Tā laika dokumentos Pārdaugavas hercogistes apzīmējumam laikabiedri izmanto vārdu Livonija, tādējādi uzsverot, ka šī teritorija ir Livonijas valsts turpinātāja.

⁴ 1583–1625.

⁵ Piemēram, kalendāra nemieri (1584–1589), poļu–zviedru karš (1600–1629).

un ziņot par tiem. Jāpiebilst, ka tā bija ierasta prakse, ne velti laikabiedri dēvēja jezuītus par pāvesta acīm un ausīm (Mozheiko 1996, 87).

Savukārt Latgales teritorija – ziņojumos pieminētā Rēzekne, Ludza un Daugavpils – atrodas vairāk nekā 200 km attālumā no Rīgas, kas, ņemot vērā mazattīstīto infrastruktūru, bija iespaidīgs attālums 17. gadsimta ceļotājam. Ne velti, rakstot par Rēzekni un Ludzu, jezuīti uzsver, ka tās atrodas Livonijas nomalē, tuvu Maskavijas robežai (*in finibus Moscoviae*) (Annales 1941, 105) – tālu no svarīgāko politisko notikumu epicentra.

Jezuītu arhīvu dokumentos robeža tika pieminēta 3 no 6 ziņojumiem un ne tikai kā telpisks orientieris, kas norāda uz Latgales teritorijas ģeogrāfisko novietojumu, bet kā jezuītu aktīvas darbības vieta: “Lielā gavēņa laikā mūsu priesteri devās uz pašām Maskavijas robežām” (*excursum est quodam nostro sacerdote in Quadragesima usque ad ipsos fines Moscoviae*) (Annales 1941, 105). Tas liek domāt, ka “Latgales misijas” organizēšanas mērķis bija ne tikai garīga darbība, bet arī ordeņa ietekmes stiprināšana pierobežas teritorijā, jo Maskavija jau sen bija Romas katoļu baznīcas iekāres objekts. Šo apgalvojumu apstiprina sākotnējās darbības vietas izvēle – pierobežas miestīņi Rēzekne un Ludza. Pirmajos astoņos misijas pastāvēšanas gados (no 1606. līdz 1614. gadam) šo miestīņu apkārtnē bija vienīgā jezuītu darbības vieta, kas pēc infrastruktūras nebija labākais variants, salīdzinot, piemēram, ar Daugavpili. Tā ilgstoši palika ārpus misionāru uzmanības. Pirmo reizi Daugavpils minēta 1617. gada Cēsu jezuītu ziņojumos (Litterae 1941, 290). Acīmredzot tās trūkums bija liels attālums no Maskavijas robežas, jo infrastruktūras piemērotības un potenciālo misijas atbalstītāju skaita ziņā Daugavpils bija daudz pievilcīgāka nekā Rēzekne un Ludza.

Ziņojumos pieminēto ģeogrāfisko objektu daudzveidība nav liela. Trīspadsmit gadu laikā minēti tikai 5 objekti: 3 no tiem bija apdzīvotas vietas – Rēzekne, Ludza, Daugavpils, viens ezers (Rušons – pagānu patvēruma vieta) un viena upe – Daugava, kas minēta Daugavpils atrašanās vietas norādei. Tādējādi jezuīti savos ziņojumos veido priekšstatu par Latgales teritoriju kā telpiski gandrīz neapdzīvotu vietu. Šī situācija bija skarba realitāte, jo Livonijas kara dēļ tika izpostītas apdzīvotas vietas, gāja bojā vai teritoriju pameta liels iedzīvotāju skaits.⁶ Objektivitātes labad jāatzīmē, ka Latgales teritorijā, lai arī lēni, tomēr veidojās un attīstījās muižas. 16. gadsimta avotos ir pieminētas vairāk nekā 30 muižas,⁷ taču ne jezuītu ziņojumos. To var izskaidrot ar savdabīgu misionāru telpas

⁶ Nav iespējams precīzi noteikt Latgales teritorijas iedzīvotāju skaitu, taču vairāki pētnieki ir nonākuši pie secinājuma, ka 17. gadsimtā šajā teritorijā bija liels iedzīvotāju trūkums Livonijas kara dēļ (Strods 1989, 7; Dibass 2000, 56; Jeziorski 2010, 417).

⁷ Piemēram, Asūne, Indrica, Līksna (*Leiksna*).

uztveri: ģeogrāfisko telpu jezuīti vērtēja caur savas darbības prizmu; tas nozīmē, jo aktīvāka bija jezuītu kalpošana konkrētajā teritorijā un jo plašāks bija misiju tīkls, jo piepildītāka kļuva telpa. Šāda pieeja, kā apgalvo literatūrzinātnieks un kulturologs J. Lotmans (igauņu: *Juri Lotman*, krievu: *Юрий Михайлович Лотман*, 1922–1993), bija raksturīga kristīgai teritorijas apgūšanas koncepcijai. Ģeogrāfiskā telpa paplašinājās teritorijas morāli reliģiskās transformācijas rezultātā, atņemot to no ļaunajiem spēkiem, piemēram, pagāniem un ķeceriem (Lotman 1996, 239). Šī koncepcija atklājas jezuītu ziņojumos, kur aprakstīts nevis kaut kas redzēts vai apmeklēts, bet tā vide, kurā notika viņu darbība. Ņemot vērā, ka 16.–17. gadsimta mijā Latgales teritorijā esošās muižas piederēja galvenokārt luterāņiem, lielākā daļa šīs teritorijas jezuītiem palika *terra incognita*.

No ziņojumos minētajiem dabas objektiem jezuīti īpašu uzmanību pievērša mežam. Par meža nozīmi cilvēka dzīvē rakstīja vēsturnieks Ž. Le Gofs (*Jacques Le Goff*, 1924–2014). Kopš neolīta laikiem mežs ir bijis daudzfunkcionāls dabas objekts, kas raisīja cilvēkiem dažādas emocijas (Le Goff 2001, 91). Bruņiniekam tā bija medību un piedzīvojumu pasaule, zemniekiem – ienākumu avots, milniekiem – tikšanās vieta (Le Goff 1992, 124–125). Taču no meža nāca arī draudi: tur dzīvoja briesmoņi, izsalkuši dzīvnieki un laupītāji (Le Goff 1992, 124–125).

Par jezuītu attieksmi pret mežu liecina aprakstā lietotā leksika. Meža raksturošanai Rīgas un Cēsu misionāri lietoja četrus dažādus epitetus: “visblīvākais” (*densissimas*) – 4 reizes, “visplatākais” (*latissima*) – 3 reizes, “necaurejams” (*invia*) – 2 reizes un “visbriesmīgākais” (*horridissimis*) – 2 reizes. Jāpiebilst, ka neviens no pārējiem ziņojumos minētajiem dabas vai ģeogrāfiskajiem objektiem netika pagodināts ar tādu mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu daudzveidību. Lielākā daļa īpašības vārdu aprakstā lietota vispārākā pakāpē. Tas, pirmkārt, norāda uz to, ka objektam piemīt noteikta īpašība vislielākajā mērā; otrkārt, ka objekts individuā (ziņojuma autorā) ir izraisījis līdz galējai robežai sakāpinātas emocijas. Tādējādi meža apraksta leksika liecina par lielu emocionālu satricinājumu, ko jezuītu misionāri saņēma saskarsmē ar Latgales mežiem.

Lai ziņojumu adresāts varētu iedomāties meža mērogu, jezuīti dod arī konkrētu skaitli – 15 vācu jūdzes (Annales 1941, 109), kas ir vairāk nekā 110 km.⁸ Pat, ja šis skaitlis ir neprecīzs vai pārspīlēts, tas liecina, ka jezuīti bija patiesi pārstēģti par redzēto. Jezuītu meža aprakstus papildina Livonijas ģeogrāfiskās kartes, kur šis dabas objekts aizņem 2/3 no visas Latgales teritorijas platības. Tas rada iespaidu, ka dažas apdzīvotas vietas ir pazudušas meža biežokņa vidū (1. attēls).

⁸ Viena jūdze ir 7 420 m.

1. att. Livonijas karte, 16. gadsimts

Ziņojumos izmantotie epitēti “necaurejams” un “visbriesmīgākais” liecina par to, ka mežs izraisīja negatīvas emocijas. Tās bija bailes – spēcīga emocija, kas signalizē par draudiem cilvēka dzīvībai. Mežs tika uztverts kā bīstama telpa. Psihologi izdala divus galvenos baiļu izcelsmes faktoros: nedrošības sajūta un noteiktas asociācijas (Umriuhin 2020). Pirmkārt, mežs, tāpat kā Latgales teritorija kopumā, ir vāji apgūta telpa. Tas ir “necaurejams”, jo ceļu vietā ir purvi (*paludis*) (Annales 1941, 109). Otrkārt, tas ir “visbriesmīgākais”, jo te var apmaldīties un nomirt – ne tikai fiziski, bet arī garīgi, jo nemirstīgo dvēseli apdraudēja dēmoni (*daemonis*) jeb ļaunie gari, kas, pēc jezuītu domām, mita mežos (Annales 1941, 123).

Kristīgajā tradīcijā ļaunos garus attiecina uz sātana valstību, kurš kopš agrīniem viduslaikiem tika uzskatīts par visu ļauno spēku augstāko pavēlnieku, cilvēces kārdinātāju un pavadinātāju (Le Goff 2018, 143). Savukārt jezuītu ordeņa dibinātājs I. Lojola (latīņu: *Ignatius de Loyola*, spāņu: *Ignacio de Loyola*, 1491–1556) sātanu devēja par cilvēces ļaunāko ienaidnieku, kura mērķis ir novest cilvēku uz grēka ceļa, tādējādi iznīcinot viņa nemirstīgo dvēseli (St. Ignatius of Loyola, 34). Negatīvas emocijas pastiprināja pagānu klātbūtni Latgales mežos. Katrā ziņojumā jezuīti uzsver, ka mežs ir kļuvis par elku pielūdzēju (*idololatres*) patvēruma vietu (Annales 1941, 109). Savukārt pagānisms un elku pielūgšana kristīgajā pasaulē asociējās ar sātana vārdu. Reizēm, rakstot par pagāniem,

misionāri lieto epitetu “barbari” (*barbarus*) (Litterae 1941, 293), ar to pretstatot mežu un Latgales teritoriju kopumā “civilizētajai” kristīgajai pasaulei.

Rīgas un Cēsu jezuītu arhīva dokumentu analīze rāda, ka pirmo misionāru priekšstatu veidošanu par Latgales teritoriju ietekmēja gan ārējie, gan iekšējie faktori. No ārējiem faktoriem galvenie bija teritorijas perifērijas statuss, mazattīstīta infrastruktūra, kara postījums un mazapdzīvotība. No iekšējiem faktoriem jezuītu teritorijas uztveri ietekmēja viņu kristīgais pasaules uzskats un Romas katoļu baznīcas doktrīnas. Jezuītiem radās priekšstats, ka Latgales teritorija ir tāla, necivilizēta, ar bīstamiem mežiem klāta pagānu zeme, līdz ar to tika radīts un reprezentēts negatīvs teritorijas tēls.

Avotu un literatūras saraksts

Annales collegii Rigensis Societatis Jesu 1604–1618. (1941). Grām.: *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa archivos*. II daļa. Rīga: Apgāds “Latvju grāmata”. 98.–179. lpp.

Litterae annuae residentiae Vendensis. (1941). Grām.: *Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa archivos*. II daļa. Rīga: Apgāds “Latvju grāmata”. 288.–294. lpp.

St. Ignatius of Loyola. *The Spiritual Exercises of St. Ignatius of Loyola*. https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1491-1556,_Ignatius_Loyola,_Spiritual_Exercises,_EN.pdf (10.10.2022.)

Brežgo, B. (1943). *Latgolas pagotne*. Daugavpils: V. Lōča izdevnīceiba. 222 lpp.

Braudel, F. (2002). *Sredizemnoe more i sredizemnomorskii mir v epohu Filippa II* [The Mediterranean Sea and the Mediterranean World in the Age of Philip II] https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodel/01.php (10.10.2022.)

Dibass, B. (2000). Latgale Ziemeļu kara laikā Daugavpils pils tiesas grāmatās. *Latvijas arhīvi*, Nr. 1: 51–59.

Hylzen, J. A. (1750). *Infanty w dawnych swych, y wielorakich aż do wieku naszego dziejach y rewolucyach; z wywodem godności i starożytności szlachty tameczney tuzież praw y wolności z dawna i teraz jej służących, zebrane y polskiemu światu do wiadomości w oyczystym języku podane...* Wilno: Drukarnia Akademicka. 504 str.

Jeziorski, P. (2010). Dyneburg w ostatnim stuleciu istnienia Rzeczypospolitej obojga narodów. Przyczynek do dziejów społecznych i gospodarczych miasta. Grām.: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, II daļa. Białystok: IBnDKE Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy: Benkowski Publishing & Ballons. 409–439 str.

Le Goff, Zh. (2018). *Rozhdenie Evropy* [Birth of Europe]. Sankt-Petersbourg: Aleksandria. 398 s.

Le Goff, Zh. (2001). *Srednevekovyi mir voobrazhaemogo* [Medieval world of the

imaginary]. Moskva: Progress. 440 s.

Le Goff, Zh. (1992). *Civilizacija srednevekovogo zapada* [Civilization of the medieval west]. Moskva: Progress. 376 s.

Lotman, Y. (1996). *Vnutri mysliashchih mirov* [Inside thinking worlds]. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury. 464 s.

Manteuffel, G. (1879). *Inflanty Polskie: poprzedzone ogólnym rzutem oka na siedmiowiekową przeszłość całych Inflant*. Poznań. 390 lpp.

Mozheiko, V., Sedov, L., Tiurin, V. (1966). *S krestom i mushketom* [With cross and musket]. Moskva: Nauka. 226 s.

Strods, H. (1989). *Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772. g. – 1959. g.* Rīga: P. Stučka Latvijas Valsts Universitāte.

Umriuhin, P. (2020). *Strah: prichiny, mehanizmy i refleksy* [Fear: causes, mechanisms and reflexes]. <https://postnauka.ru/faq/41695> (10.10.2022.)

Tatjana Bogdanoviča

Geographical and Natural Environment of the Territory of Latgale in the Perception of the Jesuits of Riga and Cēsis

Key words: Latgale, Jesuits, Jesuit College in Riga, Jesuit Residence in Cēsis, Inflanty, Jesuit archives

Summary

The purpose of the article is, by analyzing the descriptions of the geographical and natural environment, to determine the peculiarities of the Jesuits' perception of the territory of Latgale. "The Jesuits of Riga and Cēsis" was published in 1941 by the Dutch Jesuit J. Kleijntjens. The statistical analysis of the publication content showed that they have a great informative potential for studying various topics, but one of the most frequently mentioned topics is the geographical and natural environment of Latgale. From the founding of the Riga collegium to the closing of the Cēsis residence, 6 out of 59 reports were mentioned, but the description ranged from 6 to 18 sentences, which is 5–25% of the texts of the respective reports. The diversity of geographical objects mentioned in the reports is not great, in total, only 5 objects. Thus, in their reports, the Jesuits created an image of Latgale as a spatially empty place. Among the natural objects mentioned in the reports, the Jesuits paid special attention to the forest. Missionaries used four different epithets to describe the forest: 'dense' (denissima), 'widest' (latissima), 'impenetrable' (invia), and 'most terrible' (horridissimis). The epithets used in the reports indicate that the forest evoked negative emotions and a sense of threat. The analysis of the archives of the Jesuits of Riga and Cēsis revealed that both external and internal factors influenced the formation of the first missionaries' ideas about

Latgale. Among the external factors, the major ones are the peripheral status of the territory, underdeveloped infrastructure, war damage, and sparse population. From internal factors, the Jesuits' perception of the territory was influenced by the Christian worldview and the doctrines and interests of the Roman Catholic Church. Under the influence of these factors, the Jesuits had the impression that Latgale was a distant, uncivilized, pagan land covered with dangerous forests, thus a negative image of the territory was created and represented.

Ginta Elksne

“Porcelāna stāsti”: mutvārdu vēsture un porcelāna ražošanas vēsture Latvijā

Atslēgas vārdi: mutvārdu vēsture, muzeji, porcelāna ražošana Latvijā, Rīgas Porcelāna rūpnīca, Rīgas Porcelāna muzejs

Līdz ar neatkarības atjaunošanu 1990. gados Latvijas rūpniecībai nācās adaptēties darbībai globalizētā pasaulē, kad daudzas valstis jau atradās deindustrializācijas posmā – process, kas pasaules attīstītajās valstīs sākās 20. gs. 80. gados un izpaudās gan kā ražošanas pārcelšana uz darbaspēka, sociālo un vides aizsardzības prasību ziņā zemāku izmaksu valstīm, gan kā strukturālas pārmaiņas pašas rūpniecības iekšienē (Krastiņš 2018, 283). Uzņēmumi un veselās nozares, kas iepriekš bija spēlējušas nozīmīgu lomu reģiona ekonomiskajā un sociālajā telpā, samazināja ražošanas apjomus vai izzuda pavisam, atstājot liecības par savu pastāvēšanu gan fiziski tveramos artefaktos, gan daudzu cilvēku likteņos un personīgajos stāstos. Pēdējos gados padomju perioda industriālā mantojuma izpētei Latvijā pētnieki un plašāka auditorija pievēršas aizvien vairāk, tostarp fiksējot laikabiedru liecības par dažādu rūpniecības nozaru vēsturi.

Raksta mērķis ir analizēt mutvārdu vēstures pienesumu rūpniecības vēstures izzināšanā, par pamatu ņemot teorētiskās atziņas un intervijas ar Rīgas Porcelāna rūpnīcas bijušajiem strādniekiem, veiktas Rīgas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzejā 2017.–2020. gadā.

Mutvārdu vēsture kā izziņas avots par norisēm rūpniecībā

Mutvārdu vēsture jau no tās sākumiem ir fokusējusies uz rūpniecības nozaru strādnieku pieredzes fiksēšanu (Krūmiņa 2011, 166).

Mutvārdu intervijas ar rūpniecības strādniekiem ļauj atklāt izmaiņas nozarē, tās uzplaukumu un norietu no pašu strādnieku skatpunkta (Thompson 2017, 287; Schwartz 2015, 4). Tiek norādīts, ka mutvārdu vēsture ir specifisks izziņas avots par tādiem notikumiem un procesiem rūpniecībā, par kuriem trūkst vai ir maz dokumentālo liecību (Ryant 1988, 560), turklāt mutvārdu liecībās tiek fiksēta ne tikai tehnoloģiju specifika, bet arī ziņas par personām, kuras bijušas iesaistītas ražošanas procesos (Lean 2018, 55). Mutvārdu vēstures intervijas palīdz indivīdiem un kopienām labāk saprast un pieņemt pieredzi, ko radījusi kādas rūpnīcas vai pat veselās nozares slēgšana deindustrializācijas posmā, un mazināt tās traumatiskos aspektus (Moitra, Nogueira 2018, 9; McIvor 2018, 10).

Vēsturiskās atmiņas saglabāšanai mutvārdu vēstures pieeju un tās sniegtās iespējas plaši izmanto arī muzejos (sk. Thompson 2017; Ambrozs & Peins 2020). Mutvārdu liecības muzejos palīdz veidot saikni starp vēsturisko priekšmetu un apmeklētāju (Šūpulis 2014, 89) un norāda uz aizvien lielāku nemateriālā mantojuma nozīmes pieaugumu muzejos (Matasa 2014, 93). Īpaša loma tam ir muzejos, kuru darbība saistīta ar industriālā mantojuma saglabāšanu; tajos vienlaikus ar lietisko liecību fizisku saglabāšanu un pētīšanu tiek akcentēta arī to cilvēku loma, kuri bijuši saistīti ar konkrēto nozari, un mutvārdu vēstures pieeja ir būtiska šīs cilvēciskās dimensijas atklāšanā (Lane 1993, 609).

Arī Latvijā līdzās akadēmiskiem pētījumiem par rūpniecības vēsturi muzeju pētnieciskā darba rezultātā ir nākuši klajā izdevumi, kas aktualizē bijušo rūpnieciskā strādnieku tiešo un nepastarpināto pieredzi: (1) Līvānu Stikla fabrikas 13 bijušo darbinieku atmiņas, kas apkopotas izdevumā “Dzīvais stikls: Līvānu stiklinieku stāsti” (*Dzīvais stikls* 2015); (2) mutvārdu vēstures intervijas ar 21 bijušo Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku, kas prezentētas grāmatā “Porcelāna stāsti: Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku atmiņas” (*Porcelāna stāsti* 2020).

Rīgas Porcelāna muzejs un porcelāna ražošanas nozares mantojums

Porcelāna ražošana rūpnieciskos apjomos Latvijā nenotiek jau gandrīz 20 gadu, tomēr cilvēku atmiņā ar to saistās divas atsevišķas ražotnes, kas 1963. gadā tika apvienotas vienā Rīgas Porcelāna un fajansa fabrikā (no 1969. gada Rīgas Porcelāna rūpnīca, turpmāk RPR): 1841. gadā dibinātā “a/s “M. S. Kužņecovs” porcelāna, fajansa un māla izstrādājuma fabrika” (vēlākais RPR 1. iecirknis Maskavas ielā 257, Rīga) un 1886. gadā dibinātā Jakoba Karla Jesena (*Jakob Carl Jessen*, 1841–1891) porcelāna fabrika (vēlākais RPR 2. iecirknis Lēdurgas ielā 3, Rīga). 1990. gadu vidū uzņēmums piedzīvoja dažādu ražošanas darbības formu, īpašnieku un nosaukuma maiņas, līdz 2000. gadu sākumā porcelāna ražošana rūpnieciskos apjomos faktiski tika izbeigta (*Porcelāna stāsti* 2020, 9). Šobrīd Latvijā ar porcelānu turpina strādāt gan individuāli mākslinieki, gan dažādas studijas; starp lielākajām jāmin 2007. gadā dibinātā “Piebalgas porcelāna fabrika” ar ražotni Vecpiebalgā (Veinberga et. al. 2022, 2).

Porcelāna ražošanas nozares piemiņa un aktivitātes tās uzturēšanā lielā mērā saistās ar Rīgas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzeja (turpmāk – Muzejs) vārdu. Muzejs tika atklāts 2001. gada 30. oktobrī, bet tā kolekcijas sākumu var saistīt ar 2000. gadu, kad ar LR Ministru kabineta 5. jūlija rīkojumu Nr. 324 Rīgas pilsēta ieguva vairāk nekā 6000 likvidētās a/s “Rīgas Porcelāns” (bij. RPR) muzeja kolekcijas priekšmetu. Saskaņā ar likuma “Par valsts un pašvaldību īpašuma objektu privatizāciju” 55. pantu tika atļauts valsts

īpašuma valdītājam Privatizācijas aģentūrai nodot bez atlīdzības Rīgas pilsētas īpašumā likvidētā valsts uzņēmuma "Rīgas porcelāns" muzeja (Rīgā, Maskavas ielā 257) porcelāna kolekciju (6263 priekšmeti 37229,90 latu vērtībā) iekļaušanai Nacionālajā muzeju krājumā (Par likvidētā valsts uzņēmuma.. 2000).

Muzeja mērķis ir iepazīstināt ar Rīgā radīto porcelānu – tā ražošanas tradīcijām un porcelāna dizaina attīstību no 19. gs. vidus līdz 20. gs. 90. gadiem, radīt izpratni par porcelāna ražošanas nozares mantojuma vēsturisko un māksliniecisko nozīmi, kā arī ar porcelāna mākslas procesiem mūsdienās (*Porcelāna muzejs*). Laika gaitā muzejs ir izveidojies par vietu, kur tiek uzturēta atmiņa par Latvijā radītā porcelāna ražošanas tradīcijām, kā arī pētīta un popularizēta Latvijas rūpnieciskā kultūra kā pagātnē, tā mūsdienās. Muzejs ir laidis klajā vairākas grāmatas, kas veltītas gan porcelāna ražošanas vēsturei Latvijā, gan atklāj nozarē strādājošo personību biogrāfijas. Monogrāfija "Katalogs: Zina Ulste. Porcelāns" (2005) veltīta vienai no vadošām RPR māksliniecēm Zinas Ulstes (1928–2005) darbībai. Katalogs "Rīgas porcelāns 20. gs. 50.–90. gadi. Sikplastika" (2013) sniedz ieskatu RPR ražotās sikplastikas klāstā. Rakstu krājums "Stili un virzieni Latvijas rūpnieciskajā mākslā. Porcelāns" (2014) aplūko porcelāna ražošanas vēsturi Latvijā. Savukārt monogrāfija "Industriālais romantisms. Beatris Kārklīņas porcelāns" (2017) ir veltīta ilggadējai RPR māksliniecei Beatrisei Kārklīnai.

Turpinot apzināt personības, kuras bijušas iesaistītas porcelāna ražošanā, 2018. gadā tika uzsākts projekts ar mērķi fiksēt bijušo RPR darbinieku pieredzi, izmantojot mutvārdu vēstures pieeju. Projekta rezultātā tapa grāmata (*Porcelāna stāsti* 2020), kur prezentēti bijušo darbinieku stāsti par savu dzīves gājumu, darba ikdienu ražotnē un laikmetu kopumā.

1. att. Grāmatas "Porcelāna stāsti: Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku atmiņas" atvēršana 2020. gada 16. oktobrī. Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieki un projekta radošā grupa (Foto: D. Grodzs. RPM īpašums)

"Porcelāna stāsti": projekta norise

Uzsākot darbu, tika apzināti iespējamie respondenti, priekšroku dodot tiem, kuri RPR strādāja ilgāku laiku vai pat visu mūžu un varēja sniegt pēc iespējas plašāku atmiņu stāstu. Īpaša uzmanība tika pievērsta darbiniekiem, kuru ģimenes locekļi strādāja rūpnīcā vairākās paaudzēs. Tas deva iespēju caur ģimenes atmiņu stāstiem aptvert rūpnīcas vēsturi ilgākā laika periodā. Piemēram, projekta laikā tika intervēta darbiniece, kura sāka strādāt rūpnīcā 1946. gadā, bet citos stāstos atmiņas par dzimtas locekļu darbu porcelāna ražošanā iesniedzas līdz pat 19. gs. beigām.

Respondenti pārstāvēja dažādus amatus (mākslinieki, apgleznotāji, cehu vadītāji, meistari, tehnologi, formētāji u.c.). Ievērojot proporciju starp rūpnīcas abu iecirkņu darbiniekiem, tika intervēta 21 persona: divpadsmit no apjomā lielākā 1. iecirkņa, astoņas – no 2. iecirkņa; papildus tika intervēts a/s "Latelektrokeramika" (darbojās bijušā RPR 1. iecirknī Maskavas ielā 257 pēc a/s "Rīgas Porcelāns" likvidācijas 1998. gadā) direktors, kas deva iespēju ielūkoties saimniekošanas apstākļos nozarē jau pēc uzņēmuma privatizācijas.

Intervēšanai tika izvēlēta daļēji strukturēta intervija kā metodoloģiski piemērotāka: intervētājs piedāvā noteiktas tēmas, respondents brīvi pauž savu pieredzi ar paša izvēlētiem vārdiem un piemēriem, ko vēlāk papildina intervētāja uzdotie precizējošie jautājumi (tika sagatavoti iepriekš kā interviju vadlīnijas). Pamata informācija aptvēra jautājumus par respondenta ģimeni un izglītību, par citu ģimenes locekļu iespējamo saistību ar RPR. Tika lūgts aprakstīt darba ikdienu, pienākumus un darba uzdevumus, kolēģus un attiecības ar tiem, tika jautāts par rūpnīcas sabiedrisko dzīvi, svētkiem un pašdarbību, sporta pasākumiem, ekskursijām, sadzīves apstākļu risināšanu un iesaisti politiskajās aktivitātēs. Tiem respondentiem, kuri piedzīvoja rūpnīcas slēgšanu, tika lūgts sniegt rūpnīcas pēdējā darbības posma vērtējumu un viedokli par tās slēgšanu (2. att.).

Intervijas transkribētas latviešu vai krievu valodā (audioieraksti pamatā tika veikti personas dzimtajā valodā – latviešu vai krievu), vēlāk tulkotas latviski (kur nepieciešams). Ņemot vērā izdevuma apjoma ierobežojumus, kā arī pašu respondentu vēlmes teksta publicēšanā, interviju teksti tika īsināti un literāri apstrādāti.

Jāatzīmē, ka bija tādas tēmas un pieredze, ko autori sniedza intervētājiem, bet nevēlējās publikot. Tās pamatā saistījās ar: (a) negatīvu informāciju par konkrētām personām vai kādām norisēm RPR pastāvēšanas laikā; (b) 1990. gadu pārmaiņām rūpnīcā saistībā ar īpašuma tiesību maiņu un tajās iesaistītajām personām. Intervijas publicējamā daļa tika saskaņota ar teicēju, bet pilns

Erika Ellens dzimšanas
dienai rosināts viņa māsīte.
No kreisās, uz: 1 - Aija
Ciprāne, 2 - Aija Labanava,
3 - Ludmila Lavrenova,
4 - Laila Kolmanina,
6 - Anna Trifanova, 7 - Erit
Ellers, 8 - Anna Priņķitova,
9 - Anceļina Paikite,
10 - Leona Agadzarija,
11 - Vladimirs Zupričs. Sestā
1 - Aija Mārciņa, 2 - Jeļena
Širova, 3 - Maija Zagrebaja
5 - Vīrbaldis Irbitis. 80. gadi
RPM im.

Tējas un kafijas servīze – formas un dekorācija
pielikums: rāstis (nosaukums). Formas autors
Levons Agadžjanjans, dekorācija Aija Mūrniņa.
RPR 1974. RPM 10. Ska: Gaiše Kalme

Dokrasitica livida, *Dokrasa autorea* Ajpa
Mürriuz, RPR. 70. gadi. RPM ip.
Foto: Gvido Kaļiņš

Rīgas Porcelāna rūpnīca iecirknis Nr. 1 (Maskavas iela)

Tad atkal aingeju strādāt uz fabrikas, tagad jau pur mākslinieciski. Tur bija jāzīmē dekori, vietas pabeigt, un man tas arī negāja pie sirds. Vīspār dekori bija sarežģītāki. Biju jābūt ļoti precīzām, dekori izmērām bija jāatbilst triksim: vai tie bija tās, lai vāzē mala servīze – visam jābūt proporcijonālam. Katrai krāsai bija atsevišķs siets, krāsai bija jābūt pur daudza, ne mazāk. Tur bija jābūvē uz Mangulu iecirtni krāsām, kāds tas dekori raksturot izmāk, un jākāpēt, ja nepieciešams. Ar lakas es sāku veidot dekori arī savā mājā kopā. Ūsē tātad kopā – kāpēc gan lai es neveiktu! Pamazām pieļāvām. Viss dekori tie vīnglazītas, ierīcē kopā, tie tie zemeļtas, tie tie piederzāt augstāka temperatūrā. Protams, es pa starpi dabūju arī kaut ko sev apgleznot.

Josu laikā galvenais mākslinieks bija Ēriks Ellers, pēc tam Vijs Zafeļskvičs. Vai

bija kades atšķirtu?

Jā, kad armācu strādāt, Elērs bija, Vija pēc tam. Nevēru sacīt, ka ļoti atšķirās. Aņeros kadu gaduam ar Vēru Vēsu, Vija bija uzstājoties figūra, it kā viss labi, ne ko pīcēt, ne ko atņemt. Bet Elēram kaut ko vajadzēja vēl klāt, viņa bija vienmēr grībeja, lai kaut ko izlabo. Vēsa atņirk pie manis un rādā to darbu. Es saku – "Nedari neko un pēc laika atēj un parādī vēlēsi. Viss būs labi." Tas arī piegādāja. Vija aizņēsa Elēram to figūru, un viņa bija atņierinātā – "Tas ir tu rīņos".

Priekšdēka bija Makulācijas laboratorijas vadītāja. Manā laikā atsevišķa māja sēdēja tie, kas tautiņa formas un virsmas, Arīja Cipruše, piemēram. Viņa katreiz uz jūsmo gada centis vienmēr uzturēt šīs makulācijas dāvanu – atkarībā no tā, kāda dzīvnieka gads nāca. Viņa bija stingra, ar labi zināmu raksturu. Tomēr no dažiem kolektīvu jautā skaidrību, kaut ko tādu – "Tev izdodas, bet man nē". Tiem nēko ne stāstīti, ne rādīt nevienam. Antolija Paskierka – ļoti laba cilvēka, viņai ir tik kolosāli darbi! Vēl Veica ar saviem

Ā, bet pirms Priedkalnes priekinieks bija viens krievs – Jevgēņijs Bori-
sovičs (Protons), tiešs smiekļīgs vīrs. Vīpā pats arī kaut ko gleznoja, ne jau
uz porcelāna, bet kaut kādas glezniecības mājis. Lai kam tiepēc bija ieliksi par
priekšnieku. Izstieptu vienu humorīnu par to priekšnieku.

Mums bija garš koridors, vienā pusē atradās mazuļi un Sertimenta kabīnē, otra – mākslinieciskā darbināca, nule, bet aiz lūkuma – Zaislēviča kabīnēt un daži mūsu kabīnētiņi, bet paši stāvēja sēdēja izpildītāji. Arī Lebova bija vienīgā latvieši, visi pārējie krievi: izpildītāji diegan bieži mānījās. Nu, un Jevgeņijs Borisovičs bija indonāijie – kāpēc viņam pa to garo koridoru jāizkāda? Izpildīto sistēmu, kā izskatīt darbiniekus, nepareizi sauca krievi. Visos kabīnētos uzstādīja tīdu kā radio (tas nebija runājamais, ātrās tīkai raksturo) un notieka, cik pilsētnieki katram darbiniekam

Ellers teju vienmēr gribēja, lai darbos kaut ko izlabo. Vēlā vienreiz atnāk pie manis un rāda to savu darbu. Es saku – "Nedari neko, pēc laika atzej un parādīkret." Vīna arī aiznesa, un Ellers – "Tagad ir pa pirmo!"

2. att. Grāmatas "Porcelāna stāsti: Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku atmiņas"
(2020) atvērums

audioieraksts un tā atšifrējums glabājas Porcelāna muzeja zinātniskajā arhīvā un ir pieejams pētniecības nolūkos. Izdevumu papildina intervēto personu publicēšanai atvēlētās un muzeja krājumā esošās vēsturiskās fotogrāfijas, skices, kas ilustrē konkrēto atmiņu stāstījumu, kā arī fotogrāfa G. Kajona portretu fotogrāfijas, kas atklāj intervēto personu šodienas vidē.

Secinājumi

Mutvārdu vēstures intervijas ar bijušo rūpnīcu strādniekiem, realizējot vienu no mutvārdu vēstures pamata uzstādījumiem – “balss došanu” tiem, kuru pieredze netiek pietiekami uzklusāta, atklāj, kā lielie vēstures notikumi ietekmēja cilvēku ikdienas dzīvi mikrolīmenī. Atmiņu apkopošana sniedz iespēju plašai auditorijai uzzināt par nozīmīgu Latvijas rūpniecības vēstures posmu, atklāj, kā lielās sociālās un politiskās pārmaiņas ietekmēja un mainīja cilvēku individuālos liktenus.

Bijušo rūpnīcu darbinieku atmiņu saglabāšana paplašina zināšanas par nozīmīgu Latvijas vēstures posmu, iepazīstina ar rūpniecības strādnieku ikdienu, pašu darbinieku pieredzi, pārdomām, novērojumiem un atmiņām par pagājušo laiku. Intervijas ar bijušo rūpnīcu darbiniekiem sniedz liecības ne tikai par nozares vēsturi, bet arī par padomju laiku pieredzi kopumā, no pirmās personas

pozīcijām vēstot par šo laikmetu. Tas gan raksturo vienu Latvijā kādreiz nozīmīgu nozari – porcelāna ražošanu, gan papildina ziņas par Latvijas cilvēku likteņiem dažādos vēstures posmos. Dažādu rūpniecības nozaru darbības dalībnieku paliek aizvien mazāk, un līdz ar viņiem zūd gan specifiskas iemaņas un zināšanas, gan cilvēku liecības par nozares mantojumu, tādēļ šīs pieredzes apkopošana noteikti ir jāturpina.

Pateicība: Autore pateicas Rīgas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzejam par konsultācijām un palīdzību vizuālā materiāla sagatavošanā.

Avotu un literatūras saraksts

Ambrozs, T., Peins, K. (2020) *Muzeju darbības pamati*. Rīga: Baltijas Muzeoloģijas veicināšanas biedrība. 202 lpp.

Dzīvais stikls: Līvānu stiklinieku stāsti. [B.v.]: Līvānu Stikla un amatniecības centrs, 2015

Krastiņš, E. (2018) *Latvijas rūpniecība XIX–XXI gadsimtā. Vēsturiski ekonomiska apcere*. Rīga: Jumava. 327 lpp.

Lane, J. B. (1993) Oral History and Industrial Heritage Museums. *The Journal of American History*, Sep., 1993, Vol. 80, No. 2: 607–618.

Lean, T. (2018) The life electric: oral history and composure in the electricity supply industry, *Oral History*, SPRING 2018, Vol. 46, No. 1: 55–66.

Matasa, F. (2014) Aktīvais krājums: muzeja krājuma atkārtota izvērtēšana tā plašākai un pilnvērtīgākai izmantošanai. Grām.: *Muzejs mūsdienu sabiedrībā – 2. Baltijas muzeoloģijas skolas raksti 2009–2013*. (sast. A. Jirgensone). Rīga: Baltijas Muzeoloģijas veicināšanas biedrība. 138.–162. lpp.

McIvor, A. (2018) “Scrap-Heap Stories”: Oral Narratives of Labour and Loss in Scottish Mining and Manufacturing (Post-)Industrial Memories. *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 2-2018: 8–21.

Moitra, S., Nogueira, K. (2018) (Post-)Industrial Memories. Oral History and Structural Change. Introduction. *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 2-2018: 3–7.

Par likvidētā valsts uzņēmuma “Rīgas porcelāns” muzeja porcelāna kolekcijas nodošanu Rīgas pilsētas īpašumā: [Latvijas Republikas] Ministru kabineta rīkojums Nr. 324, 05.07.2000. *Likumi.lv – Latvijas Republikas tiesību akti*. <https://likumi.lv/ta/id/8729-par-likvideta-valsts-uznemuma-rigas-porcelans-muzeja-porcelana-kolekcijas-nodosanu-rigas-pilsetas-ipasuma> (skatīts 19.05.2022.).

Porcelāna muzejs. <https://porcelanamuzejs.riga.lv/lv/par-mums/> (skatīts 19.05.2022.)

Porcelāna stāsti: Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku atmiņas (2020). Rīga: Rīgas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzejs. 263 lpp.

Ryant, C. (1988) Oral History and Business History. *The Journal of American History*, Vol. 75, No. 2 (Sep., 1988): 560–566.

Schwartz, H. (2015) *Building the Golden Gate Bridge: A Workers' Oral History*, University of Washington Press. p. 188.

Thompson, P. (2017) *The Voice of the Past*, Oxford: Oxford University Press, 4th edition. p. 504.

Šūpulis, E. (2014) Kas notiek pēc intervijas? Grām.: *Mutvārdu vēsture un dzīvesstāsti: vadlīnijas intervētājiem un atmiņu rakstītājiem*. Zirnīte, M., Garda, I. (sast.). Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts, Latvijas Mutvārdu vēstures pētnieku asociācija "Dzīvesstāsts". 81.–92. lpp.

Veinberga, I., Romanovska, Dz., Nagliņa, I., Lūse, E. (2022) *Testējot mūsdienas II. Izstādes katalogs*. Rīga: RP KIA Rīgas Porcelāna muzejs. 10 lpp.

Ginta Elksne

"Porcelain Stories": oral history and the history of porcelain industry in Latvia

Key words: oral history, museums, porcelain industry in Latvia, Riga Porcelain Factory, Riga Porcelain Museum

Summary

With the restoration of independence in the 1990s, the Latvian industry had to adapt to a globalised world, when many countries were already in the phase of de-industrialisation. Companies and entire industries that had previously played a significant role in the region's economic and social space downsized or partially or completely disappeared, leaving evidence of their existence in both physical artifacts and in the fates and personal stories of many people. In recent years, researchers and the general public in Latvia have increasingly turned to the study of the industrial heritage of the Soviet period, including by recording eyewitness accounts of the history of various industrial sectors. Preserving the memories of former factory workers provides an opportunity to broaden knowledge about an important period in Latvia's history, to learn about the daily life of various factories, the experiences, reflections, observations, and memories of their employees. The aim of the article is to analyse the possible contribution of oral

history to the knowledge of industrial history in Latvia, based on theoretical findings and interviews with former workers of the Riga Porcelain Factory. The interviews were conducted over several years within the framework of the Riga Porcelain Museum project which resulted in the book “Porcelain Stories: Memories of the Employees of the Riga Porcelain Factory” (2020).

Audronė Janužītė

Disagreements and Compromises over the University of Lithuania in the 1918–1920s

Keywords: university, statute, University of Lithuania, Lithuanian government, Constituent Assembly

Summary

The article discusses the origins of the University of Lithuania to mark the centenary of its establishment. The purpose of the article is to disclose the fundamental disagreements and compromises of politicians and intellectuals on founding the University of Lithuania in Kaunas through the analysis of the political discourse of the 1918–1920s. The following conclusions have been made in the article. 1) The main disagreement between the politicians and the academic community focused on the issue whether the university needed to be founded for the state, or both for the state and society. 2) The ruling majority (the Christian Democrats) at the Constituent Assembly sought to open a Catholic university of humanities. The minority opposition (the Popular Peasants, Socialist-Populists, and Social Democrats) did not agree with that idea and aimed at a secular and versatile university with faculties of natural science and exact science. 3) The compromise was reached as a secular and versatile university was founded with faculties of natural science and exact science with considerable autonomy. It set favourable legal pre-conditions for the Faculty of Theology and Philosophy to grow into a Catholic university in the future. 4) From its opening in 1922, the University of Lithuania became quite an international place where professors from foreign countries including Latvia worked and shared their knowledge. 5) In 1922–1939, four professors of the University of Latvia were awarded degrees of Honorary Doctorate of the University of Lithuania (later Vytautas Magnus University) for their scholar contribution to the University.

Introduction

Unlike Latvia and Estonia, Lithuania did not have a single higher education institution at the time it declared independence and began building its statehood. Due to the active involvement of students and professors in the insurrection against the Tzar rule in 1832, Vilnius University was shut down. Opening of the Lithuanian Vilnius University, and later founding the University of Lithuania in

Kaunas were among top priorities of the Government agenda from 1918 to the early 1920s. They reveal one fundamental question which sparked off considerable debate at the time, namely, the type of university which Lithuania needed. The purpose of the present article is to disclose the fundamental disagreements and compromises between politicians and intellectuals on founding the University of Lithuania in Kaunas through the analysis of the political discourse of the 1918–1920s. Three main questions are examined in the article in greater detail. The first question concerns the main disagreements prevailing between the politicians and the academic community when discussing the type of university needed by the emerging state. The second question is about the compromises which the ruling majority and minority opposition parties and the Government managed to reach in the Constituent Assembly over opening of the University of Lithuania and approval of its statute in 1922. The third question concerns the contribution of Latvian professors to the University of Lithuania. Political discourse is examined based on the research methods of content analysis, document analysis, and comparative analysis. The research methods of content and document analysis are applied in discussing the different types of university suggested by the Lithuanian politicians and intellectuals, identifying their key disagreements and compromises over the University of Lithuania. The comparative research method is used to compare the positions of Lithuanian politicians and intellectuals towards university and distinguish their overlapping and diverging views. The sources and literature used in the article include archival and published documents, memoirs of Zigmas Žemaitis as well as articles and studies related to the subject in the period.

1. Disputes over the university type

The Government of Lithuania abandoned the idea of founding a university after the failure to open the Lithuanian University of Vilnius in 1918, eruption of the Wars of Independence, and the difficult economic, social, and political situation in the country. On 22 August 1919, the Government adopted a decision to train the required professionals at foreign universities by granting state scholarships to students. Based on the approved Rules for Higher Education Scholarships, gifted but poor students with a good command of the foreign language of the country where they intended to study could qualify for the state scholarships. As can be seen from the statistical data, state scholarships were granted to 47 students in 1919/1920 (LCVA, 1367. f., 391. i., 4. c., 1. l.), and to 40 students (26 males and 14 females) in 1921. Approximately 75 per cent of them chose to study in Berlin (LCVA, 1366. f., 391. i., 4. c., 22.l.).

The academic community did not support the Government's position to train teaching professionals only at foreign universities. Their Memorandum on the Higher School, submitted to the Minister of Education and President of Lithuania in September 1919, contained several arguments why it was necessary to open a national university. First, the emerging state lacked experts in various fields ranging from agriculture to education, and the limited pool of state scholarships for studies abroad could not meet this need. Second, they feared for brain drain as the graduates might decide not to return to Lithuania at all lured by better life and work conditions in European countries. Third, they emphasised damage to the youth caused by the lack of access to higher education in Lithuania as the majority of them might remain without a university degree (Memorandumas 1967, 36–39). The Memorandum did not receive support of either the President or the Minister of Education. President Antanas Smetona was quite critical of the Memorandum. In his view, for the university to be established it was necessary to open faculties of theology and social science first as they had to train loyal bureaucrats and serve the ideology of the state. He was against opening of the faculty of natural science, and especially objected to the faculty of technical science as such professionals were not necessary for the agricultural country (Žemaitis 1967, 8).

The initiative to create a higher school was undertaken by the academic community. On 27 January 1920, a private Lithuanian higher school was opened in Kaunas, namely the Advanced Courses with 6 departments: humanities, social science, mathematics and physics, natural science, medicine, and technical science. The youth were eagerly joining the Advanced Courses reaching 522 in the academic year of 1920/1921 (Šenavičienė, Šenavičius 2002, 82). Studies at the Advanced Courses altered the views of the politicians on the necessity of a university. The main disagreement among the politicians and between the politicians and intellectuals in the political discourse of 1921–1922 was focused on the type of a university needed by the emerging state. The ruling majority in the Constituent Assembly consisting of the block of Christian Democrats tended to support the development of a Catholic university of humanities. Their position was also endorsed by the clergy and a part of the Catholic community. The minority opposition consisting of the block of Popular Peasants, Socialist-Populists, and Social Democrats held a contrary view and supported the idea of a secular and versatile (universal) university with faculties of natural science and exact science. They were actively supported by the community of the Advanced Courses and science organisations as well as the educated people in general (Janužytė 2005, 213–214). The divergent positions of the ruling majority and the minority opposition was the underlying reason why discussions and adoption of the Statute of the

University of Lithuania in the Constituent Assembly took over two years and the University was opened on 16 February 1922 without an approved statute.

2. Compromises over the University of Lithuania

Politicians managed to achieve compromises despite the divergent positions on the university.

The first compromise was reached as the Government took on leadership in handling the issue of university. To reduce tensions in the society regarding the university and to encourage the politicians to agree on the statute of the University of Lithuania at the Constituent Assembly, the Government headed by Prime Minister Ernestas Galvanauskas adopted its resolution of 13 February 1922 that the University of Lithuania would be opened on 16 February on the basis of the amended statute of the Lithuanian University of Vilnius dated 5 December 1918 (LCVA, 119. f., 923. i., 1. c., 96–96a. l.; 762. f., 391. i., 4. c., 23. l.).

The second compromise was reached between the ruling party of Christian Democrats and the minority opposition parties of the Popular Peasants, Socialist-Populists, and Social Democrats in the Constituent Assembly. One of the primary reasons for such success was that the statute of the University of Lithuania had confirmed that a secular and versatile (universal) state university was being established with 6 faculties (the Faculty of Theology and Philosophy, Faculty of Humanities, Faculty of Law, Faculty of Mathematics and Natural Science, Faculty of Medicine, and the Faculty of Technical Science); secondly, in view of Regina Laukaitytė, the two-fold Faculty Theology and Philosophy was approved to provide higher education for both the clergy and secular people (Laukaitytė 2002, 149). This emphasised the importance of theology and philosophy to the state and society; and thirdly, the faculties were granted considerable autonomy. Consequently, it set favourable legal pre-conditions for the Faculty of Theology and Philosophy to develop into a Catholic university in the future (Mačinskas 1996, 47; Janužytė 2013, 454).

The statute of the University of Lithuania was unanimously adopted by the Constituent Assembly on 24 March 1922 as this kind of university met the needs of both the state and society.

3. The contribution of Latvian professors to the University of Lithuania

When the University of Lithuania was opened in 1922, it became clear that to begin studies without the assistance of foreign teaching staff would be difficult. Karl Siilvask maintained that although Estonian, Latvian, and Lithuanian scientists started working at national universities, “this was still not enough to fill the

posts of professors in all specialities. In the 1920s, a number of scientists from Germany, Russia, Finland and Sweden were asked to work in the Baltics” (Siivask 1995, 111). The same is confirmed by the case of forming a teaching staff of the History Department. Professors from European universities, including Latvia, were invited to give lectures. For instance, Eduards Volters (1856–1941), whose fields of interest were Lithuanian and Latvian pre-history, ethnography, bibliography, folklore, and the linguistics of the Balts became one of the first foreign professors of the Department of History from 1922 to 1933. He taught the archaeology of the Balts, folklore, and the Latvian language and literature (Janužītė 2001, 44–45). In addition, he had to teach German to students of the Faculty of Social Science due to a shortage of lecturers (LCVA, 76. f., 631. i., 12. c., 34. l.).

The other Latvian professor was Francis Alexander Balodis (1882–1947) who had direct contacts with Lithuanian historians. He was a professor at the University of Latvia (1924–1940) as well as a founder of the national school of archaeology and a compiler and editor of the first Latvian publication *Latvijas archeoloģija* in 1926, and he was appointed vice-director of the Latvian Institute of History in 1936. F. A. Balodis visited Lithuania several times, delivered lectures to university students and professors on archaeology, and greatly assisted Lithuanian archaeologists with his work and knowledge. In 1934, he acted as an expert and actually participated in archaeological excavations of the mounds of Impiltis and Apuolė in Lithuania (Luchtanas).

The contribution of professors of the European universities was appreciated by the University of Lithuania. In the interwar period, 14 foreign distinguished professors (out of 41) were awarded degrees of Honorary Doctorate or Honorary Professors for their merits to the University of Lithuania (renamed as Vytautas Magnus University in 1930). It should be noted that four professors of the University of Latvia were among them: Professor Jānis Endzelins, a linguist and specialist of Baltic studies (on 19 January 1932); Professor Jēkabs Alksnis, a medical doctor, initiator of Latvian folk medicine (on 16 February 1933); Professor Teodors Grīnbergs, an Evangelical Lutheran Archbishop (on 8 February 1936), and Professor Francis Alexander Balodis, an archaeologist (on 21 April 1939) (VDU; Prof. dr. Balodžiui 1939, 3).

Conclusion

To summarize, it could be claimed that the political discourse of the 1918–1920s shows that the main disagreement between the politicians and the academic community focused on the issue whether there was a need to found a university for the state, or both for the state and society. Two opposing

political groups were formed at the Constituent Assembly. The ruling majority (the Christian Democrats), supported by the Catholic priests and a part of the Catholic community, inclined towards a Catholic university of humanities. The minority opposition (the Popular Peasants, Socialist-Populists, and Social Democrats) supported by the academic community of the Advanced Courses and the educated secular society and science organisations sought to open a secular and versatile university with faculties of natural science and exact science.

The consensus between the politicians and academic community was eventually achieved as a secular and versatile university was found with faculties of natural science and exact science. The faculties were granted a high degree of autonomy. Consequently, it set favourable legal pre-conditions for the Faculty of Theology and Philosophy to grow into a Catholic university in the future.

From its opening in 1922, the University of Lithuania became quite international in its nature, a place where professors from the European countries including Latvia worked and shared their knowledge with Lithuanian students. Their contribution was appreciated by awarding them degrees of Honorary Doctorate or Honorary Professors of the University of Lithuania (currently Vytautas Magnus University).

References

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (hereafter – LCVA) [the Central State Archives of Lithuania], 1366, 762. f. 391 (Švietimo ministerija) [Ministry of Education] (11/11/1918–26/08/1940).

LCVA, 76. f. 631 (Aukštieji kursai) [The Advanced Courses] (27/01/1920–15/02/1922), (Lietuvos universitetas) [The University of Lithuania] (16/02/1922–06/06/1930), (Vytauto Didžiojo universitetas) [Vytautas Magnus University] (07/06/1930–20/08/1940), (Kauno universitetas) [Kaunas University] (21/08/1940–31/07/1941), (Vytauto Didžiojo universitetas) [Vytautas Magnus University] (01/08/1941–17/03/1943).

LCVA, 119. f. 923 (Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas) [Cabinet of Ministers of the Republic of Lithuania] 1918–1940).

Memorandumas aukštosios mokyklos steigimo reikalui: Z. Žemaičio paruoštas 1919 m. rugsėjo mėn. (1967) [Memorandum on the establishing of school of higher education prepared by Z. Žemaitis in September 1919] In: *Aukštosios mokyklos kūrimasis ir vystymasis Kaune* [The formation and development of the school of higher education in Kaunas]. Vilnius: Mintis. Pp. 36–39.

- Prof. dr. Balodžiui įteiktas VDU garbės daktaro diplomas [Degree of Honorary Doctorate of the Vytautas Magnus University was awarded to Prof. Balodis]. *Lietuvos žinios*, 1939. 22. balandžio, nr. 181. P. 3.
- <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0003846283-1939-Bal.22> (19.01.2022)
- Žemaitis, Z. (1967) Kauno aukštosios mokyklos kūrimosi ir darbo sąlygos. [Conditions of formation and work of the school of higher education in Kaunas] In: *Aukštosios mokyklos kūrimasis ir vystymasis Kaune* [The formation and development of the school of higher education in Kaunas]. Vilnius: Mintis. 116 p.
- Januzhite, A. (2001) Sotrudnichestvo istorikov Litvy i Latvii v 1918–1940 gg [Cooperation of Lithuanian and Latvian historians in 1918–1940]. In: *XI Zinātnisko lasījumu materiāli: vēstures sekcija* [XI Scientific readings: Section of history]. Daugavpils: Saule. Pp. 43–48.
- Janužytė, A. (2005) *Historians as Nation State-Builders: the Formation of Lithuanian University 1904–1922*: academic dissertation; Studies in European Societies and Politics: Jean Monnet European Centre of Excellence. Tampere: University of Tampere. 367 p.
- Janužytė, A. (2013) Nacionaliniai ir tarptautiniai aukštojo mokslo ir studijų interesai pirmosios Lietuvos respublikos laikotarpiu [National and transnational scientific and educational interests in the period of the first republic of Lithuania]. *Socialinių mokslų studijos: mokslo darbai*, nr. 2 (5): 445–465.
- Laukaitytė, R. (2002) Teologijos-filosofijos mokslai [Sciences of theology and philosophy]. In: *Vytauto Didžiojo universitetas: mokslas ir visuomenė 1922–2002* [Vytautas Magnus University: Science and society in 1922–2002]. Kaunas: VDU leidykla. Pp. 149–159.
- Luchtanas, A. Francis Balodis. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [General Lithuanian Encyclopaedia]. <https://www.vle.lt/straipsnis/francis-balodis/> (10.01.2022).
- Mančinskas, Č. (1996) *Auštasis mokslas Lietuvoje 1918–1940 metais* [Higher Learning in Lithuania in 1918–1940]. Vilnius: Lietuvos policijos akademija. 243 p.
- Siilivask, K. (1995) Baltic Science as a Bridge between East and the West. *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences*, no. 2 (44):109–122.
- Šenavičienė, I., Šenavičius, A. (2002) Universiteto organizavimo pradžia: Aukštieji (vakariniai) kursai [Beginning of the university's formation: The Advanced (evening) Courses]. In: *Vytauto Didžiojo universitetas: mokslas ir visuomenė 1922–2002* [Vytautas Magnus University: Science and society in 1922–2002]. Kaunas: VDU leidykla. Pp. 74–84.
- VDU garbės daktarai ir profesorai, VMU Honorary Doctors and Professors.*

<https://www.vdu.lt/lt/apie-vdu-kaune/garbes-daktarai-ir-profesorai/garbes-daktarai/1922-m-ikurto-universiteto-garbes-daktarai/> (19.01.2022).

Audronė Janužītė

Nesaskaņas un kompromisi par Lietuvas Universitāti 1918.–1920. gadā

Atslēgas vārdi: universitāte, statūti, Lietuvas Universitāte, Lietuvas valdība, Lietuvas Satversmes Seims

Kopsavilkums

Rakstā aplūkota Lietuvas Universitātes izveide. Pētījuma mērķis ir, analizējot 1918.–1920. gada politisko diskursu, atklāt politiku un intelektuāļu fundamentālas nesaskaņas un kompromisus sakarā ar Lietuvas Universitātes dibināšanu Kauņā. Galvenās domstarpības starp politiķiem un akadēmiskām aprindām bija par to, vai universitāte jādibina valstij vai valstij un sabiedrībai kopā. Satversmes Seima valdošais vairākums (kristīgie demokrāti) centās atvērt katoļu humanitāro zinātņu universitāti. Opozīcija (Tautas zemnieku partija, sociālisti-populisti un sociāldemokrāti) nepiekrīta šai idejai un tiecās uz sekulāru universitāti ar dabaszinātņu un eksakto zinātņu fakultātēm. Kompromiss tika panākts, nodibinot sekulāru universitāti ar dabaszinātņu un eksakto zinātņu fakultātēm, kurai bija piešķirta ievērojama autonomija. Tika noteikti juridiski priekšnoteikumi Teoloģijas un filozofijas fakultātes izveidei par Katoļu universitāti. No dibināšanas 1922. gadā Lietuvas Universitāte kļuva par starptautiski atpazīstamu vietu, kur strādāja profesori no ārvalstīm, tostarp no Latvijas. Laikposmā no 1922. līdz 1939. gadam četriem Latvijas Universitātes profesoriem par zinātnisko ieguldījumu tika piešķirts Lietuvas Universitātes (vēlāk Vītauta Dižā universitātes) goda doktora grāds.

Juris Jefuni

Policijas informators un viņa novērošanas objekts dienesta dokumentos

Atslēgas vārdi: Pareizticīgā Baznīca, Politiskā pārvalde, policijas aģents, Kirils Zaics, Baznīcas modernizācija, tradīcijas

Ievads

Tēze, ka Pareizticīgās Baznīcas doktrīna nepiedāvā kādu universālu protokolu Baznīcas un valsts attiecību izveidošanai, rada diskusijas starp pareizticīgo teologiem un sabiedrības intelektuāļiem.¹ Kontekstā ir aktuāla Latvijas Pareizticīgās Baznīcas (turpmāk LPB) un Latvijas valsts attiecību izpēte.

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva (turpmāk LNA LVVA) Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Politiskās policijas pārvaldes fondā (LNA LVVA 3235. f.) tika atrasta virkne dokumentu, kas iezīmē divu personu – policijas informatora un viņa novērotā LPB priesteru – dzīves krustpunktus, vienai no šīm personām par to pat nenojaušot.

Rakstā, pielietojot vēsturiski aprakstošo metodi, ir veikta šo attiecību piemēra analīze. Ņemot vērā abu personu izteiktu reliģiozitāti, pētījumam piemīt starpdisciplinārs raksturs: problēma ir skatīta vēstures, teoloģijas un reliģijas zinātnes aspektā.

Iekšējā situācija LPB starpkaru periodā

Starpkaru periodā LPB ir konstatējamas divas ietekmīgas kopas, kuras nosacīti var nosaukt par latvisko un krievisko – atbilstoši akceptējamām vērtībām, nevis etniskai piederībai. Abām kopām piemita ne vien reliģiozitāte šī vārda teoloģiskā izpratnē, bet arī civilā reliģiozitāte, kas radīja savdabīgu kolektīvās psiholoģijas un kultūras fenomenu.

Izcilo krievu filozofu darbos izkoptā civilā reliģiozitāte² bija krievu mesianisma un universālās kristīgās valsts (impērijas) ideoloģija, tās kontekstā

¹ Sk., piem.: Lossky, V. (1954) *Domination et règne*; Uspenskii, B. (1998) *Tsar i patriarh*; Averintsev, S. (2005) *Drugoi Rim: Vizantia i Rus'. Dva tipa duhovnosti*; Brazhnikov, N. (2011) *Russkaia literatura XIX–XX vekov: Istoriosofskii tekst*; Kuraev, A. (2020) *Vizantia protiv SSSR*; Kalandjieva, D. (2011) *A Comparative Analysis on Church-State Relations in Eastern Orthodoxy: Concepts, Models, and Principles*.

² Sk.: Suhanov; Talberg; Berdyayev 1918; Il'in 1928, 54–64; Anisimov 1996; Brazhnikov 2011.

krievu pareizticības lokāla tradīcija tika pasniegta visas Pareizticīgās Baznīcas universālās un pašpietiekamas tradīcijas lomā. Savukārt latviskajai kopai nebija tik plaša civilā reliģiozitāte: tā izpaudās kā Pareizticīgās Baznīcas tradīciju teoloģiski nemākulīgi modernizācijas centieni, uztverot šādu modernizāciju kā specifisku latvisku iezīmi Baznīcā. Abas minētās civilās reliģiozitātes konfliktēja savā starpā, izvirzot etniskā elementa attīstību Baznīcas dzīvē kā pašpietiekamu mērķi.

Līdzās šīm divām kopām pastāvēja arī skaitliski nelieli un neorganizēti strāvojumi: krievu ticīgie, kuri atbalstīja LPB modernizāciju, piemēram, kalendāra izmaiņas, un konservatīvo latviešu strāvojums. Pēdējā strāvojuma pārstāvji atradās starp “hiperaktīvo” modernisko latvisko un kūtrāku, bet skaitliski lielāku tradicionālo krievisko kopu un tika pakļauti lielākas kopienas ietekmei. Tradīciju reformēšana (modernizācija) konservatīvi noskaņotā sabiedrības daļā izraisa neuzticību, jo draud ar ticības – reliģijas fundamentālā principa graušanu.

Latviskās un krieviskās kopu pretrunas atspoguļojās divu LPB locekļu – policijas informatora, kurš policijas dokumentos apzīmēts kā J. Stiebris (vārds un dzīves gadi pagaidām nav identificēti), un sabiedrībā pazīstamā virspriestera Kirila Zaica darbībā, katram īstenojot savus priekšstatus, ideālus, vērtības un risinot personiskas un sadzīves problēmas.

Notikumu dalībnieki: LPB virspriesteris un policijas informators

Virspriestera K. Zaica (Kārlis Zaķis, 1869–1948) dzīves gājums ir aprakstīts historiogrāfijā (Kirils Zaics; *Protoierei Kirill Zaic; Rimestad*). Dzimis Kokneses apkārtnē pareizticīgo latviešu zemnieku ģimenē. Rīgas pareizticīgo semināra audzēkņu sarakstā ir norādīts kā Kirils Zaics (Coja 2020, 84), ar šo vārdu arī pazīstams vēsturē. Pēc minētajā sarakstā iekļautās informācijas un audzēkņu biogrāfijas datiem, Rīgas pareizticīgo seminārā nav konstatējama prakse rusificēt etnisko latviešu uzvārdus (vienlaikus personu vārdi tika pielāgoti pareizticīgo kalendāra personvārdu formām). K. Zaķa uzvārda rusifikācijas iemesli precīzi nav zināmi. K. Zaics no 1920. gadu sākuma bija Rīgas Kristus piedzimšanas katedrāles virspriesteris, pazīstams kā sektantisma pētnieks, žurnāla “Ticība un dzīve” ilggadējs redaktors un izdevējs; piešķīris žurnālam izteiktu sektoloģiskās tematikas specifiku, reducējot citas aktuālas tēmas, caur ko izraisījis LPB sinodes neapmierinātību un 1930. gadu sākumā zaudējis sinodes finansējumu žurnāla izdošanai. 1941. gadā kļuš par vienu no svarīgākajām figūrām Pleskavas misijas darbā, par ko pēc Otrā pasaules kara beigām padomju okupācijas apstākļos tiek represēts un ieslodzīts vienā no gulaga nometnēm Kazahstānā, kur noslēdzas viņa mūžs 1948. gadā.

Policijas informatora J. Stiebra personību nav izdevies identificēt. Izpētot Politiskās policijas 1920.–1930. gadu dokumentu kopu, var secināt, ka policijas aģentu (informatoru) segvārdi tika veidoti viena vārda vai pat viena burtu formātā, piem., “Jānis”, “X”, “Zaķis”, “Krauklis” u. tml. (sk., piem.: LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 91.–92., 106., 280. lp.). Savukārt vārds “J. Stiebris” kā segvārds nav ērts mutiskai lietošanai un nesaistās ar raksturīgu policijas aģenta segvārdu. Avotos nav izdevies atrast personas ar vārdu “J. Stiebris” datus³, kas atbilstu ziņām par aģentu J. Stiebru Politiskās policijas dokumentos. Līdz ar to var pieļaut, ka “J. Stiebris” nav nedz personas īstais vārds, nedz policijas dienesta segvārds, bet gan pseidonīms, kuram nav sakara ar policijas aģenta darbu.

J. Stiebris ir viens no ražīgākajiem Politiskās policijas informatoriem LPB sniegto ziņojumu skaita un apjoma ziņā. Par J. Stiebra personību Politiskās policijas dokumentu krājumā ir šāda informācija: Pirmā pasaules kara laikā J. Stiebris ir bijis saistīts ar latviešu strēlnieku Rezerves pulku, kur iepazinies ar nākamo LPB metropolītu (1936–1942) Augustīnu Pētersonu (1873–1955) (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 134. lp.). Taču, spriežot pēc J. Stiebra dienesta ziņojumu stilistikas (sk., piem., LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 59., 61.–63., 84. lp.), viņš, visticamāk, nav policists vai kādu līdzīgu iestāžu štata darbinieks ar attiecīgu profesionālu izglītību. Pieminot savos ziņojumos atvaļinātu virsnieku vārdus, kuri kļuvuši par garīdzniekiem, viņš uzskata par svarīgu norādīt to kādreizējā armijas dienesta pakāpes (sk. LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 100., 174. lp.). Tas atklāj, ka J. Stiebrim ir tuvas militārās tradīcijas. Var pieļaut, ka viņš ir piedalījies Pirmajā pasaules karā kā strēlnieks. Lielinieku okupācijas laikā J. Stiebris slēpās Rēzeknē pie kāda pareizticīgo priesteru (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 61.–62. lp.), taču citu ziņu par viņa saikni ar Latgali nav.

J. Stiebris piederēja LPB (sk., piem., LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 134., 152., 289. lp. u. c.), taču, spriežot pēc specifiskām kļūdām (piem., jaucot diakona un mācītāja amatu nosaukumus pie personvārdiem (sk. LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 59., 61., 67., 152. lp.)), viņam nav sistemātiskas teoloģiskas izglītības, viņš nav garīdznieks, kā arī nav Rīgas pareizticīgo semināra students (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 61., 132. lp.). 1936. gadā tika iesaistīts LPB sinodes lietvedības sakārtošanā un finanšu auditā (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l.,

³ 1912. gadā dzimušais Jānis Osvalds Stiebris neatbilst vecuma kritērijiem: Rezerves strēlnieku pulka pastāvēšanas un lielinieku Rēzeknes okupācijas laikā viņam bija ne vairāk kā astoņi gadi. Savukārt profesionālajam virsniekam J. Stiebrim, kurš 10.11.1918. tika piekomandēts vācu vienību štābam kā Latvijas armijas pārstāvis, būtu raksturīga cita dienesta ziņojumu rakstīšanas stilistika. Ziņas par J. Stiebru tika pārbaudītas arī timekļa resursos (Coja 2020, 132–133 u. c.), bet persona, kura atbilstu apzīmējumam “J. Stiebris” un attiecīgai hronoloģijai netika atrasta.

152. lp.). Var konstatēt, ka ir saistīts ar avīzēm (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 134. lp.), pilda fotokorespondenta pienākumus (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 62. lp.). 1939. gadā piemin perspektīvu kļūt par LPB sinodes sekretāru pēc tās sastāva plānotām izmaiņām (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 289. lp.). J. Stiebra 1935. gada 25. novembra ziņojumā (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 132. lp.) ir pieminēta viņa piedalīšanās arhibīskapa Jāņa Pommera slepkavības lietas izmeklēšanā, kas liecina par aģenta svarīgumu. Šajā ziņojumā J. Stiebris lūdza atlīdzību no Politiskās pārvaldes vai prokuratūras. Balstoties uz šo informāciju, var izdarīt pieņēmumus, ka J. Stiebris ir ārštata aģents, kurš saņem atlīdzību. Tātad ir materiāla ieinteresētība, viņš cenšas piegādāt vairāk informācijas, lai izpelnītos atlīdzību; J. Stiebris darbojas ne tikai Politiskās pārvaldes (turpmāk PP), bet arī prokuratūras labā, kas norāda uz viņu kā uz svarīgu un kvalificētu aģentu. J. Stiebrim caur aģentu nodaļu ir iespēja iepazīties ar jau savāktiem novērošanas materiāliem (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 192. lp.; uz dokumenta ir PP aģentu nodaļas rezolūcija "Izpildīts") – tātad aģentam ir uzticēts analītisks darbs. J. Stiebra dienesta ziņojumi ir augstas ticamības informācijas avots.

Tomēr, izvērtējot J. Stiebra dienesta ziņojumu objektivitāti, jāņem vērā, ka vismaz vienā no daudziem dienesta ziņojumiem šis aģents pauž etniski motivētu nepatiku pret krievu tautības personām (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 127. lp.), tāpat jāņem vērā viņa materiālā un karjeras ieinteresētība, pildot aģenta pienākumus. J. Stiebrim raksturīgs izteikts latviešu nacionālais patriotisms (piem., LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 63., 130. lp.), turklāt viņš parāda sevi kā K. Ulmaņa 1934. gada īstenotās politikas atbalstītājs (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 205. lp.).

Pildot policijas aģenta pienākumus, J. Stiebris 1936. gada sākumā piegādāja informāciju par virspriesteru K. Zaica un viņa kolēģa protodiakona Konstantīna Dorina (1878–1942?) iespējamu iesaisti katedrāles naudas izsaimniekošanā (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 124.–125. lp.). Notikumu turpmāka attīstība lika J. Stiebrim novērot arī virspriesteru K. Zaica kontaktus ar Latvijas valstij par naidīgu uzskatītas ideoloģijas nesējiem, kuri PP dienesta dokumentos tiek apzīmēti kā "krievu monarhisti". Te jānorāda, ka PP, lietojot apzīmējumu "krievu monarhisti", nošķīra Latvijas valstij un K. Ulmaņa režīmam lojālos krievu monarhistus no krievu mesianisma un impērisma ideoloģijas nesējiem (piem., LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 22. lp., 688. l., 39., 102.–104. lp.).

Jautājums par virspriesteru K. Zaica atgriešanos pie svētkalpošanas

Virspriesteris K. Zaics 1933. gadā no LPB arhibīskapa Jāņa Pommera (1876–1934) puses tika turēts aizdomās par katedrāles kases izsaimniekošanu, tādēļ

atstādināts no amata, viņam aizliegts veikt svētkalpošanu, kā arī tika pakļauts kriminālajai izmeklēšanai (vēlāk attaisnots ar Senāta spriedumu). K. Zaics, uzskatot sevi par nevainīgu naudas izsaimniekošanā, sāka meklēt iespēju atjaunot savas priesteru kalpošanas tiesības, nesagaidot attaisnošanu no tiesas kasācijas instances, tādēļ šis viņa rīcības kanoniska leģitimitāte ir formāli apšaubāma (iespējams, tas izskaidro, kādēļ arī pēc galīgas attaisnošanas Senātā LPB sinode tā arī nenoņēma viņam svētkalpošanas aizliegumu).

Pēc arhibīskapa J. Pommera slepkavības 1934. gada 12. oktobrī LPB palika bez hierarha (bīskapa kārtas garīdznieka), un šis stāvoklis ilga vairāk par trim mēnešiem, kas ir kanoniskais termiņš vakantas katedras aizvietošanai (IV Ekumeniskais koncils, 25. kanons). Tikai 1935. gada 5. aprīlī Maskavas patriarhāts (turpmāk MP) bez jebkādām konsultācijām ar LPB iecēla tā jurisdikcijā esošo Viļņas metropolītu Jeļevferiju (Dmitrijs Bogojavlenskis, 1868–1940) par pagaidu Rīgas un Latvijas katedras pārvaldītāju (Kalniņš 2007, 52). Jau līdz tam akefālajā (bez hierarha vadības) stāvoklī palikusi LPB spēra konkrētus soļus iekļaušanai Konstantinopoles patriarhātā (turpmāk KP) jurisdikcijā, un LPB sinode atteicās sadarboties ar metropolītu Jeļevferiju. Taču K. Zaics sadarbojās un saņēma atbrīvojumu no svētkalpošanas aizlieguma (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 107. lp.). Šo atbrīvojumu, kas saņemts, apejot LPB sinodi, neaizvēja, jo tas nozīmētu konfliktu ar sinodi, no kuras viņš cerēja saņemt legālu atbrīvojumu no kalpošanas aizlieguma. Tādēļ kalpoja privātos dzīvokļos (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 99. lp.), ar ko 1935. gada 30. novembrī izpelnījās IeM Administratīvā departamenta uzmanību. Departamenta vicedirektors ziņoja PP priekšniekam par iespējamu neregistrētas draudzes darbību (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 85. lp.).

Pēc PP uzrauga Korti ziņojuma (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 107. lp.), 1936. gada 4. novembrī virspriesteris K. Zaics sakarā ar savu vēlmi atgriezties pie svētkalpošanas personīgi vērsās pie KP pārstāvja metropolīta Hermana (*Germanos Strinopulos/Strenopulos*, Γερμανος Στρηνόπουλος 1872–1951) tā vizītes laikā Rīgā. Saruna ar tulka starpniecību ilga 40 minūtes, un metropolīts Hermans esot atzinis, ka virspriesteris K. Zaica vērsšanās pie metropolīta Jeļevferija 1935. gadā bija kanoniski leģitīma, jo akefālijas apstākļos citas kanoniskas izejas neesot bijis. Tādējādi K. Zaics leģitimēja sevi kā priesteri gan MP (caur metropolītu Jeļevferiju), gan KP (caur metropolītu Hermanu) jurisdikcijās; pēdējā gadījumā viņš faktiski atzina KP jurisdikcijas leģitimitāti Latvijā. Tas atspēko izplatītu naratīvu par virspriesteri K. Zaicu kā KP jurisdikcijas Latvijā konsekventu pretinieku. Tomēr vietējā Baznīcas vara (LPB) nesteidzās atjaunot

viņu priesteru tiesībās⁴. Kādēļ virspriesteris K. Zaics neiepazīstināja LPB vadību ar savu pārrunu ar metropolītu Hermanu rezultātiem, atsaucoties uz kuriem aizliegums varētu būt noņemts? Iespējams, tādēļ, ka tad viņam būtu LPB vadības priekšā jāatzīst sadarbība ar metropolītu Jeļevferiju.

Līdz ar to iespēja legāli svētkalpot virspriesterim K. Zaicam joprojām nebija pieejama; lielos Baznīcas svētkos turpināja apmeklēt Rīgas Kristus Piedzimšanas katedrālī kā parasts dievlūdzcējs (Protoierej Kirill Zajc). Līdzīgos apstākļos atradās arī minētais K. Dorins, kurš meklēja iespēju emigrēt no Latvijas un panākt viņam uzlikta svētkalpošanas aizlieguma⁵ noņemšanu ārvalstīs – citā jurisdikcijā (LNA LVVA, 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 99. lp.). Tādas pašas domas varēja rasties arī virspriesterim K. Zaicam, izskaidrojot viņa interesi par krievu emigrantiem Vācijā un Aizrobežu Krievzemes Pareizticīgo Baznīcas (turpmāk AKPB) eparhiju Vācijā. Gan Latvijā, gan Vācijā viņš nodibināja (vai, iespējams, aktivizēja jau esošos) kontaktus ar krievu emigrantiem, kuriem ir saikne ar AKPB; pārsvarā šo loku pārstāvēja “krievu monarhisti” (PP terminoloģijā), kuri piekopa krievu mesianisma un impērisma ideoloģiju. Šis fakts šķir jaunu lappusi aģenta J. Stiebra novērojumos.

Virspriesteris K. Zaica attiecības ar krievu monarhistiem

Krietna daļa krievu monarhistu nebija lojāla Latvijai un uzturēja sakarus ar hitlerisko Vāciju (Berlīne 1930. gados bija krievu monarhistu centrs Eiropā). 1939. gada septembra PP ziņojums: “Krievu ārzemju monarķistu organizācijas pēdējā laikā ir visai aktīvas. Sevišķi šī rosība ir jūtama tanīs organizācijās, kuras atrodas Vācijā un kuras atrodas zem vācu nacionāl-sociālistiskā iespaida. Vācijas nacionāl-sociālisti atbalsta krievu monarķistu kustību..” (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 43. lp.).

Pēc aģenta “X” 1938. gada maija ziņojuma (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 26. lp.), kurā norādīts uz draudzīgām attiecībām ar virspriesteri K. Zaicu, pēdējais uzturēja draudzīgas attiecības “ar Dionisiju, Iljinu un Detmeringu”, kuri bija minēti mesianiski impēriskās ideoloģijas paudēji. Pēc cita 1938. gada ziņojuma, “Hugo Viļģelmovič vai Ņikolai Vasiljevič” Detmerings ir mēģinājis stāties sakaros ar gestapo, kā arī noteikti nodibinājis sakarus ar “krievu “naci””, kādēļ “2 reizes braucis uz Berlīni” (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 23. lp.).

⁴ Šī situācija palika bez izmaiņām līdz 1941. gadam, kad padomju varas spiediena rezultātā LPB tika atgriezta MP jurisdikcijā.

⁵ Aizliegums protod. K. Dorinam tika uzlikts reizē ar virspriesteri K. Zaicu sakarā ar to pašu līdzekļu izsaimniekošanas lietu.

Pats J. Stiebris savos 1939. gada ziņojumos (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 289., 290., 291. lp.) norāda, ka arī minētais D. Iljins it kā esot braucis uz Berlīni, kur “krievu emigranti viņam piedāvānot priesteru vietu”, kā arī “kopā ar sievu gatavojas izceļot dzīvot uz Vāciju”, turklāt šis D. Iljins “sēj nemieru Rīgas krievu tautības iedzīvotāju starpā [...], iespaido Kirilu Zaicu”. “Rīgas krievu aprindas gaida Latvijas Republikas galu. Labāk būšot pat zem vāciešiem, kuri pēc tam atbrīvošot visu Krieviju un tad Latvijas valdnieki no jauna būšot krievi” – ziņo J. Stiebris 1939. gada 2. aprīlī (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 264. lp.). Tajā pašā laikā (1939. gada marta otrajā pusē) hitleriskā Vācija okupēja Čehoslovākiju un Klaipēdu.

No minētā var pieņemt, ka virspriesteris K. Zaics meklējis iespēju emigrēt uz Vāciju un, stājoties AKPB jurisdikcijā, atjaunot savas priesteru svētkalpošanas tiesības.

Vērtību konflikti

Virspriesteris K. Zaica centieni, paralēli nodibinot kontaktus gan ar antikomunistisko un hitleriskajai Vācijai lojālo AKPB, gan ar PSRS lojālo MP jurisdikcijas metropolītu Jeļevferiju, gan ar KP metropolītu Hermanu, norāda uz to, ka K. Zaics, visticamāk, meklējis iespēju tikt vaļā no svētkalpošanas aizlieguma un realizēt sevi kā priesteris – atjaunot savu legālu un atklātu svētkalpošanu. Savukārt ideoloģijas un valstiskas lojalitātes problemātika uz svētkalpošanas aizlieguma fona viņam nešķita ļoti svarīga. Taču J. Stiebrim tas nešķita mazsvarīgi: iekļaušanās vienā vai otrā ideoloģizētā struktūrā nozīmētu toleranci pret attiecīgo ideoloģiju. Gan hitleriskās Vācijas un tās ēnā nonākušu krievu “monarķistu”, gan PSRS ideoloģija bija naidīga neatkarīgās Latvijas valstiskumam.

Paliek neatrisināts jautājums, kādēļ virspriesteris K. Zaics, jau būdams attaisnots tiesā, neturpināja meklēt savas svētkalpošanas jautājuma risinājumu caur KP un LPB sinodi? Pirms izteikt minējumu, jāieskatās LPB iekšējā situācijā starpkaru periodā. K. Zaica personā varētu saskatīt konservatīvā pareizticīgo latviešu strāvojuma pārstāvi, kas diezgan sen, krietni pirms sava svētkalpošanas aizlieguma, atradās krievu kultūras ietekmē. Metropolīta Augustīna vadības laikā šī ietekme uz virspriesteri varētu tikai stiprināties, jo nav nekādu liecību, ka viņam bija tuvs tas radikālisms, ar kuru Augustīns un sinode ķērās modernizēt LPB 1930. gadu otrajā pusē, faktiski sadalot Baznīcu divās nometnēs un piešķirot katrai etniskus vaibstus: moderniskajā latviešu un konservatīvajā krievu. Šādos apstākļos konservatīvie pareizticīgie latvieši tika faktiski izstumti no latviskās kopas, kura no LPB vadības puses tika veidota kā totāli moderniska.

Tas varētu būt faktors, kas aktivizēja virspriestera K. Zaica meklējumus atrast iespēju kalpot ārpus LPB jurisdikcijas, kādā konservatīvā vidē. Savukārt sinode vilcinājusies risināt viņa lietu, iespējams, tādēļ, ka neredzēja viņā uzticamu personu un domubiedru. Taču nav pamata noraidīt krievu mesianiski impēriskās reliģiozitātes ietekmi uz virspriesteri K. Zaicu.⁶

Savukārt aģents J. Stiebris ir metropolītam Augustīnam pietuvināta persona (sk., piem., LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr, 688. l., 152.–153. lp.), no kā var secināt, ka J. Stiebris ir tieši moderniskā strāvojuma pārstāvis. Tādējādi J. Stiebris raudzījās uz virspriesteri K. Zaicu no šī strāvojuma pozīcijas – Baznīcas forsēta latviskošana un Baznīcas tradīciju modernizācija kā latviskuma izpausmes līdzeklis.

Secinājumi

Aprakstītā situācija ir viens no piemēriem, kas atklāj, ka starpkaru periodā LPB noritējis divu strāvojumu konflikts. Viens no strāvojumiem pamatoti uzskatāms par Latvijas valstij nedraudzīgu un bīstamu, savukārt otrs paredzēja Baznīcas tradīciju reformēšanu, tostarp forsētu latviskošanu.

PP aģenta J. Stiebra bažas par to, ka virspriestera K. Zaica sakari ar Latvijas valstij naidīgo ideoloģēmu paudžiem ir potenciāli bīstami, bija pamatotas, un viņa rīcība attiecībā uz K. Zaicu neizskatās nekorekta. J. Stiebra personā redzam valsts varu Baznīcas iekšējo problēmu moderatora lomā, kuru tā uzņemas, lai nodrošinātu mieru sabiedrībā. Šis attiecību modelis ir pazīstams kopš Romas imperatora Konstantīna Lielā (III–IV gs.), kurš pirmais uzņēmās Baznīcas iekšējo strīdu ārējā moderatora lomu I Ekumeniskajā koncilā. J. Stiebris kā LPB loceklis un reizē valsts struktūras aģents (valsts varas pārstāvis) izmanto valsts struktūru, lai ietekmētu dažādus procesus LPB. Piederot laju kārtai, centās veidot savu Baznīcu atbilstoši tiem priekšstatiem, ideāliem vai ideoloģēmām, kuras viņam šķita pareizas un noderīgas. Tādējādi valsts vara parāda sevi kā Baznīcas laju pārstāvju instrumentu, ar kuru laji ietekmē procesus, kas norisinās Baznīcas iekšējā dzīvē. Kad valsts varu pārstāv Baznīcas locekļi (laji), Baznīcas un valsts attiecības (mazākā vai lielākā mērā) pārvēršas par laju un garīdznieku (apvienotas klēra un mūku kārtas) attiecībām, un līdz ar to Baznīcas – valsts attiecības kļūst par attiecībām pašas Baznīcas iekšienē. Daudzos valsts ietekmes gadījumos vērojama Baznīcas locekļu ietekme uz valsts varu un caur to – uz Baznīcu jeb valsts varas ietekme uz Baznīcu parādās kā pašas Baznīcas locekļu ietekme uz Baznīcu. Izņēmums no šī principa ir situācija, kad valsts ir pilnīgi antagoniska Baznīcai un Baznīcas locekļiem nav iespējas iefiltrēties valsts varā

⁶ Lielāku skaidrību par virspriestera K. Zaica politisko un ideoloģisko nostāju varētu sniegt viņa biogrāfijas un rakstītu darbu padziļināta izpēte, kas paliek ārpus šī pētījuma.

(ieņemt valsts amatus), ietekmēt valsti, kā tas bija, piem., Romas impērijā II gs. pēc Kr. (savukārt jau III gs. kristieši ienāca Romas impērijas valsts struktūrās, ar ko saskārās imperators Konstancijs Hlors, Konstantīna Lielā tēvs).

Šāds Baznīcas – valsts varas jeb Baznīcas (kopumā) – valsts varas – Baznīcas (laju) attiecību modelis (valsts varas iesaiste Baznīcas iekšēju procesu moderācijā un valsts varas funkcionēšana kā laju darbības instruments Baznīcas iekšējos procesos) redzams aprakstītajā sižetā: LPB kā lokālā piemērā atspoguļojās šis modelis, kas gadu simtiem ilgi globālā mērogā bija novērojams Baznīcas un valsts varas attiecībās kopš Konstantīna Lielā laikiem un kurš kļuvis raksturīgs Austrumu kristietības tradīcijai.

Avotu un literatūras saraksts

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 3235. f. (Politiskās policijas pārvalde).

Anisimov, E. (1996) *Istoricheskie korni imperskogo myshleniia Rossii. Winter Symposium Socio-Cultural Dimensions of the Changes in the Slavic-Eurasian World*. Institute of Russian History 1996. <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html> (08.04.2022.)

Berdyayev, N. (1918) *Sud'ba Rossii*. http://krotov.info/library/02_b/berdyayev/1918_15_11.html (30.05.2023.)

Brazhnikov, I. (2011) *Russkaya literatura XIX–XX vekov: istoriosofskii tekst*. <https://history.wikireading.ru/407959> (12.01.2023.)

Coja, S. (2020) Rīgas pareizticīgo Garīgā semināra audzēkņu saraksts alfabēta kārtībā no 1888. līdz 1918. gadam. *Latvijskij Pravoslavnij Hronograf IV*, Rīga.

Il'in I. (1928) O russkom fashizme. *Russkiy kolokol. Zhurnal volevoy idei*. №3.

Jānis Osvalds Stiebris. *Time∞Note* <https://timenote.info/lv/Janis-Osvalds-Stiebris> (12.03.2022.)

Kalniņš, J. (2007) *Latvijas Pareizticīgā Baznīca: Vēstures komentārs*. Rīga: San Eстера.

Kirils Zaics. *Latvijas krievi*. <https://www.russkije.lv/lv/lib/read/k-zaits.html> (21.03.2022.)

Protoierei Kirill Zaic. *Rossija v kraskakh*. <http://ricolor.org/history/pv/10/> (21.03.2022.)

Rimestad, S. Father Kirils Zaics (1869–1948): Continuity and change in orthodox Latvia. *Baltic Orthodoxy*. <https://www.balticorthodoxy.com/kirils-zaics> (14.03.2022.)

Tal'berg, N. *Svyataya Rus', II*. https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Talberg/svjataja-rus/#0_15 (30.03.2023.)

Suhanov, A. *Prenia s grekami o vere*. https://azbyka.ru/otechnik/Arsenij_Suhanov/prenija-s-grekami-o-vere-troitskogo-sergieva-bogojavlenskogo-monastyrja-stroitelja-startsa-arsenija-suhanova/ (29.11.2023.)

Juris Jefuni

Police Agent and His Object of Observation in Official Documents: reflection of the church history in the 1930s

Key words: Orthodox Church, Political Administration, police agent, Kirils Zaics, church modernization, traditions

Summary

This study has been conducted in the context of the Latvian Orthodox Church history in the interwar period. The collection of documents of the Ministry of the Interior of the Republic of Latvia (1930s) contains a number of documents that mark the thread of relations between two persons, and this story of two persons is to some extent typological for the relations between the Latvian Orthodox Church and the Latvian state in 1934–1940. The present article provides the analysis of the following issues: interethnic and intercultural relations in the church, conflict of traditions and values; the relationship between religion and ideology; church and state relations and their typology in Latvia in the context of Christian history; the relationship of a priest suspended from his ministry with his superiors, which opens up a new perspective on the understanding of the biography of a well-known Orthodox church figure Kirils Zaics. In this study, we pay great attention to the idea of Russian messianism and imperialism (monarchism), as well as to the idea of artificial Latvianization and modernization of church traditions. This study is carried out from an interdisciplinary – historical, philosophical, and theological perspective, which allows to explore the issues of values, traditions, and ideology from different angles.

Vēsma Lēvalde Laicīgās kultūras dzīve Liepājā līdz padomju periodam

Atslēgas vārdi: Liepājas vēsture, teātris, opera, balets, kultūrvietas, laicīgā kultūra

Liepāja lepojas ar senāko filharmoniju Baltijā un vecāko profesionālo latviešu teātri. Šie fakti ir tikai daļa no liecībām par gandrīz nepārtrauktu, bagātu kultūras dzīvi vairāku gadsimtu garumā, kas joprojām nav detalizēti izpētīta.

Vēstures avoti

Vēsturnieks Arnolds Bērzs, kurš latviski tulkojis Liepājas birģermeistara Jirgena Šmita (*Jürgen Schmidt*) hroniku, tulkojuma priekšvārdā raksta, ka neviena Latvijas pilsēta nevar lepoties ar tādu hronikas tipa vēstures avotu bagātību kā Liepāja.

Birģermeistara Šmita 1732.–1748. gada Liepājas hronikas *Ex actis Coram Senatu Civit Libau* manuskriptu Kurzemes provinces muzejam Jelgavā 1824. gadā dāvinājis kamerālvaldes reģistrators Benefelds. 1935. gadā Roberts Kurce to pārdrukājis mašīnrakstā, vienu eksemplāru 1939. gadā dāvinājis Liepājas pilsētas bibliotēkai. Vēsturnieks Roberts Malvess 1940. gadā Liepājas pilsētas bibliotēkas rokrakstu katalogā Šmita hronikas norakstu iekļāvis ar 134. numuru. Pēc Otrā pasaules kara, kad tika veikta bibliotēkas “tīrīšana”, Liepājas muzeja direktors Jānis Sudmalis, glābjot vēsturiskos dokumentus, līdz ar pārējiem rokrakstiem pārveda uz muzeju arī šo norakstu (LM 7690). Oriģināls pēc kara vairs nav atrasts, nav zināmi citi noraksta eksemplāri. A. Bērza tulkojums, kas veidots vairākos dokumentos, apzīmētos ar sm-0, sm-1 utt., ir pieejams tikai Liepājas muzejā, datorrakstā.

Regulārs pilsētas dzīves notikumu atspoguļojums vispirms parādās Liepājas rātes protokolu grāmatā *Acta Libaviensia* (1681–1684). Informācija ir pieejama Liepājas muitas grāmatveža Dāvida Frīdriha Gēlhāra (*Geelhaar*) dienasgrāmatā (1771–1810) (*Geelhaar* 1878) un Sv. Annas baznīcas mācītāja E. Rotermunda (*Rottermund*) hronikā (1831–1836)¹, Lielās ģildes eltermaņa Joahima Ludviga Lorča (*Lortsch*) hronikā (1841–1872.), F. Dīnstmana (*Dienstman*)

¹ Abu rokrakstu fragmenti publicēti pilsētas kalendārā (*Libauscher Kalender*).

hronikā, Liepājas kontraktu grāmatā (1735–1820).² Šiem A. Bērza minētajiem dokumentiem varētu pievienot Liepājas pilsētas Lielās ģildes vēsturi jeb eltermaņa Dr. Luisa Rozenkranca (*L. Rosenkranz*) hroniku.³ Hronikās un pašvaldības dokumentos fiksēta pilsētas attīstība, atklājot Liepājas īpatnējās, mainīgās un bagātās kultūrvides veidošanos, kuru ietekmējis pilsētas ģeogrāfiskais izvietojums un vēstures notikumi.

Liepājas sociālekonomiskā dzīve 18.–19. gs.

Pirmais uzplaukuma laiks ir Kurzemes hercogistes sastāvā – no 1609. līdz 1795. gadam. 1625. gadā Liepāja, tolaik – Libau, iegūst pilsētas tiesības; 17. gs. beigās “rātes algoti, vismaz trīs muzikanti jau ir arī Liepājā” (Gailīte 2012, 17). 18. gs. Liepājā uzplaukst viena no senākajām teātra tradīcijām Baltijā, kas vēlāk bijusi aktīva gan vācu, gan krievu, gan latviešu vidē. Hercogu laikos sākas būvniecība izcilu arhitektu vadībā, kas radījusi pamatu vēlākajam kultūrvides vizuālajam tēlam – no koka ēkām un ostas spīķeru askētiskajām telpām līdz grezniem dievnamiem ar neatņemamu interjera sastāvdaļu – ērgelēm. Šajās kultūrvietās dzimst pirmie profesionālās atskaņotājmākslas un teātra mākslas aizmetņi.

Laicīgā kultūra Liepājā saistāma ar ostas un tirdzniecības attīstību. 1697. gadā Polijas karalis Sigismunds Augusts apstiprināja pirmo ostas izbūves projektu. Sākās ostas būvdarbi, izveidojot pašreizējo Tirdzniecības kanālu. 18. gs. 30. gados tika pabeigti ostas celtniecības darbi, lai tajā varētu ienākt arī lieli kuģi. 18. gs. Kurzemes hercogiste kā daļēji patstāvīga valsts sāka ieņemt izdevīgo starpnieka vietu starp Poliju un Lietuvu, Prūsiju un Krievijai pakļauto Vidzemi (Gintnere 2006). Ostas un jūras tirdzniecības ekonomiskais devums organizēja pilsoniskās sabiedrības labklājību un pašapziņu. “Dižākais liepājnieku darbs un pārticības avots ne vien priekš pašas pilsētas, bet arī tās valsts, kam Liepāja laiku maiņās piederējusi, ir Liepājas ostas ierīkošana.” (Vegners u. c. 1925, 21) Osta bija lielākais atspazds, kas pilsētai ļāva tikt galā ar Ziemeļu kara radītajām sekām, kam pievienojās mēris. Taču kara laikā attīstījās viesnīcu darbība un tirdzniecība jaunajā ostā, notika ārvalstu sūtņu tikšanās diplomātiskām pārrunām, kas Liepāju

² J. L. Lorča hronikas (*Lortsch. Libaviensia 1841–1872*) noraksts [215 lpp.] glabājas Liepājas muzeja bibliotēkā ar numuru LMb 259; F. Dīnstmana hronikas oriģināls (*Dienstman. Chronik der Stadt Libau 1896 - ...*) glabājas Liepājas muzejā bez inventāra numura. Liepājas kontraktu grāmata (1735–1820. *Hauss und Contracten Buch der Stadt Liebau*), kas ir dokumentu norakstu krājums, glabājas Liepājas muzejā (LM 7621).

³ L. Rozenkranca hronikas tulkojums glabājas Liepājas muzeja bibliotēkā (LMb 10294; LMb 10294/a).

padarīja par relatīvi drošu vietu. Līdz ar to attīstījās satiksme caur Liepājas ostu, tika izbūvēta ostas apkaime ar noliktavu ēkām, vēlāk tieši spīķeros atradās vieta teātra izrādēm un koncertiem. Pēc Ziemeļu kara pilsēta attīstās strauji, notiek intensīva būvniecība, ir aktīva kuģu satiksme, palielinās iedzīvotāju skaits (LM 10848/1). Kultūras dzīves attīstību veicina fakts, ka Liepāja bija iecienīta hercogu Bīronu dzimtas atpūtas vieta; Pēteris Bīrons 1783. gada vasarā te ierodas ar savu galma orķestri (Geelhaar 1878, 44–45), bet 1784. gada ziemā hercoga viesošanās ietver koncertus, operetes, operu un baleta uzvedumus (Geelhaar 1878, 46–47). Liepājas tirgoņu, militārpersonu un tiesas piespēdētāju uzturētās Zilās gvardes algotie muzikanti 19. gs. sākumā veidoja stabilu kapelu (LM 7632).

Nākamais pārmaiņu vilnis saistāms ar laiku, kad Liepāja jau bija Krievijas impērijas Kurzemes guberņas pilsēta, te atklāja Romnu dzelzceļu. 1871.–1874. gadā privātā akciju sabiedrība uzcēla 1191 versti garu dzelzceļa līniju Liepāja – Romni, kas savienoja Baltijas jūras ostas pilsētu ar Romniem Ukrainas austrumu daļā un sākotnēji bija paredzēta labības eksportam. Tai bija atzari uz Jelgavu (no Mažeikiem) un Daugavpili (no Radvilišķiem), kā arī savienojumi ar Voronežu, Kijevu, Nikolajevu un citām pilsētām Ukrainas teritorijā (Gintners 2004, 19–29).⁴

“Liepāja [...] no mazas Kurzemes tirdzniecības pilsētas ar ļoti attīstītu amatniecību pārvērtās par lielpilsētai līdzīgu vidēja lieluma tirdzniecības un rūpniecības centru eiropeiskā nozīmē, ar jau dīgstošām starptautiskas pilsētas pazīmēm.” (Vegners u. c. 1925, 24) No 19. gs. sākuma te attīstījās kūrorts, un ik gadu pilsētu apmeklēja viesi, arī Krievijas cariskās ģimenes locekļi, kas mudināja domāt par īpašas kūrortmājas būvniecību un kultūrprogrammu. Dzelzceļa atklāšana veicināja tirdzniecību (ap 2 000 tirdzniecības vietu), aktivizēja industrializāciju (12 fabrikas un 30 lielas darbnīcas). Osta 19. gs. 90. gados kļuva par vienu no lielākajām un labākajām Baltijas jūras ostām. 19. gs. 70. gados tika bruģētas ielas un ierīkota elektriskā tramvaja līnija. Attīstījās kredītiestāžu tīkls, izvietojās ārvalstu konsulāti, dziedniecības iestādes, intensīvi tika dibinātas biedrības – labdarības, sporta un saviesīgiem mērķiem (Vegners u. c. 1925, 26).

Iedzīvotāju skaits 19. gs. otrajā pusē pieauga sešas reizes, gadsimtu mijā Liepājā dzīvoja 44,2% Kurzemes iedzīvotāju. Galvenais iemesls bija migrācija – te ieplūda lauku ļaudis no 50 Krievijas guberņām. 1906. gadā atklāja tiešu kuģu satiksmi ar Ameriku, un Liepāja kļuva par lielāko emigrācijas centru no Krievijas. Pirmā pasaules kara priekšvakarā 11 kuģi divas reizes mēnesī kursēja uz Ņujorku, vēlāk arī uz Halifaksu. Cilvēki, kas uzkavējās, gaidot rindu uz kuģa, kļuva par

⁴ Mūsdienās šī dzelzceļa līnija ir sadalīta starp Latvijas, Lietuvas, Baltkrievijas un Ukrainas dzelzceļiem. Latvijas daļā esošā dzelzceļa līnija Liepāja – Vaiņode vairs netiek izmantota.

svarīgu saimnieciskās dzīves faktoru (Ozoliņa 1990, 18–20).

Latviskās kultūras pirmsākumi Liepājā

Liepājas daudz kultūru (vācu, ebreju, krievu, poļu, lietuviešu) sabiedrībā 19. gs. otrajā pusē sevi pieteica arī latvieši, īpaši pēc Liepājas Latviešu labdarības biedrības (LLLb) nodibināšanas 1880. gadā, par ko “Liepājas Pastnieks” rakstīja: “Kas lēni nāk, tas labi nāk! [...] Nu ir biedrība, gods Dievam, apstiprināta.” (Eekschzemes ziņas 1880) Jau iepriekš biedrība darbojās kā Liepājas Latviešu labdarības biedrība. Prese rakstīja, ka “Liepājas Latviešu labdarības biedrība nosvinēja 19. febr. š.g. paviljona rūmīgā un jauki izgreznotā zālē mūsu Augstā Zemes tēva, Ķeizara Aleksandra II 25 gadu valdības svētkus”, biedrības priekšnieks Trautmanis uzstājies ar runu, bet Ukstiņa kunga vadībā izpildītas latviešu tautas dziesmas. Sapulci priecējusi arī “jauka un spēcīga trompetu mūzika” (BV 12.03.1880).

Viens no 14 biedrības dibinātājiem, pirmais tās ievēlētais vadītājs, skolotājs Klāvs Ukstiņš (1835–1904) 1882. gadā izdeva avīzi “Latvietis”, kas izkonkurēja līdz tam vienīgo izdevumu latviešu valodā, vācieša Nīmaņa (*Niemann*) izdoto avīzi “Liepājas Pastnieks” (Ventmalnieks 1922). Vēl pirms biedrības dibināšanas – 19. gs. 70. gadu vidū – Ukstiņš noorganizēja Liepājā pirmo latviešu kori un teātra mīļotāju pulciņu. Ukstiņa vadītais jauktais koris piedalījās arī Otrajos latviešu vispārīgajos dziedāšanas svētkos Rīgā 1880. gadā (Lautenbahs-Jūsminš 1880, 80).

1881. gadā Liepājā notika pirmie koncerti, kuri tika dēvēti par Liepājas filharmonijas koncertiem, turpmāk tie bija regulāri. 1886. gadā tika reģistrēta biedrība “Philharmonie” un apstiprināti tās statūti krievu un vācu valodā (No eekschzemes 1886). 19. gs. 80. gados regulāri iestudētas izrādes LLLb dramatiskajā kopā, bet 90. gadu sākumā tā jau vērtēta kā viena no labākajām teātra trupām Latvijā, kurā labprāt viesojās profesionāli Rīgas aktieri un režisori (Freimane 1958, 11).

Nozīmīgākās Liepājas kultūrvietas līdz Pirmajam pasaules karam

Par pirmo pastāvīgo kultūrvietu Liepājā var uzskatīt tā saukto “Dresing Palais” – tirgotājam Benjaminam Drēzingam (*Benjamin Dresing*) piederošs liels mūra nams ārpus pilsētas centra, kurā 18. gs. vidū darbojās krogs, kas kalpoja arī kā teātris un koncertvieta. Pēc tirgotāja nāves esot izvērtusies par dejas un nakts izpriecu vietu, tādēļ 1766. gadā pilsētas maģistrāts to atpirkā un lika nojaukt (Dresing Palais 1836, 3). Pēc tam iebraukušajiem viesmāksliniekiem kā uzstāšanās vieta tika ierādīts namīpašnieka Bartolda Štobes spīķeris. 18. gs. 80. gados hercoga Pētera Birona aktieri un mūziķi uzstājās Komēdiju namā Juliannas ielā (Geelhaar 1878, 44–47).

Nozīmīgas kultūrvietas Liepājā visos laikos bijuši pilsētas parki un dārzi. Vecākais publiskais dārzs izveidots jau 19. gs. sākumā, saukts par Šmēdena vai Smēdes dārzu (*Schmedengarten, Schmiedengarten*). Sludinājumi periodikā liecina, ka 19. gs. dārzā notika koncerti izmeklētai publikai, tautas svētki – uguņošana Jāņu vakarā, tradicionālie zivju svētki. Dārzu apbūvēja 19. gs. 70. gados (Aus der Geschichte 1891). Publicētie sludinājumi liecina, ka pilsētā 19. gs. bijuši vairāki privātu dārzu īpašnieki, kuri regulāri rīkojuši publiskus koncertus. Pilsētas centrā – starp Tirgoņu, Graudu un Juliannas (tagad Brīvzemnieka) ielu – bija Hamburgas viesnīca (LM 44340). Tās dārzā bija varietē teātris, ko dzērumā nodedzināja divi jaunieši 1911. gadā (Veetejas ziņas 1912). Ar Liepājas – Grobiņas šosejas izbūvi 1841. gadā tika iestādīts Pilsētas parks (tagad Raiņa parks), to apsaimniekoja speciāli dibināta akciju sabiedrība (LM 7692). 1842. gadā iepretim parkam tika izbūvēts tā sauktais šosejas paviljons ar dārzu un plašām telpām koncertiem un dejām. Ilgāku laiku paviljons bija Liepājas kultūras centrs, kurā notika aktīva muzikālā dzīve. Paviljona rīcības komitejas loceklis bija arī vēlākais pilsētas galva, tobrīd Lielās gildes eltermanis Kārlis Gotlībs Zigismunds Ūlihs (*Uhlich*, 1798–1880), kurš bija saimnieciski domājošs darbinieks, daudzu pilsētvides ideju autors un arī mūziķis. Liepājas muzeja krājumā atrodams ielūgums Ūliha kungam uz mūzikas svētkiem Rīgā 1836. gadā, kur rakstīts, ka rīkotāji rēķinās ar viņa flautas spēlētāja talantu (LM 7695). 1871. gadā par pilsētas arhitektu pēc Ūliha lūguma kļūst Pauls Makss Berči (*Paul Max Bertschy*, 1840–1911), kurš ir autors ap 70 Liepājas ēkām, tostarp daudzām kultūrvietām, no kurām ievērojamākā ir Kūrmāja (LM 3829) (1. attēls).

1. att. Kūrmāja. Liepājas muzeja krājums (LM 1325)

Kūrmāja nodega 1937. gada Lieldienās, bet līdz tam bija nozīmīgs Liepājas kultūras centrs. Kūrmājas ēku kompleksā ietilpa arī estrāde, notika regulāri (ar pārtraukumu Pirmā pasaules kara laikā) vasaras koncertcikli ar vieddiriģentiem, solistiem un orķestri.

2. att. Liepājas teātra ēka, kurā 1922. gadā atklāja Liepājas operu.

Liepājas teātra arhīva foto

atklāja arī Liepājas operu, kurā dziedājuši vai visi spožākie latviešu solisti (Māksla 1922, 3). Teātrī izveidoja profesionālu baleta trupu.⁵ Mērķtiecīgi tika radītas skatuves mākslas izglītības iespējas, 1922. gadā nodibinot Tautas konservatoriju

Nozīmīga kultūrvieta 19. gs. sākumā bija 1804. gadā īpaši šim nolūkam dibinātas akciju sabiedrības uzceltais pilsētas teātris ar 300 skatītāju vietām Kungu un Malkas ielas stūrī (Das Theater, 1836). Teātrim bija savs orķestris, te notika ne vien teātra izrādes, bet arī koncerti, baleta uzvedumi, tika uzvestas operetes un operas, viesojās ievērojami Krievijas mākslinieki un trupas.

Liepājas Latviešu labdarības biedrība apdzīvoja ēku Jaunliepājā, Suvarova (tagad Raiņa) ielā 2, kas bija pirmā latviešu teātra mājvieta. Paraleli darbojās tā sauktais Tautas teātris Latviešu palīdzības biedrībā, nereti mākslinieki darbojās abos teātros, par ko liecina afišas un izrāžu programmas Liepājas muzeja krājumā.

No 1912. līdz 1917. gadam tika uzcelta jauna vācu teātra ēka (Krastiņš 2015, 254) (2. attēls). 1918. gadā ēku atdeva latviešu teātrim, to nosauca par Jauno teātri, un 1922. g. 22. septembrī te

⁵ Par Liepājas baleta vēsturi sk.: Bāliņa, G. *Liepājas Muzikāli dramatiskā teātra baleta pedagoģiskā un mākslinieciskā vērtība Latvijas kultūrā*. Promocijas darbs. (RPIVA, 2014.)

un gadu vēlāk – dramatisko studiju pie Liepājas Tautas augstskolas. 1934. gadā operas, baleta un teātra trupas apvienoja un teātri pārdēvēja par Liepājas pilsētas drāmu un operu. Līdz pat padomju okupācijai tas bija vienīgais teātris Latvijā, kur vienā ēkā sadzīvoja visas skatuves mākslas mūzas, turklāt te notika nemitīga mākslinieku apmaiņa ar labākajām Eiropas skatuvēm. No 1929. līdz 1934. gadam Liepājā atkal darbojās Tautas teātris, kas apvienoja pilsētas amatierus un piesaistīja profesionāļus. Multikulturāla bija mūzikas dzīve Liepājā. Tajā liela nozīme bija 1926. gadā no jauna dibinātajai Liepājas filharmonijai, kuras juridiskā mājvieta bija notāra, mecenāta, sabiedriska darbinieka Gotfrīda Stengrevica (1895–1979) savrupnams (Lēvalde 2021, 340–343).

Secinājumi

Liepājas vēstures liecības – hronikas un vietējās preses ziņas, vēstures pētījumi – sniedz plašu informāciju par pilsētas ekonomisko, politisko un kultūras dzīvi no pilsētas tiesību iegūšanas brīža 1625. gadā līdz Otrajam pasaules karam. Ieskats vēsturē ļauj secināt, ka Liepājā periodiski aktivizējās intensīva kultūras dzīve, kurā cieši savijās vairākas kultūras jomas. Tas savukārt rosināja uz kultūru orientētas pilsētvides veidošanos. Kultūrdzīves intensitāte Liepājā bija cieši saistīta ar sociālekonomisko situāciju. Mērķtiecīga virzība uz augstāku mākslas un mākslas izglītības kvalitāti ir skaidrojama ar izglītotu, inteligentu personību darbību gan pilsētas vadībā, gan saimnieciskajā jomā. Pilsētas ekonomiskā izaugsme pozitīvi ietekmēja izglītību un sabiedrisko dzīvi. Savukārt izglītības un kultūras līmeņa paaugstināšanās veicināja gan labdarību, gan tieksmi pēc mūzikas un mākslas. Tādā veidā ekonomikas un kultūras sinerģija nodrošināja materiālās un garīgās dzīves līdzsvaru, ko Liepājā izdevās atjaunot arī starpkaru periodā.

Avotu un literatūras saraksts

Aus den Geschichte der Geselligkeit in Libau zu Anfang unseres Jahrhundert. (1891) *Düna Zeitung*, 28. janv.

Das Theater. (1836) *Libausches Wochenblatt*, 19. dec.

Dresing Palais. (1836) *Libausches Wochenblatt*, 12. dec.

Eekschzemes ziņas. (1880) *Liepājas Pastnieks*, 30. jūl.

Geelhaar, D. F. (1878) Auszüge aus dem Herrn David Friedrich Geelhaar, ehemaligem Libauschen Bürger und Kaufmann, und späterem Buchhalter des Libauschen Zollamts, in den Jahren 1771 bis 1810 gefürten Tagebuche. *Libauscher Kalender*, 1878: 38–59.

Lautenbahs-Jūsminš. (1880) *Latweeschu otree wispahrigee dseedaschanas swehtki: Rigā no 17. lihds 20. junijam 1880: (zaur Rigas Latweeschu beedribu isrihkoti.)*

Jelgava: E. Sieslacka drukats un apgahdats. <https://dom.lndb.lv/data/obj/28403.html> (05.03.2022.)

Liepājas muzeja arhīvs (turpmāk – LM), 7690. (Smidt, J. *Ex actis Coram Senatu Civit Libau* (1732.-1748). 1935. gadā veikts noraksts).

LM 7692 (*Subscription für die Musik beim Pavillon*, 1852).

LM 44340 (Liepājas pilsētas plāns, 1897).

LM 7695 (Materiāli mūzikas svētkiem Rīgā (programmas u.c. vācu valodā), 1836).

LM 3829 (Berči būvprojektu arhīvs).

LM 10848/1 (Vegners, A. (1898). *Liepājas pilsētas vēsture*. S. Ģibietes tulkojuma manuskripts mašīnrakstā (nepilnīgs)).

Māksla. (1922) *Liepājas Avīze*, 22. sept.

No eekschzemes. (1886) *Baltijas Vēstnesis*, 21. jūn.

Veetejas ziņas. (1912) *Liepājas Atbalss*, 24. febr.

Vegners, A., Sudmāls, N., Caune, V. (1925) *Liepājas 300 gadu jubilejas piemiņai*, 1625–1925. [Liepāja]: Liepājas pilsētas valdes izdevums. 154 lpp.

Freimane, V. (1958) *Liepājas teātra 50 gadi*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. 139 lpp.

Gailīte, Z. (2012) *Laika sijātas skaņas*. Liepāja: Pils. 222 lpp.

Gintnere, U. (2006) *Ieskats Liepājas vēsturē*. <http://www.vietas.lv/index.php?p=10&id=687> (18.05.2021.)

Krastiņš, J. (2015) *Liepāja. Jūgendstila arhitektūra*. Liepāja: [B.i.]. 376 lpp.

Lēvalde, V. (2021) Atskaņotājmākslas attīstība Liepājā un Otrā pasaules kara ietekme uz mūziķu likteņiem. Grām.: *Aktuālās problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. 26 (1). Liepāja: LiepU, 338.–351. lpp.

Ozoliņa, Dz. (1990) *Liepājas pilsētas pašvaldība 1877–1913*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts, Zinātne. 328 lpp.

Vēsma Lēvalde

Secular Cultural Life in Liepāja before the Soviet Period

Key words: history of Liepāja, theatre, opera, cultural sites, secular culture

Summary

The article is part of wider research on the history of cultural life in Liepāja and it reveals the cultural and historical background of the development of secular culture in Liepāja till World War II. Cultural events are revealed from the point of view of cultural studies and the new historicism, which allows to redefine music and art as cultural memory, artefacts, and social discourse. Therefore, cultural life has been depicted in the context of historical, social, and political events.

Such an interdisciplinary approach leads to the conclusion that cultural life in Liepāja till World War II was developing in a close contact with different spheres, especially education, and the development of incoming tourism, which in its turn promoted the development of such urban environment that was focused on culture. Moreover, the intensity of the cultural life in Liepāja was closely related to the socio-economic situation because the demand for culture is rising during periods of economic growth. At the same time, a purposeful movement towards a higher level of performance and training of professional local artists can be explained by the impact of educated and intelligent personalities who worked both in the Town Council and economic field. A number of representatives of applied professions played musical instruments, they were interested in art and were patrons of art. Especially favourable conditions were created for the musical life that united people of different cultures and languages.

Сигитас Лужис

Cycloput tela: оружие массового поражения в «Великом искусстве артиллерии» Казимира Семеновича

Ключевые слова: химическое оружие, артиллерия, Казимир Семенович, литовская письменность, биологическое оружие

В 20-ом веке стало широко использоваться оружие массового поражения. Использование оружия массового поражения даже при ограниченном привлечении сил и средств приводит к огромным разрушениям и потерям в живой силе противника, в том числе и среди мирного населения. Высокая разрушительная сила такого оружия кроме прочего имеет значительные негативные морально-психологические последствия. К оружию массового поражения относится биологическое, ядерное и химическое оружие (*Enciklopedinis karybos žodynas* 2008, 333).

Отравляющие вещества в военных целях начали применяться в далеком прошлом, со времени изобретения человеком лука. С древних времен имели место единичные случаи использования токсичных химикатов в военных действиях, примером чего являются отравленные стрелы или сжигание серы для получения удушающих паров, чтобы вынудить защитников крепости выйти на открытое пространство (Worek 2016, 2). По свидетельству античных авторов, впервые отравляющие вещества в военных целях были применены афинским архонтом Солоном (др.-греч. Σόλων; между 640 и 635 г. до н.э. – около 559 г. до н.э.) в 600 г. до н.э. Древнегреческий писатель и географ II века Павсаний (греч. Παυσανίας, лат. *Pausanias*, 2-я половина II века) в «Описании Эллады» пишет: «Солоном была применена по отношению к жителям Кирры и другая военная хитрость. Так как вода реки Плиста текла к ним в город по каналу, то Солон велел отвести его в другое русло. Но осажденные жители Кирры продолжали держаться против врагов, пользуясь для питья дождевой и колодезной водой. Но Солон велел набросать в реку Плист корней чемерицы и, когда он заметил, что вода достаточно впитала в себя этого снадобья, он вновь направил ее по прежнему руслу. Жители Кирры, накинувшись с жадностью на воду, чрезмерно напились ею, и поэтому охранявшие стену из-за непрекращающегося поноса должны были уйти, а амфикионы, как только взяли Кирру, произвели расправу над жителями города во имя бога» (X, 37, 7–8).

Применение в военных целях яда мандрагоры и оценку этого как военной хитрости демонстрирует и древнеримский политический деятель, полководец и писатель Секст Юлий Фронтин во второй книге «Военных хитростей», говоря о засаде карфагенского полководца Магарбала¹.

Различные сведения об использовании ядов для намазывания боевых метательных снарядов находим в текстах многих авторов древности: Гомера, Псевдо-Аристотеля, Теофраста, Лукиана, Плиния Секунда, Вергилия, Овидия, Никандра, Элиана, Диоскорида, Силия Италика, Павла Эгинского и др. (*Artis magnae artilleriae*, 208).

Систематическое описание оружия массового поражения впервые встречается в трактате Казимира Семеновича «Великое искусство артиллерии. Часть первая» (*Artis magnae artilleriae. Pars prima*), опубликованном на латинском языке в 1650 году в Амстердаме.

Автор трактата – дворянин и офицер Великого княжества Литовского, теоретик и практик (инженер) артиллерии Казимир Семенович (лат. *Siemienowicz, Casimirus*, лит. *Semenavičius* (иногда *Simonavičius*), *Kazimieras*, пол. *Siemienowicz, Kazimierz*, около 1600 – около 1651) является изобретателем прототипа многоступенчатой ракеты. Умело используя новейшие достижения науки и техники того времени, внимательно проводя исследования и наблюдая за их результатами, он смог предвидеть и описать процесс действия и конструкцию прибора. К конструированию разных типов ракет развлекательного типа и боевых артиллерийских снарядов он подходил не как ремесленник, а как учёный-естествоиспытатель, экспериментатор и практик. Казимир Семенович добился реальных успехов именно потому, что его выводы были основаны не на общефилософских положениях, а на теоретической и математической интерпретации фактов, полученных им опытным путём. Польский военный историк, медиевист Тадеуш Мариян Новак (пол. *Nowak, Tadeusz Marian*, 1917 – 2010) в предисловии к польскому изданию «Великого искусства артиллерии» о Казимире Семеновиче писал: «Его способ рассуждения строго рационалистический. Единственным исключением из этого правила во всем произведении является описание приемов создания тумана,

¹ Магарбал, направленный карфагенянами против восставших африканцев, знал, что это племя жадно к вину. Он примешал к большому количеству вина мандрагору, являющуюся чем-то средним между ядом и снотворным. Затем он завязал легкую стычку и намеренно отступил; после этого он глубокой ночью покинул в лагере кой-какой обоз и все отравленное вино и притворно бежал. Захватив лагерь, варвары на радостях с жадностью распили вино со снадобьем, а когда они лежали вповалку как мертвые, Магарбал вернулся и часть перебил, часть взял в плен.

которыми пользовались татары: Семенович, как бы желая придать своему рассказу элемент таинственности, в единственном случае отказывается от своего трезвого рационализма, вводя в рассуждение элемент магии» (Siemienowicz 1963, 24).

К. Семенович в своем трактате также рассматривает возможность и способы применения оружия, предназначенного для поражения, (отравления или уничтожения) большого количества людей, в сегодняшнем понимании – оружия массового поражения (бактериологического и химического оружия). По мнению К. Семеновича, вызвать массовые потери в живой силе противника в осажденном городе или крепости можно при помощи заражения или загрязнения окружающей среды: «Кто не знает, что дурной запах губит воздух, которым мы дышим, и вонючая порча вызывает смертельную и неизбежную чуму.»² Несомненно, каждый осажденный город является своего рода местом действия всех бед и несчастий, какие только могут постигнуть человека, или, возможно, он больше всего подвержен риску чумы из-за губительного запаха гниющих вещей и навоза (Siemienowicz 1650, 213).

В представлении способов и средств распространения заражающих средств на противника К. Семенович не является новатором, более того, он даже прибегает (и не раз) к анахронизму – к метательным машинам древности, с помощью которых древние римляне и другие воинственные народы забрасывали осажденные места трупами погибших воинов и тушами лошадей и других животных, тухлыми и полугнилыми, а также человеческими фекалиями, заключенными в огромные бочки и в другие сосуды, и прочей мерзостью и бесчисленным множеством других вещей того же рода³ (Siemienowicz 1650, 213).

Представляя химическое оружие, К. Семенович откровенно признает, что пиротехниками уже до него были придуманы «отравленные шары»⁴ (Siemienowicz 1650, 208). Автор опирается на труды многих теоретиков

² *Malo odore aerem in quo spiramus vehementer corrumpi; ex faetida corruptione lethalem atque inevitabilem pestilentiam progredi quis ignorat?*

³ *Vel si veterum machinis (quod nequaquam nostratibus modernis licitum est) cadavera occisorum militum, equorum aliarumque bestiarum morticina semi-putrida et tabe horrida: item stercora humana in doliis praegrandibus et aliis vasis conclusa faetoresque alios et innumera ejusdem farinae in miseros projecerint obsessos: quod etiam et a veteribus Romanis aliisque eodem tempore bellicosis gentibus factitatum esse historiarum commentarii evincunt.*

⁴ *Hinc nostri globi venenati a Pyrotechnicis, hinc glandes plumbeae venenis imbutae a modernis sclopetariis adinventae.*

и практиков артиллерии и военного дела того времени: итальянского архитектора и инженера Джироламо Катанео (итал. *Girolamo Cattaneo*, 1540 – 1584), инженера из Лотарингии Жана Аппье Ханзелета (франц. *Jean Appier-Hanzelet*, 1596 – 1647), испанского артиллериста и военного инженера Диего Уфана (исп. *Diego Ufano*, ? – 1613), немецкого военного теоретика, одного из наиболее видных военных писателей 16-го века Леонгарда Фронспергера (нем. *Leonhard Fronsperger*, 1520 – 1575), итальянского физика, алхимика и картографа Джироламо Рушелли (итал. *Girolamo Ruscelli*, 1520 – 1566), математика и мастера артиллерийского дела, а также музыканта-новатора Франца Иоахима Брехтеля (нем. *Franz Joachim Brechtel*, 1554 – 1593), итальянского инженера, военного писателя, специалиста по артиллерии Эудженио Джентилини (итал. *Eugenio Gentilini*, 1529 – около 1603), французского физика и алхимика Жозефа Дюшена (франц. *Josheph Du Chesne*, 1544 – 1609) и других. Новаторство К. Семеновича связано с приготовлением заряда химического оружия ядовитой смеси с указанием ее компонентов, а также способов извлечения и сбора яда из растений или животных. Кроме того, автор рассматривает наиболее эффективные и успешные способы применения такого оружия, подчеркивая при этом необходимость мер самозащиты как в процессе производства, так и при использовании оружия⁵ (Siemienowicz 1650, 212). Процесс действия этого оружия основывается на возникновении, при взрыве снаряда, ядовитого дыма (*fumus venenatus*). Поражающая сила оружия определяется составом ядовитого концентрата. Приготовлению ядовитой смеси К. Семенович уделяет довольно много внимания. Он подробно описывает получение яда от жаб и пауков, а также извлечение ядовитых соков из растений: «Возьми борец северный, который у итальянцев называется *Luparia*, у немцев – *Wulff-vurtz*, и борец клубучковый, имеющий корни, похожие на сеть, и являющийся гораздо более ядовитым чем другие виды. Каким-нибудь прессом выжми сок, стараясь не прикасаться к нему голыми руками. Налей отжатое в стеклянную посуду, не очень большую и достаточно емкую, и поставь ее на солнце в июле месяце на целый день, пока солнце светит и палит, после заката храни в каком-нибудь закрытом ящике, поставленном в теплом месте, где не должно быть запаха чеснока или луковичы или других едких испарений, потому что этот сок потеряет большую часть

⁵ *Diligenter animadvertendum, ne id quo din alterius destinās damnum, in tuam propriam reflectatur perniciem.*

своей силы»⁶ (Siemienowicz 1650, 210).

По мнению К. Семеновича, поражающее действие оружия увеличивает ядовитая смесь из указанных автором следующих компонентов: «К ним можно добавить выжатые соки из следующих трав, смертоносных и ядовитых: ветреницы, безвременника, вежа, недотроги, белены, баклажанов, мандрагоры, борца белого и голубого, гусиной лапки, прострела, лютика, паслена, морского лука, тиса, лютика ядовитого и других простых и подобных этим трав. Тому же злу служат и эти порошки: сулема, белый мышьяк, аурипигмент, киноварь, сурик, окись свинца и также менструальная кровь женщин, желчных и бесплодных, мозг мыши, кошки и медведя, пена бешеной собаки и кровь летучей мыши, масло, в котором утоплено много домашних пауков, живая ртуть, также вьюнок смолоносный, колоцинт, молочай, чемерица одна и другая, волчегородник, клещевина, кожа молочая острого, чилибуха и многие другие»⁷ (Siemienowicz 1650, 211).

Уделяет внимание К. Семенович и рассмотрению обстоятельств, при которых такое оружие будет иметь наибольшее воздействие. Самым сложным, по мнению автора, является управляемость действием оружия на открытом пространстве: «Но это все же можно сделать в каком-нибудь узком месте, со всех сторон и сверху закрытом; но как это может быть осуществлено на свободном и открытом воздухе (таким здесь подразумеваем некий осажденный город или крепость), конечно, трудно сказать что-либо с

⁶ Sume Aconitum Lycoctomum quod Italis Luparia, Germanis Wulff-vurtz dicitur, et Napellum qui radicem retis instar habet; estque hic aliis speciebus multo venenatior. Exprime succum prelo aliquo; praecavendo diligenter ne nudis eum tangas manibus. Expressum effunde in pateram vitream, non admodum grandem, et capacem: eamque statue in sole mense Julio per diem integrum quousque sol lucet et urit: jam vero ubi occiderit, serva eam in cista aliqua cooperta, in loco calido posita, qui etiam omni odore alii aut ceparum, aliorumve acrium spirituum, vacuus sit; deperderit enim ille succus plurimum sui vigoris.

⁷ His addere poteris succos expressos ex herbis sequentibus lethiferis atque venenatis: Anemone, Bulbo agresti, Cicuta, Herba impatientie, Hyosciamo, Malis insanis, Mandragora, Napello albo et caeruleo, Pede anserino, Pulsatilla, Ranunculo, Solano lethali, Squilla, Taxo, Apio risus et aliis hisce similibus simplicibus. Pulveres quoque isti eidem malo inservient: Mercurius sublimatus, Arsenicum album, Auripigmentum, Cinnabaris, Minium, Litargyrium, nec non etiam menstruum feminarum bilosarum et sterilium, cerebrum muris, cati et ursi, spuma canis rabidi et sanguis vespertilionis, oleum, in quo multi aranei domestici extincti fuerint, Mercurius vivus, Diacrydium quoque, Colocynthida, Euforbium, Veratrum utrumque, Gravis thymelea, Cataputia, cortices Ezulae, nux vomica et plurima alia.

уверенностью»⁸ (Siemienowicz 1650, 208).

Чтобы обеспечить управление таким ядовитым облаком, автор вновь обращает внимание на состав смеси снаряда: «также можно будет добавить бересты, так как все это дает густой и трудно рассеивающийся дым; то же самое дают и корни или листья упомянутых трав, потому что они будут немного влажными, и дым от них меньше будет подниматься к верхним слоям воздуха, так как содержит много воды, но, поднявшись низко над землей, будет двигаться по городу и сможет попасть даже во внутренность домов, и потому для метания таких снарядов будет очень подходящее время, когда небо затянуто тучами и мглой, когда идет дождь или снег, также очень подходит для этого темная и глубокая ночь»⁹ (Siemienowicz 1650, 212).

Средства применения ядовитого дыма – отравляющих веществ (снаряды) – должны быть оснащены большим количеством пуль, чтобы затруднить обороняющимся нейтрализацию такого снаряда¹⁰ (Siemienowicz 1650, 212).

К. Семенович, один из первых военных писателей, еще в середине 17 в. раскрывает сущность химического оружия: его действие основано на токсичности отравляющих веществ, которые в результате взрыва образуют ядовитые пары, а те, поднявшись низко над землей, распространяются по городу и попадают даже внутрь домов.

Следует отметить отрицательное отношение самого автора к применению химического оружия. По его словам, яд, отнимающий жизнь у человека, не вправе называться оружием¹¹ (Siemienowicz 1650, 207).

⁸ Sed id nihilominus in loco quopiam angusto, desuper et a lateribus tecto et occluso praestari potest; quo modo autem in aere libero et aperto (qualem hic civitatem quandam obsessam aut fortalitium intelligimus) effici queat, difficile profecto certi aliquid pronuntiare.

⁹ Cortices etiam exteriores betullae addere poteris: ista enim omnia densum spissumque generant fumum: et illarum herbarum radices, vel folia ubi paulo humida fuerint, idem praestant: et fumus ex illis prognatus, cum multum in se aquae contineat, tanto minus ascendet versus superiorem aeris regionem; sed humiliter a terra elevatus, per civitatem grassabitur; et in interiora etiam domorum ingredi poterit: eam quoque ob rem per opportunum ad tales ejiciendos globos tempus erit, cum caelum nebulis et caligine obductum est; cum pluit, vel ningit; nox quoque obscura et intempesta, huic operi per quam commoda.

¹⁰ Ictibus quoque quam plurimis hujus generis globi instrui poterunt, ut tanto difficilior opprimi queant.

¹¹ Sed nec armorum vocabulum ulli veneficio, quod hominem vita spoliatur, ex aequo congruere potest, infernalium quippe Cyclopum haec tela sunt, quae agyrtae, aliptae, verpi, praestigiatore, incantatrices aniculae alique eiusdem sectae nebulones animarum suarum pretio comparata in incautos iaciunt destinantque mortales.

Список источников и литературы

Enciklopedinis karybos žodynas (2008). Vilnius : Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 879, [1] p.

Siemienowicz, K. (1963) *Wielkiej sztuki artylerii część pierwsza*. Warszawa : MON. 769 p.

Siemienowicz, C. (1650) *Artis magnae artilleriae pars prima*. Amsterodami : apud Joannem Janssonium. [16], 284, [4] p., [22] tab., Ill.

Worek F., Jenner J., Thiermann H. (ed.) (2016) *Chemical warfare toxicology*. Vol. I: Fundamental Aspects. Cambridge: Royal Society of Chemistry. 322 p.

Sigitas Lūžys

Cycloput Tela: a weapon of mass destruction in Casimir Siemienowicz's "The Great Art of Artillery"

Keywords: chemical weapon, artillery, Casimir Siemienowicz, Lithuanian literature, biological weapon

Summary

A weapon of mass destruction is perceived as a means of warfare in the 20th century, the use of which causes significant losses for both the enemy's manpower, including the civilian population, and the infrastructure. Weapons of mass destruction include chemical, biological, and nuclear weapons. The origins of chemical and biological weapons date back to ancient times, when, according to the testimony of ancient authors, infectious agents or various poisonous substances were introduced in warfare. In modern times, the preconditions and possibilities for the creation of chemical weapons were first described by Casimir Siemienowicz in "The Great Art of Artillery", published in Latin in Amsterdam in 1650. On the basis of the knowledge of many artillery and warfare theorists and practitioners of the time, C. Siemienowicz presents the method of the production of poisonous artillery shells, describes the preparation of a poisonous mixture, specifying its components and methods of extraction and collection of poison from plants or animals, discusses the circumstances of the most effective and successful use of such weapons, emphasizes the necessary self-protection measures that should be taken during production. Thus, the author describes the essential structure of a chemical weapon: the operation of a weapon based on the toxicity of poisonous substances, i.e., the result of the explosion – the resulting toxic fumes (*suffumigationes venenatas*), and the way this result works – the fumes that rise low from the ground, pass through the city, and can even enter the inside of the house (*fumus ex illis prognatus, humiliter a terra elevatus, per civitatem grassabitur et in interiora etiam domorum ingredi poterit*). The means of using the

weapon are also indicated: artillery shells and grenades. The author himself has a negative attitude towards the use of chemical weapons. According to him, the use of poison to take a person's life, regardless of his/her nationality and beliefs, has no right to be called a weapon. When analyzing the characteristics and means of a biological weapon, C. Siemienowicz remains conservative: he refers to traditional methods and means for the contamination of the environment and air of the besieged object and the spread of viruses, emphasizing the use of antique artillery equipment as particularly suitable for this purpose.

Sigitas Lūžys

Cyclopum Tela: masu iznīcināšanas ierocis Kazimira Siemenoviča sacerējumā “Lielā artilērijas māksla”

Atslēgas vārdi: ķīmiskais ierocis, artilērija, Kazimirs Siemenovičs, lietuviešu literatūra, bioloģiskais ierocis

Kopsavilkums

Masu iznīcināšanas ieroči kopš 20. gadsimta tiek uztverti kā karadarbības līdzeklis, kura izmantošana rada būtiskus zaudējumus gan ienaidnieka dzīvījam spēkam, tostarp civiliedzīvotājiem, gan infrastruktūrai. Masu iznīcināšanas ieroči ietver ķīmiskos, bioloģiskos un kodolieročus. Ķīmisko un bioloģisko ieroču pirmsākumi meklējami senos laikos, kad karadarbībā tika ieviesti infekcijas izraisītāji vai dažādas indīgas vielas. Jaunajos laikos ķīmisko ieroču radīšanas priekšnosacījumus un iespējas pirmais aprakstīja Kazimirs Siemenovičs 1650. gadā darbā “Lielā artilērijas māksla”, kas tika izdota latīņu valodā Amsterdamā. Balstoties uz daudzu tā laika artilērijas un karadarbības teorētiku un praktiku zināšanām, K. Siemenovičs iepazīstina ar indīgo artilērijas šāviņu izgatavošanas metodi, aprakstot indīga maisījuma pagatavošanu, precizējot tā sastāvdaļas un indes ieguves iespējas no augiem vai dzīvniekiem. Autors apspriež šādu ieroču efektīvāku un veiksmīgu izmantošanu, kā arī uzsver nepieciešamos pasāzsardzības pasākumus produkta ražošanas laikā. Tādējādi tiek aprakstīta ķīmiskā ieroča uzbūve, tā darbība, kas balstīta uz indīgu vielu toksicitāti, t. i., sprādziena rezultātā radušies toksiskie izgarojumi (*suffumigationes venenatas*), kas paceļas tuvu zemei, iet cauri pilsētai un var iekļūt pat mājas iekšpusē (*fumus ex illis prognatus, humiliter a terra elevatus, per civitatem grassabitur et in interiora etiam domorum ingredi poterit*). Norādīti arī ieroča pielietošanas līdzekļi – artilērijas šāviņi un granātas. Pašam autoram ir negatīva attieksme pret ķīmisko ieroču izmantošanu. Pēc autora teiktā, indes izmantošanu cilvēka dzīvības atņemšanai neatkarīgi no viņa tautības un pārliecības nevar saukt par ieroci. Analizējot bioloģisko ieroču īpašības, K. Siemenovičs paliek konservatīvs: viņš atsaucas uz aplenktā objekta

vides un gaisa piesārņošanas un vīrusu izplatības tradicionālām metodēm un līdzekļiem, akcentējot artilērijas izmantošanu kā īpaši piemērotu šim nolūkam.

Юлия Михайлова

Советско-латвийский мирный договор 1920 г. в исторической памяти Латвии на изломе эпох

Ключевые слова: договор между Советской Россией и Латвийской Республикой 11 августа 1920 г., историческая память, перестройка, распад СССР, Декларация независимости 4 мая 1990 г., Движение за национальную независимость Латвии, Народный фронт Латвии.

Договор 11 августа 1920 года, заключенный между Латвийской Республикой и Советской Россией, являлся частью системы мирных договоров со странами Центральной Европы 1920–1921 гг., положивших конец войне в регионе и означавших определенную стабилизацию. К потребности заключить мир подошли обе стороны: Советская Россия с желанием нейтрализовать регион в условиях войны на несколько фронтов, Латвия, как и другие страны Балтии, с крепнущей идеей поддержания независимости и построения институтов жизнеспособных национальных государств.

Договоры с балтийскими республиками предопределили расстановку сил в Восточно-Балтийском регионе на весь межвоенный период, заложили основы советской внешней политики в отношении Балтии, послужили фактом, на деле подтвердившим «право самоопределения народов вплоть до отделения». Как подчеркивают современные историки, Восточно-Балтийский регион стал той площадкой, на которой РСФСР/СССР «выстраивал «взрослые» отношения» на европейском направлении (Dembskii 2014, 7). Начало мирных переговоров стало шагом на пути к легитимным соглашениям, гарантировавшим сторонам взаимное признание, определение границ и решение трудных вопросов о беженцах и заложниках. Шаг навстречу молодым национальным государствам, которые выделялись из состава распавшейся Российской империи, укладывался в новую логику действий советского руководства, направленную на нормализацию отношений со странами Антанты и «мирное сожительство с буржуазными государствами» (Chicherin 1961, 11; Krutikov 2020).

В статье 2 договора Россия, исходя из провозглашенного в Декларации прав народов России от 2 ноября 1917 г. права всех народов на «свободное самоопределение вплоть до полного отделения», признавала «безоговорочно независимость, самостоятельность и суверенность

Латвийского государства» и «добровольно и на вечные времена» отказывалась от народа и земли Латвии (DVP III, 103).

«Вечные времена», как известно, продлились недолго: через 20 лет после начала суверенного существования Латвия утратила независимость в результате аннексии и присоединения к СССР, а договор 1920 г., как и последующие политические и торговые соглашения между СССР и Латвийской Республикой, заключенные в межвоенный период, считались, по крайней мере в советской историографии, утратившими силу или вовсе не упоминались (см. например: Kanāle, Stepermanis 1974). Однако в 1988–1990 гг., когда в республиках Балтии формировались различные политические платформы, подготавливавшие выход республики из СССР, договор 1920 г. сыграл одну из главных ролей в формировании исторической памяти о началах латвийской государственности.

В настоящей статье анализируются материалы прессы Латвии (газеты «Советская молодежь», «Елгавский Вестник» (*Jelgavas Ziņotājs*), «Голос Риги» (*Rīgas Balss*) и др.), посвященные истории советско-латвийских переговоров и заключению договора 11 августа 1920 г. Публикации в латвийской печати отражали политические решения высших органов республики (Верховного Совета ЛССР), общественных движений (Движение за национальную независимость Латвии – ДННЛ, Народный фронт Латвии – НФЛ, Латвийский комитет граждан) и их общее стремление «реабилитировать» договор 1920 г. и считать его одним из документов, имеющим не просто историческое значение, но и политический вес. Договор представляли как основу будущих отношений между СССР и Латвией, вновь выделявшейся из состава рушащейся советской империи.

Последние годы существования СССР ознаменовались различными, в основе своей центробежными процессами, предвещавшими скорое крушение Союза. Прибалтийские республики в этом смысле сыграли существенную роль. Важной составляющей продвижения идеи возрождения национального суверенитета стало обращение к истории, к периоду независимости Латвийской Республики. Актуализация исторической памяти старших поколений – современников периода независимости – означала для национальных элит этих республик переосмысление событий прошлого, что сопровождалось давлением на центральную власть, осуществлявшимся общественными организациями – Движением за национальную независимость Латвии, Народным фронтом Латвии. Именно развитая организационная составляющая, сформировавшаяся в эпоху перестройки, объединение влиятельных сил, отмечает историк М.

Маколи, сделали возможным поднять «неудобные» вопросы и призвать власти к осмыслению советской истории (Macoli 2011, 135).

С конца 1980-х годов на страницах прессы Советской Латвии публикуются материалы различного характера, в которых звучит тезис о легитимном характере договора 1920 г., заложившего основу взаимоотношений между Латвийской Республикой и РСФСР. Это аналитические статьи и материалы о правовом и культурном статусе республики (Klotiņš 1988), публикации предвыборных платформ кандидатов в депутаты («Yesli ya stanu deputatom...» 1989; *Za vosstanovleniye* 1990), программы общественных движений (*Programma Dvizheniya* 1989; *DNNL v Latvii* 1989; *Postanovleniye Prezidiuma Verkhovnogo Soveta* 1990; *Obrashcheniye k narodam* 1990; *Predvybornaya platforma* 1990), сообщения о митингах и общественных собраниях (*Vspominaya istoricheskuyu godovshchinu* 1988; *Za nezavisimuyu Latviju* 1989; *Vmeste u pamyatnika Svobody* 1990; *V Rige i Latvii* 1990), выдержки из трудов латвийских историков межвоенного периода и интервью с современными историками (Vigrabs 1989; *Latviya: put' k sebe* 1989; Pelkaus 1989; *Stranga* 1990; Šilde 1990).

В условиях, когда голоса в защиту суверенитета Латвии звучали все увереннее, советско-латвийский договор 1920 г. ставился в ряд исторических документов, заложивших основу латвийской независимости и гарантировавших ей международное признание. Одновременно он противопоставлялся событиям 1940 г., когда СССР нарушил данное когда-то обещание не претендовать на территорию Латвии. Договор 1920 г. предстает как исторический документ, возрождение памяти о котором означало постепенное преодоление политики замалчивания исторических фактов, связанных с потерей независимости.

К тексту договора апеллировали различные общественные круги Латвии в позднесоветский период. В частности, его значение подчеркивали те, кто допускал развитие и расширение суверенных прав союзных республик. Так, например, историк музыки А. Клотиньш (*Arnolds Klotiņš*) память о советско-латвийском договоре вписывал в контекст борьбы за выработку нового союзного законодательства, которое бы «раскрыло и точно определило» суверенные права каждой союзной республики, дало бы больше возможностей для развития латышской национальной культуры. Выдвигался тезис о необходимости эволюции союзной системы «в соответствии с гуманными принципами социализма» (Klotiņš 1988).

С конца 1980-х тезис о независимости Латвии, которая должна в том числе опираться на признание договора 1920 г., появляется в предвыборных

платформах депутатов. Обращение к периоду первой независимости, который противопоставляется 1940-му году, ложится в основу депутатских программ. Так, например, Э. Репше (*Einars Repše*)¹, в те годы бывший членом совета Движения за национальную независимость Латвии, подчеркивал: надо добиться, чтобы правительство СССР соблюдало международные договоры и соглашения, заключенные с Латвией, среди которых важнейший – договор 11 августа 1920 г. («*Yesli ya stanu deputatom...*» 1989). Наличие подобной программы, включавшей в том числе тезис о советской агрессии и оккупации, признания которых следовало добиться от властей СССР, связывалось с «борьбой за выживание народа Латвии», с неуклонным движением за независимость, и, в том числе, обеспечивало мандат в Верховный Совет ЛССР (*Obrashcheniye k narodam* 1990). Логичным следствием этих процессов стало включение положения о том, что отношения между Латвийской Республикой и СССР будут строиться на основе «действующего и поныне» договора 11 августа 1920 г., в текст Декларации Верховного Совета ЛССР о восстановлении независимости от 4 мая 1990 г. (*Postanovleniye Prezidiuma Verkhovnogo Soveta* 1990). Утверждение о том, что советско-латвийский договор не утратил своей силы, строилось в том числе на факте отсутствия положения о его денонсации.

Значение договора подчеркивал Народный фронт Латвии, указывая на то, что эти правовые нормы должны стать основой дальнейших отношений «независимой Балтии с обновленной Россией» (*Vmeste u pamyatnika Svobody* 1990; *Rimshans* 1990; *Predvybornaya platforma* 1990). Упоминание договора 1920 г. вошло в устав Движения за национальную независимость Латвии, в котором говорилось о том, что «ДННЛ – добровольная общественно-политическая организация, объединяющая в себе сторонников национального определения с целью восстановления демократическим путем независимой и демократической Латвии в ее исторических границах в соответствии с положениями мирного договора от 11 августа 1920 года» (*Ustav* 1989). Выступая за «практическое восстановление юридически существующей Латвийской Республики» и ссылаясь на границу, установленную в 1920 г., ДННЛ поднимало острый вопрос о спорных территориях. Согласно договору, Советская Россия согласилась передать Латвии Пыталовский железнодорожный узел. Это

¹ Э. Репше впоследствии занимал различные государственные посты: в 1991–2001 гг. был президентом Банка Латвии, в 2001 г. основал партию «Новое время» (*Jaunais laiks*), в 2002–2004 гг. – премьер-министр Латвии, в 2004–2005 гг. – министр обороны, в 2009–2010 гг. – министр финансов.

обосновывалось стремлением РСФСР пойти навстречу «потребностям самоопределяющихся малых народов» и трактовалось и В.И. Лениным, и представителями РСФСР на мирной конференции как «добровольная уступка, закладывающая фундамент для добрососедских отношений» (AVPRF. F. 150. Op. 3. P. 2. D. 8. L. 51–52). Пыталово вошло в состав Латвии под названием Яунлатгале, затем Абрене, но в 1944 г. было передано в Псковскую область. Таким образом к моменту, когда ДННЛ проводило в жизнь свою политическую платформу, вопрос о восстановлении старых границ означал претензии на часть территорий Псковской области. Следует отметить, что этот вопрос напрямую почти никогда не поднимался, лишь в одной статье к тезису о «границах 1920 г.» давалось пояснение: «Тут следует добавить, что после второй мировой войны, без народного референдума к России был присоединен Абренский округ, нынешний Пыталовский район» (DNNL v Latvii 1989). Это стало причиной усиления локальной напряженности: пресса Псковской области в период активной деятельности ДННЛ обвиняла эмиссаров движения в экстремизме и национализме. Например, опасаясь активной агитации, направленной на возвращение Пыталова Латвии, «Псковская Правда» представляла территориальные уступки, сделанные в свое время Советской Россией, как результат «кабального договора» и «историческую несправедливость» и подчеркивала бесполезность любых попыток вернуть эти территории Латвии (Partizanskimi tropami 1990).

В формировании памяти о договоре 1920 г. в этот период участвует и профессиональное сообщество историков. Практика показывает, что представители академической среды, которые занимаются изучением и преподаванием истории на профессиональном уровне, включаются в этот процесс, когда начинают участвовать в общественных инициативах, связанных с политикой памяти. В этом смысле публикации в прессе и нужны были для того, чтобы память о договоре вышла за рамки узкопрофессиональной среды и легла в основу не только исторической, но и политической концепции. В 1988 г. в Центральном государственном историческом архиве Латвийской ССР состоялась пресс-конференция, в которой приняли участие историки А.В. Варславан (*Alberts Varslavāns*, 1929–2010), О.М. Ниедре (*Ojārs Niedre*, 1929–2009), К.Я. Почс (*Kārlis Počs*, 1936–2022) и др. Был представлен подлинник договора, документы, которые сопровождали заседания мирной конференции (в том числе донесения латвийской делегации из Москвы о ходе переговоров), другие дипломатические документы (*V osnove issledovaniy – document 1988*). Статьи

по истории первой республики и о значении договора для независимости Латвии публиковали в газетах Э. Пелкаус (*Elmārs Pelkaus*) (Pelkaus 1989; *Latviya: put' k sebe* 1989), А. Странга (*Aivars Stranga*) (Stranga 1990). Основная мысль, проводимая историками, – утрата независимости Латвии в 1940 г. стала нарушением международного легитимного соглашения. Возвращение к принципам договора – единственный возможный сценарий политического развития Латвии.

После принятия декларации о независимости разрабатывалась концепция дальнейшего сосуществования Латвии и России. В ходе встреч с представителями Москвы значение договора неизменно подчеркивалось. Так, например, в публикации, посвященной пребыванию Б.Н. Ельцина (1931–2007) в Юрмале летом 1990 г. и его встрече с журналистами и писателями, отмечалось: «Признание независимости Латвии обязательно должно быть включено в первую политическую часть нашего договора». Одновременно председателю Верховного Совета РСФСР преподнесли «факсимиле мирного договора 1920 года между Россией и Латвией» (*Yurmal'skiye vstrechi* 1990). В ноябре 1990 г. договор был упомянут в>Note Верховного Совета ЛССР Президенту М.С. Горбачеву, представленной в связи с тем, что руководство СССР спустя полгода после принятия Декларации независимости уклонялось от переговоров по заключению политического договора (*Nota Verkhovnogo Soveta* 1990). Таким образом, договор использовался в том числе как инструмент давления на руководство СССР в период, когда страны Балтии вели активные консультации по вопросам о межгосударственных переговорах и подписании двустороннего политического договора, который окончательно закрепил бы суверенитет Латвии (*Yedinstvennaya svyaz' s Rossiyei* 1990; *Konsul'tatsii v Moskve* 1990).

Историческая память о советско-латвийском договоре 1920 г. в позднесоветскую эпоху стала важной частью концепции политического развития Латвии, в основе которой лежала идея о восстановлении суверенитета. Договор с Советской Россией противопоставлялся событиям 1940 г., когда его действие было нарушено и государства Балтии утратили независимость после включения в состав СССР. Договоры стран Балтии с Советской Россией, зафиксировавшие отсутствие претензий на территорию и суверенитет балтийских республик, и в настоящее время высоко оцениваются политиками и историками (*Klajā nākusi grāmata* 2020; *Myullerson* 2010). Текст договора 11 августа 1920 г. был использован в

декларации от 4 мая 1990 г. «О восстановлении независимости Латвийской Республики» и таким образом включен в доктрину непрерывности Латвийского государства.

Список источников и литературы

- AVPRF. F. 150. Op. 3. P. 2. D. 8. L. 51–62. Mirnyye peregovory mezhdu Rossiyei i Latviyei. Zasedaniye 6-ye ot 27 aprelya 1920 g. [Peace negotiations between Russia and Latvia. Session 6, April 27, 1920].
- Chicherin G.V. (1961). Stat'i i rechi po voprosam mezhdunarodnoy politiki. [Articles and speeches on questions of international politics.]. Moskva: Izdatel'stvo sotsial'no-ekonomicheskoy literatury, 516 s.
- Dembkii S. (ed.). *Zabytyy mir. Rizhskiy dogovor 1921 goda: interpretatsii i spory.* (2014). [Forgotten peace. Treaty of Riga 1921: interpretations and controversies.]. Moskva: Aspekt press, 352 s.
- DNNL v Latvii [DNNL in Latvia]. *Rodnik.* 1989. 1 avgusta. № 8.
- Dokumenty vneshney politiki SSSR. III (DVP III).* (1959). [Documents of foreign policy of the USSR]. Moskva, Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury.
- Kanāle, V., Stepermanis, M. (1974). *Istoriya Latviyskoy SSR* [History of the Latvian SSR]. Riga: «Zvaygzne», 320 s.
- Klajā nākusi grāmata par 1920. gada 11. augusta Latvijas un Padomju Krievijas miera līgumu. *Latvijas Sabiedriskie Mediji.* 2020. 10. augusts. URL: <https://www.lsm.lv/raksts/kultura/literatura/klaja-nakusi-gramata-par-1920-gada-11-augusta-latvijas-un-padomju-krievijas-miera-ligumu.a369996/> (access: 07.04.2022).
- Klotiņš, A. Pravovoy status respubliki i voprosy razvitiya kul'tury [Legal Status of the Republic and Issues of Cultural Development]. *Rodnik.* 1988. 1 avgusta. № 8.
- Konsul'tatsii v Moskve [Consultations in Moscow]. *Rigas Balss.* 1990. 24. augusts. N 154.
- Krutikov A.A. (2020). *Bol'sheviki i Tartuskiy mirnyy dogovor 1920 g.* [The Bolsheviks and the Tartu Peace Treaty of 1920]. In: Perspektivy. Elektronnyy zhurnal. [Prospects. Electronic journal] 2020. №1 (21). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bolsheviki-i-tartuskiy-mirnyy-dogovor-1920-g> (access: 08.02.2022).
- Latviya: put' k sebe [Latvia: the way to self]. *Sovetskaya molodezh'.* 1989. 18 noyabrya. № 221.
- Makoli, M. (2011). Istoricheskaya pamyat' i obshchestvo sograzhdan [Historical memory and society of fellow citizens]. In: *Pro et Contra.* Yanvar'–aprel'. S. 134–149.

Myullerson, R. Tartuskiy dogovor deystvitelen [Tartu Treaty is valid]. *Postimees*. 2010. 2 fevralya URL: <https://rus.postimees.ee/219296/myullerson-tartuskiy-dogovor-deystvitelen> (access: 07.04.2022).

Nota Verkhovnogo Soveta Latviyskoy Respubliki Verkhovnomu Sovetu Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [Note of the Supreme Council of the Republic of Latvia to the Supreme Council of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Sovetskaya molodezh'*. 1990. 24 noyabrya. № 191.

Obrashcheniye k narodam i demokraticheskim dvizheniyam SSSR [Appeal to the peoples and democratic movements of the USSR]. *Rīgas Balss*. 1990. 10. maj. N 93.

Partizanskimi tropami – v Rossiyu [Partisan paths – to Russia]. *Sovetskaya molodezh'*. 1990. 27 oktyabrya. № 175.

Pelkaus E. Etot den' narod nikogda ne zabyval [People never forgot this day]. *Rīgas Balss*. 1989. 17. novembris.

Postanovleniye Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Latviyskoy Respubliki [Resolution of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Latvia]. *Sovetskaya molodezh'*. 1990. 9 avgusta. № 133.

Predvybornaya platforma Narodnogo fronta Latvii na vyborakh narodnykh deputatov Latviyskoy SSR [Election platform of the Popular Front of Latvia in the elections of people's deputies of the Latvian SSR]. *Rīgas Balss*. 1990. 14. februāris. N 34.

Programma Dvizheniya za natsional'nuyu nezavisimost' Latvii [Program of the Movement for the National Independence of Latvia]. *Rodnik*. 1989. 1 avgusta. № 8. S. 70–71.

Rimshans Ya. Na puti k ponimaniyu [On the way to understanding]. *Rīgas Balss*. 1990. 13. avgusts. N 147.

Šilde A. Neprekhodyashcheye znachenije mirnogo dogovora mezhdu Latviyey i Sovetskoy Rossiiyey [The enduring significance of the peace treaty between Latvia and Soviet Russia]. *Jelgavas Ziņotājs*. 1990. 10. avgusts. N 125.

Stranga A. «Na vechnyye vremena». O mirnom dogovore mezhdu Rossiiyey i Latviyey [“For eternity”. On the peace treaty between Russia and Latvia]. *Daugava*. 1990. 1. avgusts. N 8.

Ustav Dvizheniya za natsional'nuyu nezavisimost' Latvii [Statute of the Latvian National Independence Movement]. *Jelgavas Ziņotājs*. 1989. 10. jūnijs. N 91.

V osnove issledovaniy – dokument [The basis of research is a document]. *Sovetskaya molodezh'*. 1988. 9 avgusta. № 151.

V Rige i v Latvii [in Riga and Latvia]. *Rīgas Balss*. 1990. 3. decembris. N 125.

Vigrabs Ya. Mirnyy dogovor mezhdu Rossiiyey i Latviyey [Peace treaty between

Russia and Latvia]. *Jelgavas Ziņotājs*. 1989. 11. augusts. N 126.

Vmeste u pamyatnika Svobody. [Together at the Freedom Monument]. *Sovetskaya molodezh'*. 1990. 11 avgusta. № 134.

Vspominaya istoricheskuyu godovshchinu [Remembering a historic anniversary]. *Rīgas Balss*. 1988. 12. augusts. N 186.

Yedinstvennaya svyaz' s Rossiyei – mirnyy dogovor 1920 g. [The only connection with Russia is the 1920 peace treaty]. *Rīgas Balss*. 1990. 10. augusts. N 146.

«Yesli ya stanu deputatom...» [“If I become a deputy...”]. *Rīgas Balss*. 1989. 21. marts. N 67.

Yurmal'skiye vstrechi B. Ye'ltsina [B. Yeltsin's Jūrmala meetings]. *Sovetskaya molodezh'*. 1990. 28 iyunya. № 127.

Za nezavisimuyu Latviju [For an independent Latvia]. *Rīgas Balss*. 1989. 27. jūnijs. N 172.

Za vosstanovleniye Latviyskoy Demokraticheskoy Respubliki [For the restoration of the Latvian Democratic Republic]. *Rīgas Balss*. 1990. 15. marts. N 58.

Yulia Mikhailova

The Soviet-Latvian Peace Treaty of 1920 in the Historical Memory of Latvia at the Turning Point of Epochs

Keywords: Treaty between Soviet Russia and the Republic of Latvia on 11 August 1920, historical memory, *perestroika*, collapse of the USSR, Declaration of Independence on 4 May 1990, Movement for the National Independence of Latvia, Popular Front of Latvia

Summary

The article deals with the practices of forming historical memory of the Soviet–Latvian treaty of 11 August 1920 in the late Soviet period. In the time of *perestroika*, the idea of the legitimacy of this treaty formed the basis for the formation of ideas about the statehood of Latvia and helped to build the concept of state continuity – from the First Republic to a sovereign state, reviving because of the collapse of the Soviet empire.

Jūlija Mihailova

Padomju Krievijas un Latvijas 1920. gada miera līgums Latvijas vēsturiskajā atmiņā laikmetu krustpunktā

Atslēgas vārdi: 1920. gada 11. augusta Padomju Krievijas un Latvijas Republikas miera līgums, vēsturiskā atmiņa, pārkārtošana, PSRS sabrukums, 1990. gada 4. maija Neatkarības deklarācija, Latvijas nacionālās neatkarības

kustība, Latvijas Tautas fronte

Kopsavilkums

Rakstā aplūkota vēlīnā padomju periodā izplatītas vēsturiskās atmiņas veidošanas prakses par 1920. gada 11. augusta Padomju Krievijas un Latvijas Republikas miera līgumu. Pārkārtošanas periodā šī līguma leģitimitāte bija svarīgs elements priekšstatu stiprināšanā par Latvijas suverēno valstiskumu. Tas tika izmantots, veidojot valstiskuma kontinuitātes koncepciju no Pirmās Republikas uz Latvijas suverēno valsti, kas atdzima padomju impērijas sabrukuma rezultātā.

Евгения Назарова

Латышские крестьяне в Сибири: колония Кайбинская от основания до установления Советской власти

Ключевые слова: Сибирь, латышские колонисты, сельское хозяйство, культурная жизнь колонистов

Сибирские латыши – важная часть латышской диаспоры, являющаяся неотъемлемой составляющей латышского народа. Историю латышских колоний в Сибири уже с 1920-х гг. исследовали как латышские, так и российские историки (Kolotkin 1994; Kolotkin 2010; Kolotkin 2012; Lotkin 2010, 18-31; Lotkin, Svitnev 2006, 256-265; Reinsone, 37-62; Kikuts 2015; и др.). Кайбинская колония (также Кайбинские хутора) в Томской губернии, о которой пойдет речь в настоящей статье, упоминается в некоторых из указанных работ, а кроме того, в некоторых статистических и краеведческих изданиях (*Zemlya Tomskaya. Krayevedcheskij portal* №№ 3946, 3941, 3196). Но специального исследования о ней нет, возможно также потому, что до настоящего времени колония не сохранилась.

Вместе с тем Кайбинская колония представляет особый интерес для изучения латышской диаспоры Сибири, поскольку имеющиеся материалы позволяют восстановить историю колонии от появления первых поселенцев до официальной ликвидации населенного пункта в 1953 г. Этот материал содержится в основном в дореволюционных и советских латышских печатных изданиях 1920–30 гг. Столь подробного описания начального периода истории других латышских колоний в Сибири не сохранилось. Авторы статей сами жили или бывали в Кайбинской, знали ее историю и были очевидцами многих событий. Наиболее интересны статьи предвоенного времени, а также публикации 1920-х гг. жителей колонии Андрея Паузера (*Andrejs Pauzers*, 1897-1938) и его брата Фрициса Паузера (*Fricis Pauzers*, 1902-1938) – известного в 1920-х гг. исследователя развития латышских колоний в СССР и члена Заграничного бюро ЦК Компартии Латвии.

В рамках короткой статьи нет возможности подробно изложить всю историю колонии на протяжении полувека. Поэтому ограничимся лишь рассказом о первой части истории Кайбинской от ее образования до окончательного установления здесь советской власти в конце 1919 г.

Сведения, сохранившиеся в периодических изданиях 1910–1924 гг., сообщают о том, что Кайбинская колония создавалась на рубеже XIX–XX вв. переселенцами из Велижского уезда Витебской губернии и из Курземе. В конце 1890-х гг. столкнувшиеся с малоземельем крестьяне из-под Велижа послали своего скаута для поиска свободной земли на Алтай. На Алтае ему понравилось, была возможность получить землю, о чем он и сообщил своим землякам. Но когда туда прибыли со своими семьями Кениньш, Ласманис и Орлеанс (*Kēniņš, Lasmanis, Orleans*), оказалось, что прием переселенцев здесь уже закончен. На Алтае они встретили еще трех соплеменников с семьями из Курземе с фамилиями Редлихс, Голтекс и Стейнупс (*Redlihs, Golteks, Steinups*) и вместе с ними отправились в Томскую губернию. Там им удалось получить для освоения участки тайги в 80 верстах от Томска, между реками Кайба и Латат, недалеко от русской деревни Кайбинка (A.S. 1916, 605).

Надо заметить, что в современной историографии есть и другие сообщения об основателях колонии. Так, И. В. Лоткин со ссылкой на архивные данные пишет, что колонию основали переселенцы из Центральной Латвии, при этом он называет колонию Койбинской, а не Кайбинской (Lotkin, Svitnev 2006, 260). Койбинской называет колонию и М. Н. Колоткин, считая ее основателями латгальцев (Kolotkin 2010, 33, 150). При этом в ссылках на архив нет конкретного указания на используемый ими документ, на основании которого данные авторы называют колонию именно Койбинской, а не Кайбинской. К тому же река, от которой получили названия как русская деревня, так и латышское поселение, называется Кайба, а не Койба (*Reka Kaiba*). Латышский исследователь А. Бейка называл колонию Кайбинской, но считал ее основателями латгальцев (Beika 2003, 66).

Действительно, различные источники сообщают о том, что латгальцы составляли большинство переселенцев в Томскую губернию с территории современной Латвии. Но Велижский уезд не относился к латгальским уездам Витебской губернии. Жившие здесь латыши, скорее всего, сами ранее переселились туда из Центральной Латвии. Отметим также, что в латышских и латгальских газетах вплоть до конца 1920-х гг. среди жителей колонии не упоминаются ни латгальцы, ни латыши-католики (как называли часто латгальцев). Вероятно, Кайбинская была основана этническими латышами, а не латгальцами. Последние же обосновались в соседних колониях; какая-то из них позднее была административно присоединена к Кайбинской.

Климат в Томской губернии был суровый: зимой обычная температура была минус 20°С, но нередко опускалась до 45°С; заморозки начинались уже с 30 августа. Почвы здесь были достаточно плодородными, однако тайга была столь густая, что, расчищая лес, колонисты не раз блуждали, ища дорогу домой. Наблюдая за ними, соседние русские крестьяне заключали пари: сумеют ли пришельцы освоить тайгу или уедут. Но колонисты справились с трудностями и остались (Tautietis 1910, 3; Pauzers 1924,1).

К первым поселенцам присоединились другие семьи, приехавшие с родины. Скорее всего, колония в предвоенном размере сформировалась уже в 1900 г. Очевидно, землю переселенцы первоначально приобрели товариществом в общую собственность: известно, что колонисты жили сначала одной деревней, а земля не была разделена между семьями. Поэтому более активные семьи, где было больше мужчин, захватывали лучшие участки пашни и лугов. Отсюда и доходы у них были больше, появлялось больше возможностей приобретать инвентарь, удобрения и племенной скот. Только в 1905 г. на собрании колонистов договорились разделить всю пахотную землю, луга и пастбища между семьями; появились хуторские хозяйства (Tautietis 1910: 3; A.S. 1916: 605; Pauzers 1924:1).

После революции 1905 г. в Кайбинской появились ссыльные латыши: в памяти жителей губернии колония сохранилась как «место ссылки латышей» (*Ischезnuvshiye naseleennyje punkty Tomskogo rajona*). Но, скорее всего, имелись в виду не высланные крестьяне (сведений об этом нет), а несколько ссыльных революционеров, которые жили в домах колонистов, а в годы Гражданской войны активно участвовали в установлении советской власти.

Переселение на хутора благоприятно сказалось на развитии хозяйства колонистов, которые ориентировались на потребности рынка в Томске. В зависимости от спроса они в разные года уделяли больше внимания то полеводству и преимущественному выращиванию разных зерновых, то животноводству. Хороший доход давало разведение на продажу свиней; выращивали также крупный рогатый скот и, обзаведясь сепараторами, изготавливали на продажу масло – от 20 до 50 пудов с хозяйства в год. Увеличивали посадки корнеплодов. Выгодным оказалось разведение яблоневых садов, так как местные крестьяне этим не занимались (A.S. 1916, 605; Pauzers 1924, 1–2).

Колонисты сохраняли связи с Латвией, что позволяло им получать информацию о новинках в агротехнике, животноводстве и т.п. Но, по оценкам очевидцев, колонисты все же отставали от крестьян в Латвии

по уровню использования сельскохозяйственных знаний и техники, хотя значительно обгоняли в этом русских крестьян. Большинство кайбинских хозяйств относились к середнякам, хотя были и зажиточные; некоторые из них имели даже мельницу, другие – маслобойню. Бедных хозяйств было немного. В большинстве хозяйств имелись сеялки, молотилки, косилки, другая техника (A.S. 1916, 605; Pauzers 1924, 1–2).

Долго в колонии не могли решить вопрос о школе. Старшие колонисты были грамотными; перед войной 9 семей выписывали латышские и русские газеты (Tautietis 1910, 3; A.S. 1916, 605). Школу открыли только в 1911 г. после десяти лет споров о том, нужна ли она. За создание школы в первую очередь выступали бывшие курземцы. До этого читать и писать детей учили сами родители или местный писарь. Долго не могли договориться о затратах каждой семьи на строительство здания школы и на содержание учителя. Немалую роль в окончательном решении сыграло то, что школа была важна не только для обучения детей, но и для отвлечения подростков от пьянства и хулиганства. Последнее очень беспокоило старшее поколение кайбинцев. При этом колонисты хотели, чтобы школьный учитель мог бы также организовать клуб с библиотекой, хором и, желательно, с драматической студией, то есть, чтобы он смог возглавить те очаги национальной культуры, которые, как правило, сопровождали жизнь латышских колонистов. Интерес к театру у колонистов Кайбинской проявился еще в 1906 г., когда на Рождество поставили пьесу Р. Блауманиса (*Rūdolfs Blaumanis*, 1863–1908) *Bēdu luga*, но для качественной работы нужен был опытный руководитель.

До революции получить учителя, который полностью удовлетворял бы запросам колонистов, не удалось; учителя менялись, не все они хотели вникать в чаяния колонистов. Тем не менее в школе ученики познакомились с произведениями классиков латышской литературы: К. Скалбе (*Kārlis Skalbe*, 1879–1945), Аспазии (*Aspazija/ Johanna Emīlija Lizete Rozenberga/ Elza Pliekšāne*, 1865–1943), Я. Акуратерса (*Jānis Akuraters*, 1876–1937)¹. Учили их латышскому и русскому языкам (Tautietis 1910, 3; Kaibietis 1912, 2; A.S. 1916, 605; Pauzers 1926, 1).

В 1916 г. в школе начал работать учитель Э. Озолс. Как человек верующий он активизировал работу лютеранской общины, проводил богослужения, организовывал церковные праздники для детей и взрослых. Кроме того, вплоть до принятия советской властью декрета от 02.02. 1918 г.

¹ О знакомстве учеников с этими авторами можно судить по упоминаниям в статьях Фр. Паузера (Pauzers 1926, 3).

об отделении школы от церкви (в Томской губернии декрет вступил в силу после окончательного установления здесь советской власти в конце 1919 г.) он вел уроки Закона Божьего (A.S. 1916, 605; Ozols 1922, 3-4; Ozols 1922, 4-5). Деятельность общины в какой-то мере заменяла колонистам культурную жизнь. При этом трудно сказать, каким было их реальное отношение к религии. До войны из Томска в колонию обычно раз в год приезжал пастор, который проводил службу и таинства. Правда, есть упоминания, что в отсутствие священника богослужения иногда проводил кто-то из старших колонистов (Ozols 1916,3; Kaiba 1925, 2).

В целом же к 1914 г. Кайбинская колония была успешным в экономическом плане поселением, жители которого выделялись среди окрестного русского населения как по зажиточности, так и по общекультурному уровню. По сохранившимся данным, в 1913 г. в колонии было 44 (или 45) хозяйства и всего 138 наделов (надел составлял в среднем 10-12 десятин на мужскую душу). Безземельных крестьян не было, но как распределялось количество земли по хозяйствам, не известно (Pauzers 1924, 3).

Ухудшение жизни началось после начала Первой мировой войны, когда в армию ушли 35 человек – наиболее работоспособных молодых мужчин. Хозяйства сократились на 25–30%, увеличилось число малоимущих хозяйств, члены которых нередко нанимались в батраки к более состоятельным соседям. В 1915–1916 гг. в колонию прибыли 14 семей беженцев, всего 55 человек, из них 39 нетрудоспособных. В такой ситуации расчищать тайгу под новые участки было чрезвычайно сложно. Кроме того, беженцы были настроены на возвращение домой после окончания войны и не стремились обзаводиться хозяйством. Государство выделяло им пособия, хотя выплачивались они не всегда. Наиболее сильных беженцев занимали на общественных работах; кто-то работал в хозяйствах колонистов. Но в целом положение их было очень тяжелым. По некоторым данным, в 1916 г. в колонии числилась 51 семья, при этом 6 семей после начала войны уехали в Австралию (A.S.1916, 605; Pauzers 1924, 3).

Революцию крестьяне восприняли выжидающе, но установление в конце 1917 г. советской власти не сопровождалось репрессиями. В соответствии с решением II съезда Крестьянских депутатов Томской губернии органы советской власти приступили к подготовке земельной реформы; в некоторых уездах сельские комитеты начали наделять по квоте участками свободных земель безземельных и малоземельных крестьян и беженцев. В интересах среднего и бедного крестьянства планировали

создать трудовые земельные артели и с помощью государства приобретать необходимые для хозяйства инвентарь, орудия труда, рабочий скот, посевной материал (Flerov 1957, №№195, 196, 218–220, 228,229, 244, 247; *Put' tomicha*).

Репрессии начались после установления весной 1918 г. власти белочехов, а затем – Сибирского правительства Колчака (*Колчак Александр Васильевич*, 1874–1920), которые провели насильственную мобилизацию в Белую армию и обложили население непомерными налогами. Возникавшие волнения населения подавлялись силой; тюрьма в Томске была заполнена арестантами; были устроены концлагеря. Крестьяне начали уходить в партизаны, а в ответ власти организовывали карательные акции: убивали, сжигали дома (Kanatchikov1926, 3; Ratjkovskij 2017, 40). Во время карательных операций хозяйствам Кайбинской колонии был нанесен ущерб почти на 4 600 золотых рублей. В колонии до 20 человек были убиты, замучены или ушли в партизаны (Pauzers 1924, 3). Причем противостояние происходило и внутри колонии. По рассказу Э. Озола – сторонника Сибирского правительства, партизаны-кайбинцы убили местного кулака (Ozols 1922₁, 4). Не исключено, что убили его за то, что он указал карателям дома соседей, ушедших в партизаны.

После кровавых событий, потери имущества и накоплений многие колонисты засобирались в Латвию. Некоторые, в первую очередь бывшие беженцы, собирались вернуться на родину, кто-то уезжал, не признав советскую власть. Возвращение в Латвию продолжалось до 1925 г. (Ozols 1922₂, 5; Pauzers 1924, 3-4; Kaiba 1925, 2). Несколько человек уехали в Австралию, где к тому времени же осели некоторые кайбинцы (по сообщению потомков Фр. Паузера автору статьи). Но большинство колонистов, 20 лет налаживавших жизнь и хозяйство на тысячи километров от этнической родины, остались в Сибири.

Так закончился первый этап существования латышской Кайбинской колонии. В условиях свободного развития хозяйства они, начав с нуля, сумели не только приспособиться к тяжелым природным условиям, но и занять заметное место в сельскохозяйственном производстве Томской губернии.

Список источников и литературы

- A.S. (1916) Kaibiņa. *Latviešu Apgādašanas Centrālkomitejas Ziņojums*, 17. nov.
- Kaiba, Fr.(1925) Darbadiena (Iz kolonijas dzīve). *Krievijas Cīņa*, 26. sept.
- Kaibietis (1912) No Kaibinskas ciema (Tomskas guberņa). *Latviešu Avīzes*, 24.nov.
- Ozols, E. (1922) Evāņģeliskā luterāņu baznīca Sibīrijā, latviešu kolonijās, Tomskas gub. *Svētdienas Rīts*, 2. jūl.
- Ozols, E.(1922,) Evāņģeliskā luterāņu baznīca Sibīrijā, latviešu kolonijās, Tomskas gub. *Svētdienas Rīts*, 16. jūl.
- Pauzers, F. (1924) Vienas latvju kolonijas stāvoklis (Pēc kolonijau pētišanas materialiem). *Krievijas Cīņa. Lauksaimniecības pielikums*, 1. okt.
- Pauzers, Fr.(1926) Piezīmes jautajumā par latvju koloniju stāvokli (Saimniecība sab. attīstības, kultūra un t.t.). *Krievijas Cīņa*, 5.aug.
- Tautietis (1910) No Kaibinskas ciema (Tomskas gub.). *Jaunas Latviešu Avīzes*, 13. augusts.
- Beika, A. (2003) Latviešu kolonijas Krievijas imperijā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa*. No 1: 54-66.
- Flerov V.S. (1957) *Bor'ba za vlast' v Tomskoj gubernii (1917-1919). Sbornik dokumentov* [V.S. Flerov (ed.) Struggle for power in the Tomsk province (1917-1919). Collection of documents]. Tomsk, 569 p.
- Kanatchikov, S. (1926). Pochenu my pobedili [Why have we won?] *Bor'ba za Ural i Sibir'*, pod. red. I.N.Smironova i dr. [Struggle for the Urals and Siberia, ed. I. N. Smirnov a.o.] Moscow-Leningrad, GIZ, pp. 1-6.
- Ķikuts, T.(215) *Latviešu zemnieku koloniju izveidošanās Krievijas Impērijas Europas daļā (19. gs. 40. gadi – 1914. gads)*. Promocijas darbs. Rīga. 265 lpp.
- Kolotkin, M. (1994) *Baltijskiye diaspory Sibiri: opyt istoricheskogo analiza 1920-1930-kh gg.* [The Baltic Diaspora in Siberia: the Experience of Historical Analysis. 1920s-1930s]. Novosibirsk: SGGA, 186 p.
- Kolotkin, M. (2010). *Social'no-politicheskaya istoriya baltiyskikh poselencev Sibiri (1917- serecina 1930-kh gg.)* [Social and political History of Baltic Settlers in Siberia (1917- middle of 1930s.]. Novosibirsk: SGGA, 316 p.
- Kolotkin, M. (2012) *Latgal'skiye poselency v Sibiri*. 2-e izd. [Latgalian Settlers in Siberia. 2d ed.] Achinsk – S. Petersburg. 69 p.
- Lotkin, I. (2010) Social'naya situaciya i obostreniye politicheskoj bor'by v pribaltiyskikh kolonijakh Sibiri vo vtoroj polovine 1920-kh gg. [Social Situation and Escalation of the Political Struggle in the Baltic Settlements of Siberia in the Second Part of 1920s.], *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya*

- 2(10) [Bulletin of the Tomsk State University. Series 2(10)]: 18.-31.
- Lotkin, I., Svitnev A. (2006). Kolonii latyshej v Zapadnoj Sibiri (XIX-XX veka). Mekhanizmy formirovaniya i razvitiya [Latvian Settlements in West Siberia (XIX-XX s.). Mechanisms of Formation and Development], *Vestnik Novosibirskogo Universiteta. Seriya: Istoriya i Filosofiya. Tom 5. Vypusk 3: Arkheologiya i Etnografiya* [Bulletin of Novosibirsk University. Series: History and Philosophy. Volume 5. Issue 3: Archaeology and Ethnography]: 256-265.
- Ratkovskij, I. (2017). *Khronika belogo terrora: repressii i samosudy (1917-1920)*, M.: Algoritm [Cronicle of the white terror: repression and vigilante justice]. Moscow: Algoritm. 462 p.
- Ischeznuvshije naselennye punkty Tomskogo rajona* [Disappeared localities of Tomsk region]// https://ru.wikipedia.org/wiki/Исчезнувшие_населённые_пункты_Томского_района (04.02.2022).
- Putj tomicha* [The Way of a Tomsk Resident]// <http://tomich.tomintech.ru/hronika/61>
- Reinsone, S. *Latgalian emigrants in Siberia: contradicting images*. Pp. 37-62 // https://www.researchgate.net/publication/271285408_Latgalian_Emigrants_in_Siberia_Contradicting_Images (09.03.2022)
- Reka Kaiba* [Kaiba river]// <https://textual.ru/gvr/index.php?card=190418> (13.03.2022)
- Zemlya Tomskaya. Krayevedcheskij portal* [Tomsk land. Local History portal]// <https://kraeved.lib.tomsk.ru/page/885?id=0&nom=&sw=Кайбинские> (10.03.2022)

Evgenia Nazarova

Latvian Peasants in Siberia: Kaibinskaya rural settlement from its foundation to the establishment of the Soviet power

Key words: Siberia, Latvian colonists, agriculture, cultural life of the colonists

Summary

The article deals with the first period of history of the Latvian rural settlement Kaibinskaya in Tomsk province. It was not the largest Latvian settlement in Siberia, but it is the only one where a detailed description of the colony's foundation and the names of its first settlers have been preserved. The settlement was established in the taiga on the River Kaiba in 1897–1900. Despite the harsh climate, the settlers succeeded in clearing the taiga for arable land and meadows, building houses and farmsteads. Initially the colonists lived in a village. It was not until 1905 that the fields and plough lands were divided among the families

and farmsteads more familiar to Latvians were established. The colonists used their knowledge in farming, which they were able to acquire through contact with their ethnic homeland, where agricultural science and technology had been at a higher level than in Siberia. Their experience and knowledge helped them to adapt to the needs of the local market, from year to year focusing more on those branches of agriculture and those crops that were on greater demand. They successfully competed on the market with the local peasants, and took the lead in the cultivation of apple orchards. There were prosperous, medium-sized, and poor farms among the Kaibinites, but in general the colonists outnumbered the neighbouring Russian peasants in terms of income. Although a school was not opened until 1911, the general education level of the colonists was higher than that of the surrounding population. An important feature of the colonists' life was the preservation of elements of national culture: they staged plays, etc., but the school was not opened until 1911. By the beginning of the war, the colonists from Kaibinskaya managed to take a prominent place in the agricultural production of Tomsk province. The life of the colonists worsened during World War I and the Civil War. After the final victory of Soviet power at the end of 1919, some colonists returned to Latvia, others emigrated to Australia, but most stayed in Siberia.

Jevgeņija Nazarova

Latviešu zemnieki Sibīrijā: Kaibinskas kolonija no dibināšanas līdz padomju varas laikam

Atslēgas vārdi: Sibīrija, latviešu kolonisti, lauksaimniecība, kolonistu kultūras dzīve

Kopsavilkums

Rakstā aplūkots latviešu kolonijas Kaibinskas (Tomskas guberņa) vēstures pirmais periods. Tā nebija lielākā latviešu apmetne Sibīrijā, taču vienīgā, par kuru ir saglabāties detalizēts kolonijas dibināšanas apraksts un tās pirmiedzīvotāju vārdi. Apmetne tika izveidota taigā pie Kaibas upes laikā no 1897. līdz 1900. gadam. Neraugoties uz skarbo klimatu, kolonistiem izdevās atbrīvot no taigas aramzemi un pļavas, celt mājas un viensētas. Sākotnēji kolonisti dzīvoja ciematā. Tikai 1905. gadā starp ģimenēm tika sadalīti tirumi un aramzeme, izveidotas latviešiem tuvākas viensētas. Kolonisti izmantoja zināšanas, ko ieguva saskarsmē ar savu etnisko dzimteni, kur lauksaimniecības zinātne un tehnika bija augstākā līmenī nekā Sibīrijā. Pieredze un zināšanas palīdzēja pielāgoties vietējā tirgus vajadzībām, gadu no gada vairāk pievēršoties pieprasītākām lauksaimniecības

nozarēm un kultūraugiem. Kolonisti veiksmīgi konkurēja tirgū ar vietējiem zemniekiem un aizsāka ābeļdārzu audzēšanu. Starp saimniecībām bija kā pārtikušas un vidējas, tā arī nabadzīgas, kopumā kolonisti ienākumu ziņā pārspēja kaimiņu krievu zemniekus. Lai gan skola Kaibinskas kolonijā tika atvērta tikai 1911. gadā, kolonistu vispārējās izglītības līmenis bija augstāks nekā apkārtējo iedzīvotāju. Svarīga kolonistu dzīves iezīme bija nacionālās kultūras elementu saglabāšana: piemēram, viņi iestudēja lugas utt. Līdz kara sākumam Kaibinskas kolonistiem izdevās ieņemt ievērojamu vietu Tomskas guberņas lauksaimniecības ražošanā. Pirmā pasaules kara un pilsoņu kara laikā kolonistu dzīve pasliktinājās. Pēc padomju varas uzvaras 1919. gada beigās daļa kolonistu atgriezās Latvijā, citi emigrēja uz Austrāliju, bet lielākoties palika Sibīrijā.

Guntis Pakalns

Pasaka “Laime un bagātība” Latvijā – vēsture un avoti*

Atslēgas vārdi: “Laime un bagātība” ATU 736, “Polikrāta gredzens” ATU 736A, “1001 nakts pasakas”, pasaku migrācija, latviešu pasaku avoti

Tā kā nodarbojos ar latviešu pasaku vēstures izpēti, saņēmu lūgumu uzrakstīt pēcvārdu grāmatai, kurā izstāstīta un ilustrēta viena latviešu pasaka. Tās īss atstāstījums:

“Reiz ļoti skops galdnieks neviļot bija pacēlis zelta gabalu. Vīrs priekos nezināja, kur tādu glabāt, kur neglabāt: skapis esot nedrošs, tīnis nedrošs, kabata vēl nedrošāka. Beidzot apcēla upes malā vecu ozolu, iekala caurumu, ielika zelta gabalu un aiztapa, ka ne skudra vairs neuzostu.” Uznāk negaiss, upe pārplūst, ozols pa upi nonāk pie mucinieka, viņš atrod zelta gabalu. Galdnieka sieva to redz sapnī un sūta vīru zelta gabalu atprasīt. Mucenieks liek iecept to maizes kukuli un dod galdniekam, lai pārnes sievai. Viņa, to nezinot, atdod maizes kukuli ubagam, tas savukārt sola pusi plostniekam, lai pārceļ pār upi. Kā griež kukuli pušu, zelta gabals izkrīt. “Nu kampj viens, kampj otrs, kamēr draugi abi matos. Kamēr šie plūcas, laižas krauklis, ierauga spožumu un nes knābli projām. Bet gabals laikam par smagu pļunk! ievēlas upes dibinā.” Kad vīrs to uzzina, sieva atsaka: “Vai, vīrīn, kas tā bļausīsies! Es jau nosapņoju, ka tas zelta gabals bijis apburts. Nebūtu atdevusi nabagam, diezin, kas vēl mums beigās nepieliptu. Lai nu krūp upes dibinā.” (Šmits 1933, 474–475)

Spriežot pēc avota norādes, pasaku pierakstījis Jānis Treimans (*Johann Traümann*, biogrāfiskas ziņas nav noskaidrotas) Brambergē (Jelgavas rajona Glūdas pagastā) 1873. gadā, tātad laikā, kad latviešu pasaku pierakstīšana tikko sākās. Brambergē un turpat Bērmuižā viņš pierakstījis vēl citas pasakas, teikas par raganām, vilkačiem un Noasa šķirstu, parunas un tautasdziesmas. Šo manuskriptu J. Treimans uzticējis Jelgavas Latviešu biedrības Rakstniecības nodaļai, no tā Krišjāņa Barona “Latvju dainās” publicētas 57 tautasdziesmas (Viksna 2015, 338). Māra Viksna norāda uz ziņām periodikā (Alunāns 1902, 388) par viņa tulkojumiem saistībā ar tautas medicīnu, kas atdoti Rakstniecības nodaļai 1873. gadā. Šī pasaka (kopā ar citiem J. Treimana pierakstiem) pirmoreiz publicēta “Latviešu tautas teiku un pasaku” 5. sējumā 1894. gadā ar virsrakstu “Apburtas lietas” (Lerhis-Puškaitis 1894, 230).

* Raksts izstrādāts Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrijas budžeta apakšprogrammā 05.04.00 “Krišjāņa Barona Dainu skapis”.

Lielākā zinātniskā latviešu pasaku publicējuma sastādītājs, valodnieks, etnogrāfs un austrumu tautu valodu zinātnājs profesors Pēteris Šmits (1869–1938) pasaku ievietojis "Latviešu pasaku un teiku" 9. sējumā 736. pasaku tipā "Laime un bagātība" (Šmits 1933, 474–475). Nodaļā ar šādu virsrakstu publicēti 15 teksti, bet tikai četri no tiem pēc satura un uzbūves pieder šim pasaku tipam. Pārējie (9 latgaliski, 2 latviski) pievienoti attālas tematiskas līdzības dēļ. Sējuma sākumā par šo pasaku tipu P. Šmits piezīmējis, ka tā "ir "Tūkstoš un vienas nakts" pasaka par riepnieku Hasanu Alhabalu. Šī grāmatu pasaka ir izvērtusies par tautas pasaku, zaudējot pie tam parasti prātnieciskos pamatus" (Šmits 1933, 10). Riepnieks ir angļu vārda "rope maker" ('virvju vijējs') neveikls pārcēlums latviešu valodā, kas bija pirmajos šīs pasakas latviešu tulkojumos.

Šī ir viena no retajām pasakām, kam pasaku tipu katalogos ir divi atšķirīgi numuri – ATU 736 un 935** vai ATU 945A* (Uther 2004, 393, 586, te un tālāk kataloga numuri saīsināti: ATU). Latviešu folkloras krātuves (LFK) arhīvā ir 25 šīs pasakas varianti (Arājs, Medne 1977, 144–145).

"1001 nakts" (vai "Arābu nakšu") pasaku krājums ir plašs austrumu tautu pasaku kopums, kas veidojies daudzu gadsimtu gaitā. Eiropā tas kļuva plašāk pazīstams, pateicoties Antuāna Galāna (*Antoine Galland*, 1646–1715) tulkojumam franču valodā (12 sējumi, 1704–1717). Pasaka par virvju vijēju Hasanu Alhabalu (*Khawaja Hasan el-Habbal*) publicēta šī krājuma 10. sējuma beigās un 11. sējuma sākumā. Šajos sējumos A. Galāns ievietoja pasakas, kam nevar atrast drošus avotus austrumu pasakās (Marzolph, Leeuwen 2004, 210–212, 666–667), kaut daudzas kļuvušas ļoti populāras, kā "Aladina burvju lampa", "Ali Baba un 40 laupītāji" u. c. Tās A. Galāns esot pierakstījis no sīriešu rakstnieka un stāstnieka (*Antun Yusuf Hanna Diyab*, dzimis ap 1688), kura dienasgrāmatā saglabāti pat šo pasaku pierakstīšanas datumi (Hanna Diyab).

"1001 nakts" pasaku krājums drīz tika tulkots citās valodās, tam bija liela ietekme uz tā laika literatūru. Latviešu valodā pirmie tulkojumi, galvenokārt no vācu valodas, parādījās 19. gs. 60. gados (Šmits 1925, 119–128). Šī pasaku tipa pirmie divi pārcēlumi latviešu valodā publicēti 1867. gadā divās atšķirīgās versijās: "Riepnieks Hassan-Alhabals" (Zilpaušs 1867, 74–95) un "Mucinieks Assans" (*Tūkstoš..* 1867, 38–48). P. Šmits šo pasaku pēc T. Zilpauša tulkojuma atstāsta šādi: "Divi vīri strīdas par to, no kā ceļoties pie ļaudīm nabadzība. Viens saka, ka tur esot vainīgs tikai mantas trūkums. Otrs apgalvo, ka turība nākot tikai no laimes un čaklibas. Viņi nu iedod nabaga valgu vijējam Hasanam 200 zelta naudas gabalus, lai pārliecinātos, vai tas tiks uz priekšu. Hasans iebāž dāvanu savā turbānā, bet kāds ērglis aiznes viņam turbānu ar visu naudu. Vēl otrreiz dabūjis 200 zelta gabalus, valgu vijējs paslēpj tos vecā pelnu kastē; bet viņa sieva,

to nezinādama, pārdod pelnus ar visu kasti žīdam. Trešoreiz abi draugi iedod viņam naudas vietā svina gabalu. Svinu paņem no viņa viens zvejnieks par tikla smagumu un apsola viņam par to brangāko zivi. Zvejnieks atnes vēlāku valgu vijējam vienu lielu zivi, kurā pēdējais atrod lielu dārgakmeni, pārdod to par lielu naudu un top bagāts. Kad nu abi draugi atnāk atkal viņu apmeklēt, tad izgadās arī, ka viņa vecais turbāns un pelnu kaste ar visu naudu nāk atkal viņa rokās." (Šmits 1925, 121)

Trīs šīs pasakas variantus pierakstījuši folkloras vācēji jau 19. gs. pēdējā trešdaļā, kas liecina, ka šie tulkojumi ātri pārgājuši mutvārdu kultūrā. Līdzās jau minētajam J. Treimana 1873. gada pierakstam ir teksts no A. Bilenšteina (*August Johann Gottfried Bielenstein*, 1826–1907) vākuma Lugažos (Šmits 1933, 472–473), tāpat, visticamāk, pierakstīts jau 19. gs. 60. gados (Pakalns 2017), un A. Lerha-Puškaiša (1859–1903) pieraksts Džūkstē 19. gs. 80. gados (Šmits 1933, 469–471). Protams, tie ir daudz īsāki par pasakas literārajām versijām.

Daži LFK arhīvā esošie rokraksti uzrāda tiešu saikni ar šiem tulkojumiem, bet nereti pasaka pielāgota tā laika latviešu sadzīvei. Tas raksturīgi gan nabaga vīra profesijai (amatnieks, zvejnieks), gan nabadzības aprakstiem, gan naudas vienībām (rubļi, lati), gan vietām, kur tiek paslēpta nauda utt.

Jāpiebilst, ka austrumu pasakā (isuma labad šādi sauksim "1001 nakts" pasaku par Hasanu) naudu nabaga virvu pinējam iedod divi vīri (oriģinālā Saad un Saadi, pirmais ir ļoti bagāts), lai ar šī "eksperimenta" palīdzību izšķirtu viņu ilgo strīdu par to, kas ir svarīgāks – bagātība, nauda vai laimīga sagādīšanās, liktenis, paļaušanās uz Dievu (Allahu). Laimēšanās, veiksmē, liktenis un ar tiem saistītā iespēja tikt pie pārtības ir viena no centrālajām pasaku tēmām vispār (Blum 1987, Juško-Štekele 2008).

Līdzīgs motīvs par gredzenu vai dārgakmeni, kas iekritis vai iemests jūrā un drīz atrasts izzvejotās zivs vēderā, ir sastopams vairākās pasakās un pazīstams jau no tālas senatnes. Sengrieķu vēsturnieks Hērodots (*Ηρόδοτος*, dzimis starp 490. un 480. g. p. m. ē., miris aptuveni 425. gadā p. m. ē.) to pieminējis aprakstā par tirānu Polikrātu (*Πολυκράτης*, ap 570. līdz 522. g. p. m. ē.), kurš bija Samosas salas valdnieks no 538. līdz 522. gadam p.m.ē. Bagātības vairojis ar pirātismu un nežēlīgiem iekarojumiem. Viņa draugs, ēģiptiešu valdnieks Amasis (valdījis 570–526 g. p.m.ē.) rosinājis Polikrātu nezaicināt likteni un pielabināt dievus, ziedojot visvērtīgāko, kas viņam ir. Visiem redzot, Polikrāts iemetis jūrā savu valdnieka gredzenu. Bet pēc sešām dienām zvejnieks uzdāvināja viņam zivi, kurā kalpotāji atrada šo gredzenu... Drīz Polikrāts zaudēja savas bagātības un tika nogalināts. Motīvs ieguvis nosaukumu "Polikrāta gredzens" (ATU 736A). Šis stāsts atrodams daudzos senāku laiku rakstos (Brednich 2002), bet vispazīstamākā ir vācu

dzejnieka Frīdriha Šillera (*Friedrich Schiller*, 1759–1805) 1797. gadā publicētā balāde "Polikrāta gredzens".

Kāds tam sakars ar raksta sākumā atstāstīto pasaku? Tās uzbūve ir ļoti līdzīga austrumu pasakai par virvju vijēju Hasanu, kas liecina par kopīgu cilmi. Zelta gabalu (visticamāk, metāla naudas gabalu) galdnieks nevis saņem no turīgiem ļaudīm, bet atrod – viņam tāpat to "iedod liktenis". Atradējs pārdzīvo stresa situāciju, jo nevar izlemt, kur šo bagātību noslēpt. Izvēlēta drošākā vieta ir cita (kaut arī austrumu pasakā zudušo naudu beigās atrod ligzdā koka dobumā), kopīgs ir tas, ka tā izrādās nedroša – ūdens ozolu aiznes. Kaut ko noslēpt maizes gabalā (dārgumu, dāvanu vai pat indi) – daudzu tautu pasakās tas ir biežs motīvs. Otrajā reizē, gluži tāpat kā austrumu pasakā, sieva nezinot atdod bagātību projām nabagam vai kā samaksu par kaut ko nelielu. Putns, kas paķer un aiznes zelta gabalu, nav pasakas sākumā, bet ir tās beigu daļā. Ir arī lielie ūdeņi, tikai jūras vietā upe. Trūkst motīva par noķerto zivi, kurā ir zelta gabals vai dārgakmens. Taču maizes klaiņš te ir līdzīgs zivij – ir ēdams, tajā paslēpts dārgums. Situāciju virknes atrisinājums ir it kā savādāks nekā austrumu pasakā – vīrs ar sievu izvēlas samierināties ar zudušo. Taču tematika tā pati – neizaicināt likteni, nebūt mantkārīgam, jo tur var būt kaut kas, kā sieva saka: "apburts". Varbūt pasakas stāstītājam bija piemirsies turpinājums par zivi, kurā atradās pazudušais zelta gabals? Taču, ja atceramies stāstu par Polikrātu, tieši zelta gabala vai gredzena atrašana zivī bija vislielāko nelaimju vēstnesis...

Šādas sakritības liecina par labu hipotēzei, ka latviešu pasakas teicējs bija dzirdējis vai lasījis stāstu par virvju vijēju Hasanu, tikai nedaudz to piemirsis. Sakombinējis tā detaļas jaunā stāstā, saglabājot iepriekšējā ideju, struktūru un problemātiku. Bet tikpat iespējams, ka šāds pārveidojums noticis vācu vai citas tautas folklorā vai literatūrā. 19. gs. iznāca ļoti daudz pasaku grāmatu, un tikai nozīmīgākās iekļautas digitalizētās datubāzēs, tādēļ līdzīgu pasaku meklēšana nav vienkārša. Pašlaik tieši šādu pasaku atrast nav izdevies.

Tātad šī pasaka latviešu kultūrtelpā ienākusi nevis "tālā, nenosakāmā pagātnē", bet, visticamāk, ļoti konkrētā laikā – 19. gs. 60. gadu pēdējā trešdaļā, un ļoti drīz to pierakstīja kā "latviešu tautas pasaku". Pasaku stāstītāji to piemēroja videi un apstākļiem. Vismaz dažus gadu desmitus tā paralēli pastāvējusi gan grāmatu, gan mutvārdu tradīcijā.

Avoti un literatūra

Alunāns, P. (1902) Paparde un viņas noderīgums saimniecībā. *Zemkopis*, 17. jūlijs.

Arājs, K., Medne, A. (1977) *Latviešu pasaku tipu rādītājs*. Rīga: Zinātne, 528 lpp.

- Blum, E. (1987) Glück und Unglück. *Enzyklopädie des Märchens*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, Bd. 5, Lf.4/5. Sp. 1305–1312.
- Brednich, R. W. (2002) Polykrates, Ring des Polykrates. *Enzyklopädie des Märchens*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, Bd. 10, Lf. 3. Sp. 1164–1168.
- Hanna Diyab. https://en.wikipedia.org/wiki/Hanna_Diyab (skatīts 19.05.2022.)
- Juško-Štekele, Angelika (2008). Laimis izpratne latgaliešu pasakās. *Via Latgalica: humanitāro zinātņu žurnāls*. Nr. 1: 6–19.
- Lerhis-Puškaitis, A. (1894) *Latviešu tautas teikas un pasakas*. 5. daļa. Jelgava: H. Vissendorfs. 416. lpp.
- Marzolph, U., Leeuwen, R. (2004) *The Arabian Nights Encyclopedia*. United States: ABC-CLIO. 921 lpp.
- Pakalns, G. (2017) Augusta Bilenšteina savāktās pasakas kā avots pasaku pētniecībai. *Vēsture: avoti un cilvēki*, Nr. 20. Daugavpils: Saule, 294.–301. lpp.
- Šmits, P. (1925) *Latviešu pasakas un teikas*. 1. sēj. Rīga: Valters un Rapa. 440 lpp.
- Šmits, P. (1933) *Latviešu pasakas un teikas*. 9. sēj. Rīga: Valters un Rapa. 545 lpp.
- Tūkstoš.. (1867) *Tūkstoš un vienas nakts visjaukākās pasakas jaunekļiem par derīgu laika kavēkli sarakstītas*. 1. daļa. Jelgava: J. V. Stefenhāgens. 96 lpp.
- Uther, H.-J. (2004) *The Types of International Folktales*. Part 1. FFC 284, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. 619. lpp.
- Viksna, M. (2015) Dziesmu krājēju – uzrakstītāju un dziesmu teicēju – dziedātāju alfabētiskais saraksts. *No Dainu skapja līdz "Latvju dainām"*. Rīga: LU LFMI, 83.–366. lpp.
- Zilpaušs, T. (1867) *Tūkstoš un viena nakts. Arābiešu pasakas, ko jaunībai par derīgu laika kavēkli un mācību latviski pārcēlis T. Zilpaušs*. 2. daļa. Jelgava: J. V. Stefenhāgens. 112 lpp.

Guntis Pakalns

The Folk Tale "Luck and Wealth" in Latvia – Its History and Sources

Key words: Luck and Wealth ATU 736, The Ring of Polycrates ATU 736A, Arabian Nights, folk-tale migration, Latvian folk-tale sources

Summary

Carrying on the study of the history of Latvian folk-tales, the author of the present article has specifically turned to the folk-tale "Luck and Wealth", ATU 736. This is a tale of a poor rope maker, who receives some money or piece of gold from two friends that by these means seek to settle their dispute regarding the most important thing in life, namely, whether it is wealth or luck. The poor one loses his money twice. Then the friends give him a piece of lead, in exchange

for which the poor one receives a fish from a fisherman and finds in the belly of that fish a precious stone. In Europe this folk-tale gained popularity through the translation of the "Arabian Nights" (also known as "The Tales of 1001 Nights") into French by Antoine Galland at the beginning of the 18th century. This particular folk-tale is one for which no source can be found in the oriental folk-tales. It clearly contains more ancient motifs, for instance, "The Ring of Polycrates" (ATU 736A) – a ring, when thrown into the sea, in the belly of a fish returns to the owner, bringing him a bad omen. This folk-tale was first published in Latvian in 1867, in two different versions. Just a few years later its variants were recorded as texts of Latvian folklore. Frequently the tale has been retold freely, adapting it to the local environment. The variant of the folk-tale from 1873, which has been paid the most attention in the present article, has been creatively transformed, while still retaining the overall folk-tale's structure, the system of characters and the tale's message. In order to be able to consider the transformation as having taken place on the territory of Latvia, it is necessary to research the versions of the particular tale in folk-tale publications of the 19th century, especially the ones published in German.

Ieva Pigozne

Unikāla tunikveida jaka no Rudzātu pagasta: nozīmīgums un datējuma problēma*

Atslēgas vārdi: apģērbs, tunikveida jaka, Rudzātu pagasts, Latgale, datējums

Ievads

Latviešu tradicionālā apģērba vēsturē ir trīs galvenās avotu grupas: lietiskie avoti jeb muzeju krātuvēs saglabājušies apģērba gabali vai to daļas, rakstītie un ikonogrāfiskie avoti. Tā kā sistemātiska latviešu apģērba vēstures pētniecība līdz šim nav veikta, avotu apzināšana un izpēte turpinās. Pēdējos divdesmit gados pētniekus nodarbinājuši divi jautājumi: apģērba hronoloģiska attīstība un apģērba komplektācija. Šie jautājumi ir cieši saistīti, jo apģērba attīstība un izmaiņas notikušas visos laikos, taču ilgu laiku valdīja uzskats, ka zemnieku apģērbs ir statisks un laikā nemainīgs (Welters, Lillethun 2018, 2, 161–170).

Lielākai daļai lietisko avotu trūkst datējuma, priekšstats par latviešu zemnieku apģērba hronoloģisko attīstību tiek precizēts. Neskaidras apģērba hronoloģijas dēļ arī komplektu jeb viena cilvēka vienā laikā valkātajam apģērbam daudz neizzinātu aspektu, kas nav ļāvuši veikt vēsturiski ticamu tradicionālā apģērba komplektu rekonstruēšanu dažādos laikos un vietās.

Pētījuma mērķis ir izziņāt unikālas tradicionālā apģērba liecības – tunikveida jakas no Rudzātu pagasta – iespējamo datējumu, komplektējumu ar citiem apģērba gabaliem un nozīmi Latgales sieviešu tradicionālā apģērba pētniecībā. Veikta avota analīze kontekstā ar rakstītajiem un ikonogrāfiskajiem apģērba vēstures avotiem. Izmantota strukturāla pieeja un kvalitatīvās pētniecības metodes: avotu analīze un vēsturiski salīdzinošā metode. Pētījumā izmantoti Latvijas Nacionālā vēstures muzeja (LNVM), turpmāk tekstā minētiem muzeja krājuma priekšmetiem tiks norādīts kolekcijas kods – CVVM), Jēkabpils Vēstures muzeja (JVM, kolekcijas kods JKNM) un Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja (LEBM, kolekcijas kods BDM) krājuma materiāli, kā arī publicētie Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas krājuma materiāli.

Līdz šim unikālā tunikveida jaka literatūrā nav pieminēta. Latgales tradicionālā apģērba izpētei bijusi veltīta salīdzinoši neliela pētnieku uzmanība, galvenokārt iekļaujot atsevišķu avotu publikācijas (Slava 1966; *Latviešu tautas māksla* 1967;

* Raksts sagatavots LU Latvijas vēstures institūta bāzes finansējuma projektā “Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām” (ZD2015/AZ85).

Bremze, Rozenberga, Ziņģīte 2003; Pigozne 2018a). Latgales apgērbam zinātniskajā literatūrā atvēlēti vien atsevišķi raksti (Slava 1973; Pigozne 2018b; Pigozne 2020).

Jakas raksturojums

Jaka (CVVM 10762) ir darināta no tumši zila (mēļa) vienkārtna vilnas auduma. Audums ir smalks, taču uzvelts. Tunikveida piegriezums, proti, plecos viņu nav. Kakla izgriezuma platums ir 16 cm, dziļums 32,2 cm, griezuma malas nav atlocītas un nav apšūtas, nav arī irušas. Stāva sānu vīles šūtas ar rokām, savienojot eģes malas un ielokot uz iekšu apmēram 3 mm auduma, un sašujot ar diegu vienā kārtā ar atpakaļejošo dūrienu (1. attēls).

1. att. Jaka no Daugavpils apriņķa Rudzātu pagasta “Elksnīšu” mājām (CVVM 10762). Kopskats no priekšpusēs (Foto I. Pigozne)

Ap kakla izgriezum un piedurkņu galiem veidots pērlišu izšuvums, kurā izmantotas dzeltenas, baltas un zaļas pērlītes, to forma ir nevienāda, lielums svārstās ap 1,5 – 2,5 mm diametrā. Izšūtās pērlišu joslas platums ap kakla izgriezum ir 10,5 cm, piedurkņu galos – 16 cm. Gar kakla izgriezum piešūta sarkana vilnas lentīte 1,5 cm platumā. Lentīte austa trīnītī, iespējams, rūpnieciski ražota. Lentīte piešūta tikai izgriezuma ārmalā ik pa ~2,5 cm piešūtām divām baltām pērlītēm. Ap kakla izgriezum pērlišu izšuvums sāks šūt no mugurpuses, tur redzama savienojuma vieta, arī lentītei. Piedurknēs izšuvuma savienojums ir pie vīles un nav vienāds, iespējams, ticis izšūts uz piedurkņu auduma nesavienotā veidā. Pērlītes šūtas, verot tās uz diega, kurš pēc tam ik pēc 2 pērlītēm piešūts pie auduma ar citu diegu. Pērlišu piestiprināšanai izmantotais diegs šūts vienā kārtā. Tas ir šķeterēts gaiši pelēkbrūns kokvilnas diegs, kas, visticamāk, bijis rūpnieciski ražots. Daļa pērlišu ir noārdītas, par to esamību liecina vien pērlišu piešūšanai izmantotā diega paliekas (2. attēls).

2. att. Jakas (CVVM 10762) fragments: kakla izgriezums un tā rotājums
(Foto I. Pigozne)

Jakas stāva apakšdaļa ir nevienādi nogrieztā, tādēļ tās kopējais sākotnējais garums nav zināms. Iespējams, nogrieztajā daļā varētu būt bijusi veidota līdzīga izšuvuma josla kā ap kakla izgriezumam vai piedurknēm. Jakas stāvs ir netipiski plats, tās platums ir 85 cm, savukārt stāva garums ir tikai 54 cm. Piedurknes ir taisna piegriezuma, tām nav ķīļu. Katras piedurknes platums ir 20 cm, garums, ieskaitot gala celaini, – 32 cm. Piedurknes galā piešūta apmēram 2 cm plata celaine, kas austa no ļoti smalkas vilnas dzijas. Celaine austa 20 celos, katrā malā veidojot svītras 6 celos, bet vidū rakstu 8 celos. Celainē izmantotās krāsas ir dzeltena, ķieģeļu sarkana, tumši zila un zaļa. Jakas audums vietām ir kožu saēsts.

Neraugoties uz to, ka daļa pērlišu ir noārdītas, jaka joprojām ir smaga: tās kopējais svars ir 1 155 gramu. Kaut arī audums ir velts, tas nav īpaši smags, bet svaru palielina lielais pērlišu skaits. Ja visās izšuvuma vietās atjaunotu pērlišu rotājumu, tās svars būtu vairāk par 1,5 kg, taču, ja jakas nogrieztajā apakšdaļā bijusi ar pērlišiem izšūta josla, tās kopējais svars varēja sasniegt pat trīs kilogramus.

Jakas vēsturiskais konteksts

Vispirms jānorāda, ka Latgales LNVM krājumā nav citu jaku, kas būtu saistāmas ar tradicionālo apģērbu. Šāda veida jaka LNVM krājumā ir tikai viena no visas Latvijas, tāpēc iespējams apgalvot, ka tā ir unikāla apģērba vēstures liecība. Tā nonākusi muzeja Etnogrāfijas nodaļas krājumā 1923. gadā no Daugavpils apriņķa Rudzātu (toreiz Rudzētu) pagasta “Elksnišu” mājām, plašāku ziņu trūkst. Nav zināms tās glabāšanas liktenis muzeja krājumā pēc 1923. gada, taču ir zināms, ka sava netipiska izskata dēļ 1990. gados muzeja krājumā ievietota

sadaļā “Cittautu apģērbs”. Šajā laikā krājuma glabātāji saskatīja jakas līdzību ar libiešu 10.–12. gadsimta jakām, kādas atrastas arheoloģiskajos izrakumos, tāpēc tika nospriests, ka jaka varētu būt ļoti sens eksemplārs, kas saglabājies no viduslaikiem. Tomēr padziļinātā jakas izpēte un iegūto datu salīdzinošā analīze ar citos avotos sniegtajām ziņām ļauj jaku attiecināt uz vēlāku laika posmu.

Ikonogrāfiskajos avotos iespējams salīdzināt ar čehu izcelsmes vācbaltu novadpētnieka un pedagoga Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) divos zīmējumos attēlotām jakām. Lielākas līdzības vērojamas ar igauņu kāzu skatā “Zemnieku kāzas Vidzemē” redzamajām tunikveida jakām ar palieliem kakla izgriezumiem, ap kuriem redzamas rotājuma joslas (Brotze 2006, 442–443). Jaku krāsa ir dažāda – tumši zila, rudi brūna, melna un zaļa, tomēr par pērlišu rotājuma klātbūtni grūti spriest. Nevienai no jakām nav saskatāma apakšdaļa, tāpēc nav iespējams spriest par tās rotājuma joslu. Tumši zilās jakas redzamas arī 1797. gadā Viļākā tapušajā zīmējumā (Broce 2007, 372–373), kurā attēlots zemnieču apģērbs ar krāsainiem rotājumiem. Jaku piegriezums un rotājums zīmējumos nav precīzi saskatāms, taču aprakstā autors piemin zilās jakas un baltus vai zilus brunčus, kuri izšūti ar krāsainām stikla pērļītēm. Par baltiem un pelēkiem vienkrāsainiem brunčiem, kas izšūti ar krāsainām stikla pērļītēm, raksta arī poļu etnogrāfe un folkloriste Stefānija Uļanovska (*Stefania Ulanowska*, 1830–~1912), atsaucoties uz

3. att. Jakas (CVVM 10762) fragments: piedurkne un tās rotājums (Foto I. Pigozne)

sieviešu apģērbu Viļānu pagastā 19. gadsimta pirmajā pusē (Uļanovska 2017, 40). Arī Pieminekļu valdes 1927. gada ekspedīcijas materiālos Daugavpils apriņķa Vīpes pagastā pierakstītas ziņas par agrāk valkātajiem apliekamajiem brunčiem tumši zilā krāsā un stikla pērlišu rotājumu gar atvēruma malu. Kā redzams no dokumentētajām un ikonogrāfiskajām liecībām Latgalē un Vidzemē, gan zilās līdzīga piegriezuma jakas, gan brunči, kas rotāti ar stikla pērlišu izšuvumu (3. attēls), ir bijuši sastopami 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta pirmajā pusē.

Jakas rotājumā izmantotās stikla pērļītes pēc formas, krāsas un piešūšanas veida līdzinās tām pērļītēm, kādas izmantotas vainagiem no Latgales un Vidzemes, kuri

datējami ar 19. gadsimtu. Tieši tādām pašām pērlītēm rotāti vainagi no Latgales (CVVM 13839) un Vidzemes (CVVM 172171). Īpaši jāpiemin LEBM krājumā esošais līgavas vainags no Balvu pagasta (BDM 4806), kurš, tāpat kā jaka, darināts uz tumši zila vilnas auduma pamatnes. Šim vainagam zināms datējums – ap 1840. gadu (4. attēls).

4. att. Līgavas vainags (BDM 4806) no Abrenes apriņķa Balvu pagasta
(Foto I. Pigozne)

Saistībā ar vainagiem no Latgales jāatzīmē vēl viens identisks rotājuma elements, kas sastopams arī jakā, proti, triniņi austā un apmēram 1 cm platā vilnas auduma lentīte sarkanā krāsā. Šādas lentītes izmantotas arī valkātajos vainagos no Krustpils pagasta (CVVM 6266), Līvānu pagasta (CVVM 13844, 27563). Ar pērlītēm izšūtu vainagu valkāšana Latgalē beidzās jau 19. gadsimta pirmajā pusē. Par to, ka senāk valkāja šādus vainagus, rakstīja S. Uļanovska (Uļanovska 2017, 41), kamēr jau 1845. gadā ārsts A. Brands (*A. Brandt, ?–?*) pieminēja, ka modē ienāk kokvilnas lakatu valkāšana (Brandt 1845, 451). Citi 19. gadsimta autori vainagus nepiemin vispār.

Būtiski atzīmēt, ka jakas piedurkņu galu rotājumā izmantotas celaines, kuras darinātas no dabiski krāsotas vilnas dzijas. Krāsošana ar dabas krāsvielām goda apgērba darināšanas vajadzībām Latvijā pastāvēja līdz 1860. gadiem, kad plaši sāka izmantot ķīmiskās anilīna krāsvielas (Karlsone 2013, 18–19). Jakas piedurkņu galiem piešūtās celaines formas, darināšanas tehnikas un raksta ziņā līdzīgas tām, kuras izmantotas ar krāsainu vilnas dziju izšūtajām jeb tā dēvētajām Krustpils tipa villainēm (piemēram, JKNM 23437, CVVM 27558 u.c.), kuras Latgalē, Sēlijā un Vidzemes austrumu daļā tika valkātas no 18. gadsimta pēdējās ceturtdaļas līdz 19. gadsimta vidum (Jansone 2012, 38–41). Šādas villaines bija darinātas no smalka, balta, triniņi austa vilnas auduma, ar bagātīgo izšuvumu

(5. attēls) bija starp dārgākajiem goda apģērba gabaliem. Izejot no modes vai pēc valkātāju nāves villaines tika glabātas par piemiņu vai izmantotas kā audums citu apģērba gabalu šūšanai (Jansone 2012, 92–94; Pigozne 2018b, 42–43). Par to liecina LNV M krājumā saglabājušies villaiņu fragmenti (CVVM 7208, 7085). Celaiņu rotājums vairāk raksturīgs agrākām villainēm (Jansone 2012, 75–77); to piemin S. Uļanovska, rakstot par villaiņu pāršūšanu pēc to iziešanas no modes (Uļanovska 2017, 41). Nevar izslēgt, ka jakas piedurkņu rotājumā izmantotās celaines ir piešūtas no kādas senākas villaines. Tomēr līdzīgu ar dabas krāsvielām krāsotu vilnas dzijas celu apaudu datējums vedina domāt par to darināšanas laiku starp 18. gadsimta beigām un 19. gadsimta pirmo pusi.

5. att. Villainei (JKNM 23437) no Daugavpils apriņķa Krustpils pagasta pievienotā celu apauda (Foto I. Pigozne)

Secinājumi

Spriežot pēc dažādu jakas detaļu analīzes un to salīdzinājuma ar līdzīgām tradicionālā apģērba vēstures liecībām, iespējams secināt, ka tās tapšana, visdrīzāk, datējama ar laika posmu starp 18. gadsimta beigām un 19. gadsimta pirmo pusi. Tas ļauj jakas valkāšanu saistīt ar vienkāršaino vilnas apģērba gabalu valkāšanas un krāsaino vilnas dzijas izšuvumu darināšanas laiku. Attiecīgi jaka varētu būt valkāta kopā ar šim periodam atbilstošiem

apģērba gabaliem, kas atrodami muzeju krātuvēs, piemēram, vainagiem un villainēm. Tas palīdzētu risināt jautājumu par to, vai Latgalē virs krekla un zem villaines vēsākā laikā tika valkāts kāds virsējais apģērba gabals. Tāpat jaka liecina par to, ka vēl, iespējams, 19. gadsimta pirmajā pusē varēja būt darināti virsējie apģērba gabali ar senlaicīgu tunikveida piegriezumu. Taču šādu apģērba gabalu izplatība nevarēja būt liela, jo trūkst citu liecību par tunikveida jakām Latgalē šajā periodā. Iespējams, ka jaka no Rudzātu pagasta saglabājusies ilgāk, jo tai bijušas piešūtas stikla pērļītes, kuras bijis plānots noārdīt un izmantot atkārtoti. Jaka ir unikāla materiāla liecība, kas papildina rakstītos un ikonogrāfiskos avotus un kalpo kā nozīmīgs pieturas punkts turpmākā Latgales tradicionālā apģērba izpētē, ar kuru saistās vēl daudz precizējamu un padziļināti pētāmu jautājumu.

Avotu un literatūras saraksts

- Jēkabpils Vēstures muzeja (JVM) krājums – kolekcijas kods: JKNM
 Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja (LEBM) krājums – kolekcijas kods: BDM
 Latvijas Nacionālā vēstures muzeja (LNVM) krājums – kolekcijas kods: CVVM
 Brandt, A. (1845) Polnisch Livland und dessen Bewohner. *Das Inland*. No. 26: 429–433; No. 27: 449–458.
 Bremze, Z., Rozenberga, V., Ziņģīte, I. (2003) *Latviešu tautas tērpi. Zemgale, Augšzeme, Latgale*. III sēj. Rīga: Latvijas Vēstures muzejs.
 Broce, J. K. (2007) *Zīmējumi un apraksti. 4. sējums. Latvijas mazās pilsētas un lauki*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
 Brotze, J. C. (2006) *Estonica*. Tallinn: Estopol OÜ.
 Jansone, A. (2012) *Krustpils villaines*. Rīga: Zinātne.
 Karlsons, A. (2013) *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*. Rīga: Zinātne.
Latviešu tautas māksla. (1967) Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība: Liesma.
 Pigozne, I. (2018a) *Latviešu apģērbs*. Rīga: Zvaigzne.
 Pigozne, I. (2018b) Reuse of Garments and Accessories of Latgalian Clothing in the 19th Century. *Proceedings of the 60th International Scientific Conference of Daugavpils University. Part C "Humanities"*. Daugavpils: Daugavpils University, 40–48.
 Pigozne, I. (2020) Tradicionālā apģērba novadu izveides varianti. *Latgales piemērs. Latvijas vēstures institūta žurnāls*. Nr. 2 (112): 5–31.
 Slava, M. (1966) *Latviešu tautas tērpi*. Rīga: Zinātne.
 Slava, M. (1973) Zemnieku apģērbs Latgalē (18. gs. beigās – 20. gs.). *Arheoloģija un etnogrāfija* Nr. 10: 157–188.
 Uļanovska, S. (2017) *Poļu Inflantijas latvieši. Etnogrāfisks tēlojums*. Rēzekne: RTA.
 Welters, L., Lillethun, A. (2018) *Fashion History. A Global View*. London, New York: Bloomsbury Academic.

Ieva Pigozne

Unique Tunic from Rudzāti: the significance and the problem of dating

Key words: clothing, tunic, Rudzāti municipality, Latgale, dating

Summary

The aim of this study is to find out the possible date of the unique evidence of traditional dress – a tunic from Rudzāti parish, its possible combination with other garments, and its significance in the research of traditional dress of Latgale. The analysis of the source was performed, marking its place in the context of the

written and iconographic sources of dress history. The study uses the materials of the National History Museum of Latvia (LNM), Jēkabpils History Museum (JVM), the Latvian Ethnographic Open-Air Museum (LEBM), as well as the published materials of the University of Latvia Academic Library. The tunic (CVVM 10762) is made of dark blue wool fabric. Bead embroidery is made around the neckline and the ends of the sleeves, using yellow, white, and green beads. The sleeves are decorated with tablet-woven bands. The bottom of the tunic is unevenly cut, so its total original length is unknown. This type of tunic in the collection of LNM is only one from the whole of Latvia, so it is possible to say that it is a unique testimony to the history of dress. It came to the collection of the Ethnography Department of the museum in 1923 from the farm of "Elksnīši" in Rudzāti civil parish of Daugavpils district. Judging by the analysis of various details of the tunic and their comparison with similar evidence of the history of traditional dress, it can be concluded that the tunic probably dates to the period between the end of the 18th century and the first half of the 19th century. This allows the wearing of a tunic to be linked to the time of wearing single-color woolen garments with colourful embroidery. The tunic also shows that the upper garments with the ancient tunic cut may have been made till the first half of the 19th century. However, there is no other evidence of tunics in Latgale during this period.

The tunic is a unique material testimony that complements the written and iconographic sources and serves as an important reference in the further research of Latgalian traditional dress.

Galina Sedova (nun Euphrosyne)
The Life of Orthodox Parishes and the Old Believers
Community in Riga, 1941– 1944: ministry or
collaborationism

Key words: Latvian Orthodox Church, Old Believers, prisoners of War, refugees, orphans

Summary

The article deals with the facts of the religious life of the Orthodox and Old Believers during the Nazi occupation in the capital of Latvia. Active social work among believers started immediately after beginning of the Second World War. For example, active assistance was rendered to various groups of those in need, including refugees, orphans, and people in need. After the phases of active operations in Riga, the Orthodox and Old Believers collected the bodies of the dead Red Army soldiers. The parish clergy committed the church funeral and burial in the Ivan's cemetery located on the border with the church. Importantly, the unique event was recorded in the history of the Orthodox Church and the Grebenshchikov Old Believer community. Active assistance was provided to Jews and Red Army soldiers who had escaped from war prisoner camps. This fact did not go unnoticed by the occupation regime and Gestapo. Believers were arrested, interrogated, and tortured. But, despite the repressions, the clergy and parishioners showed civil and Christian courage during the occupation. So many Orthodox and Old Believers were executed due to their resistance to the regime. The study of archival documents and other sources helped to establish facts of the active parish ministry, reflected in various forms of economic activity in the territory of Riga.

Introduction

Social ministry is an integral part of life of Latvian Orthodox Church and the Riga Grebenshchikov Old Believers Community. Traditionally, it is involved in charity and deeds of mercy. Charity activity was particularly expressed in the period from 1941 to 1944 on the occupied territory of Latvia and, especially, in Riga communities. Some aspects of religious charity were considered by Latvian historians (Дзинтарс 1987; Гаврилин 2009; Kangeris 2016; Sedova 2019; Sedova 2021) and Russian historians (Шкаровский 2007; Обозный 2008; Боров 2019). In Russian historiography there is a sustainable opinion on the spread

of collaboration among the clergy and parishioners of the Riga Diocese on the occupied territory during the Second World War. The topic of the present article is the church charity of Orthodox and Old Believers in Riga. Sources for research are the documents from the Latvian National Archives, the Archives of the Riga Grebenshchikov Old Believers Community, the State Archives of the Russian Federation, private funds, the Museum of Riga Ghetto and Holocaust in Latvia. The author also used published work of the printed media of the Nazi occupation period and the latest time, as well as collected memories of church life during the war years.

The Church and the authorities

On the eve of the Second World War, the Russian part of Latvian society was divided into the so called “Defense” supporters and “Defeat” supporters. The former wished for the defeat of the Nazis, since some of them fought against the Germans during the First World War, and others considered them liberators from Bolshevism. This factor is important for understanding the historical context why so many Latvians met the Wehrmacht soldiers with hope. This was preceded by the year of the repression performed by the communist regime, including mass deportation of 14 June 1941. 15 443 people or 0.79% of the population of the Latvian SSR were sent to Siberia and Far North as convicts or deportees. The Latvian Orthodox Church suffered personnel losses, too; 15 clerics were arrested by the staff of the NKVD during 1941. The Latvian Old Believers did not escape repressions either. The crushing blow was hit on the Russian community of Latvia.

The Riga Diocese experienced rather hard times, and by the beginning of the war they remained in history as a stagnant period of management of the Riga Diocese by Metropolitan Augustine (*Augustīns Pētersons*, 1873–1955). According to the priest John Legky from Latgale, the church discipline approached anarchy (Гаврилин 2009, 132). And only with the arrival of Metropolitan of Vilnius and Lithuania Sergius (*Voskresensky*, 1897–1944), Exarch of the Baltic States, life in the Diocese began to return to the canonical framework. The bishop strongly directed the clergy and laity into the authorized field of liturgical practice. As a domineering administrator, he managed to strengthen the Riga Diocese both spiritually and organizationally.

In summer 1941, Latvia came under Nazi occupation and the support to the Orthodox Church by the occupation authorities was out of question (Гаврилин 2009, 143). The attitude to the Old Believers was negative, too, as indicated by the Security Police and SD reports: “The Old Believers have a strong communist orientation and during the Communist domination they along with the Jews

were an integral element of the Communist Party. Some of these Old Believers, and above all, the young generation after the entry of the German troops formed gangs.” (Шкаровский 2007, 384).

Burial and funeral of Red Army Soldiers in Riga

By 1 July 1941, fierce battles took place in Riga, on the right bank of the Daugava. In the streets of Moscow Suburb there were a lot of dead bodies of the Red Army soldiers. Abbots of nearby suburb churches, including the abbot of the Orthodox Church of St. John (Ivan's Church) Nikolai Shalfeyev (1863–1941) and the Senior Mentor of the Grebenshchikov Old Believers Community Lev Murnikov (1882–1945) received a written permission of the occupying authorities to collect the bodies of the dead warriors and commit their burial. According to the memoirs of the parishioners, local Christians brought carts and wheelbarrows, took the burnt bodies of soldiers from tanks, wrapped in sheets, and buried in brethren grave. 150 Red Army soldiers were buried on the Orthodox part of the Ivan's cemetery. Old Believers buried between 600 and 800 perished people on behalf of their community, since it was already impossible to identify them. Father Nikolai committed not only burial, but also provided the funeral according to the Orthodox rank, which was not agreed with the commandant. Understanding this, the senior mentor Lev Murnikov addressed the parishioners prior to the burial: “Today, in the cemetery, at the mass grave of Russian soldiers we will make funeral service. True, the case is risky: the burial was allowed by the German commandant, but there was no speech on the funeral service ...”. It is known that all singing prayers came, however, at home all their family members prayed hard and were prepared for the worst outcome (Емельянов 2005, 11–12).

Archpriest Nikolai Shalfeyev filled in 150 cards – for each warrior, identifying data from soldiers' books. Then the priest went to the city council and asked to issue death certificates for the warriors, which led to the confusion of officials. During the First World War, Father Nikolai served as a priest of the regiment of the officers cavalry school and understood that the presence of a death certificate would subsequently enable families to get some money, as well as they would know the burial place of their relative. In the future, the documents were kept by Mother Superior Evgenia (*Postovskaya*, 1864–1948) in the Riga Holy Trinity Women's Monastery of St. Sergius (G. Sedova's personal archive).

This story was continued, as Christians decided to collect funds for the creation of a monument to the perished, both on the Orthodox part of the cemetery and the Old Believers' one. The initiators of collecting funds from the Orthodox were the Archpriest Nikolai Shalfeyev and the elder of the Ivan's parish,

Ivan Maksimov. From the Old Believers community, there were Konstantin (1908–1943) and Komita (1901–1943) Portnovs. According to the Protocol of 5 August 1941, the Council of the Old Believers Community stated that there had been collected donations “to cover the cost of installing a monument on the grave of the fallen soldiers in the amount of nine hundred and ninety-five (995) roubles” (АПГКО, № 16. Л. 39). The order had to be executed by the Synodal architect of the Riga Diocese, Vladimir Shervinsky (1894–1975). By the summer of 1942, everything was fulfilled in the Ivan’s cemetery and solemnly consecrated (Мемуары, 127). The burial and funeral of the Red Army soldiers in 1941 and later the construction of memorial crosses for the victims from the Orthodox and Old Believers became an extraordinary event in the history of the Church on the occupied territory. Believers showed civilian courage, regardless of the consequences of the occupation authorities, subsequently, this fact did not remain unnoticed by the Gestapo in Riga.

Attitude towards the Holocaust and interrogations by the Gestapo

The Nazi occupation regime particularly watched out for the Moscow Suburb, where the Russian and Jewish population lived compactly, and where the Orthodox churches, Old Believers community, and a synagogue were located. The tragic date for the city was 4 July, when five synagogues were burnt in Riga. The Great Choral synagogue on Gogol Street 25 was burnt with the believers inside by the unit of Nazi collaborator V. Arājs. Immediately after that, the Nazis created in the suburbs Riga Ghetto with the fourth largest number of prisoners on the territory of the former USSR, which operated from 1941 to 1943 (Riga Ghetto).

Orthodox churches and the Old Believers community bordered with the territory of Riga Ghetto. How did Christians relate to what was happening? According to memoirs, parishioners, Orthodox priests blessed believers to show mercy and help Jews. Catherine, the daughter of an active parishioner of the Ivan’s Church Nikolai Mozin, gave them bread. Lydia Barinova (1914–1943), a parishioner, with like-minded assistance, render help to the people in the Ghetto. According to the testimony of relatives, Lydia was detained by the officers of the commandant, and in the future, she began to help the prisoners of war and tragically died. As the believers remembered, Archpriest Nikolai Shalfeyev fearlessly resumed parishioners from the commandant’s office (G. Sedova’s personal archive).

Concerning the issue of the rescue of Jews, until November 1941, all attempts to help them were strictly punished by the authorities and led to detention and

arrests. Even despite this, Archpriest Alexey Toropogritsky (1877–1941) blessed to hide children in the right-side altar of the Church of All Saints. Children were baptized and transferred to the women's monastery, and then the Orthodox families adapted them (G. Sedova's personal archive). The compassion of Christians to the Jews was not even stopped by the inscription in German and Latvian at the entrance of the Riga Ghetto: "Persons crossing the border and contacting the inhabitants of the ghetto are shot instantly." All these things were the reason for calling the priests to the Gestapo for interrogation: Archpriest Nikolai Shalfeyev, Archpriest Alexey Toropogritsky, and Old Believer Senior Mentor Lev Murnikov. After the interrogation, Archpriest Alexey died on December 27, and on December 28, Archpriest Nikolai died, too. According to the memoirs of the parishioner Vera Citovich, they were allegedly poisoned by the Nazis, who offered them some coffee (Щеникова, Витолс 2019, 954). Today it is difficult to verify this fact, either refute or confirm it. But it is highly probable that the sudden death of the elderly priests was caused by their cruel interrogations in the Gestapo.

The main accusation of the clergy during their interrogations by the Gestapo was the fact of the funeral of the Bolsheviks in the cemetery and helping the Jews from the Ghetto. After interrogations, Mentor Lev Murnikov got sick, he twice applied to the council of the community with a request to temporarily release him from the duties of the Chairman because of health problems. But the parishioners did not let him go and recorded in the minutes of the Council meeting of 22 February 1942: "... Highly appreciating and realizing the duty of a spiritual pastor, you, Father Lev, did not refuse to be the head of our Riga community in the most difficult and responsible years. In your cell, where everyone came for advice, we were always warmed up with your mental warmth and realized that we were not alone. Your participation in prayer with us mitigated our sadness, and we knew that we had a pastor who cared about us ..." (АПГСО. Л. 49; Балагин 1980, 86–87; Емельянов 2005, 11). Despite his weak health, Lev Murnikov continued to spiritually lead the Old Believer community as the chairman and a mentor.

The clergy and parishioners remained practicing Christians. They courageously performed their duty with a prayer to pay their final respects to the dead servicemen. From the point of view of the occupational authorities, the dead were atheists. But were they really? First, some of the dead soldiers were born back in the Russian Empire and a priori were baptized in the church. Secondly, the religiousness of the younger generation in the USSR was testified by the materials of the All-Union Census of the population in 1937, but they could not know about this in Latvia. It is important to indicate that the issue of religion was personally added by I. Stalin to the census list, so the thesis about the

solid atheism of the population was not confirmed. Most of the respondents did not hide their religious beliefs. “According to the census, in the USSR, believers among people aged 16 and older turned out to exceed the number of non-believers: 55.3 million in comparison with 42.2 million, or 56.7% compared to 43.3% of all people who expressed their attitude to religion.” Later on, the census was declared “defective” and prohibited (Жиромская 2000, 110–111). There is the following evidence based on the opinion of a Communist party functionary Yemelyan Yaroslavsky (Емельян Ярославский, 1878–1943) in the 1930s about the “unreliability” of Soviet youth: “We tried to separate children from parents. Of course, we could not reach everybody. Therefore, we isolated mostly pioneers. And what happened? Pioneers rushed to church! – From different cities there are reports that pioneers not only attend church services, but also participate in them, singing in church choirs ...” (Жиромская 2000, 112–113). It is also important that during the First World War Father Nikolai and Father Alexei were military chaplains and Lev Murnikov had an officer rank and participated in the local militia. Due to their ministry, they could deal with the canonical issues of faith. And according to church discipline, they discussed problems with their own diocesan authorities. Thus, the Riga clergy had the grounds to perform funeral service to the dead, according to Church Canons.

Spiritual guidance of war prisoners

By the fall of 1941, Metropolitan Sergius handled missionary problems about the Pskov Orthodox (internal) Mission. In the report of the Supreme Department of the Latvian Orthodox Church of October 7, the following information was recorded: “A discussion and handling of the missionary issues on the internal mission took place. The first question was raised about the involvement of priests Zhegalov, Berzin, Grivsky, Ratnieks in missionary work. All of them willingly involved in work. Their help concerning modern worship for prisoners of war on Sunday will be valuable...” (LNA LVA, 1986. f. 46. lpp.; u/l. 3.–4. lpp.).

According to the recommendation of the Protopresbyter Kirill Zayats (1869–1948) since the end of 1941, Father Herman Zhegalov (1884–1953) carried out instructions of the internal mission, before that he served in Riga churches, replacing the clergy. The priest twice committed worship in serving with Archpriest Kirill Zayats in the hospital for Soviet prisoners of war – at the former psychiatric clinic of Dr. Schenfeldt at 87 Vienibas Gatve. And also – in October in the central distribution camp for prisoners of war at 25 Pernavas Street 27/29 in Riga, where 5 000 people were held. It is important to indicate that the priests could only visit hospitals and camp with special permits. It is known that

the Orthodox collected the gospels and prayer books for prisoners, and at first the camp management allowed to distribute them spiritual literature. Priest G. Zhegalov carried out the service in obedience altruistically, he insisted about this in his request addressed to the bishop (LNA LVA, 1986. f., 48., 133.–134. lpp.).

According to the memoirs of the Synodal architect Vladimir Shervinsky (1894–1975), during his unemployment, he received an order for the design of additional structures in *Stammlager 350* in the territory of the central distribution camp. Having been there, he was shocked at seeing so much grief and hopelessness of Soviet prisoners. After visiting the camp, he passed the information to the Women's Cathedral Committee. Parishioners quickly responded to the call, and in the future, all the premises under the main altar could hardly accommodate the collected assistance. Every day, the camp truck took out products and clothing from the cathedral, then the cargo was distributed among prisoners of war through hospital in order to avoid fight (Мемуары 2014, 130).

Shervinsky reported to Metropolitan Sergius (Voskresensky) about the situation of prisoners of war and their request to attend church services. Next, the architect addressed the initiative to the head of the camp as to the possibility of holding services, soon Metropolitan Sergius received permission from the occupation administration to conduct them. 4,000 people gathered at the appointed time, the guards were present and the commandant major. Protopresbyter Kirill Zayats served the Divine Liturgy, Priest Roman Berzin (1900–1947) confessed people, Vasily Melnikov (1886–1972) conducted the church choir gathered from prisoners of war. Thousands of prisoners took Communion. Priest Kirill said a heartfelt sermon of love for homeland and explained the meaning of the “Holy Trinity, why God is one, but in three persons.” As the architect V. Shervinsky later recalled, “The commandant was deeply moved and said that he had never been present at the Orthodox service that literally had so great impression on him and that he never imagined that this mass of rough people would be standing and participating with such attention, and added that he would allow the service at any time and even asked to hold them more often.” (Мемуары 2014, 132).

Orthodox service was on the pages of the Berlin newspaper “New Word”; however, the author of the described event decided to change the location of the area and placed the special service in the Riga Orthodox Cathedral, with 5,000 people attending. According to sources, V. Shervinsky accompanied Protopresbyter Kirill Zayats in hospitals and camps in different parts of Riga, where services took place two or three times. “But in October 1941, the central camp was closed, the management explained that the action was due to the beginning of the typhus epidemic.” (Мемуары 2014, 127). All requests from

Metropolitan Sergius (Voskresensky) about the resumption of worship services for prisoners of war were rejected, the occupation authorities did not trust the Exarch of the Baltic. One of the reasons was frequent cases of escape of war prisoners and giving shelter to them by parishioners.

Rescue of war prisoners by believers

Security Police Reports and SD were preserved in the name of Reich commissar of “Ostland”, Hinrich Lohse, who said that in Riga in November 1941 there were numerous resistance groups (Дзинтапс 1986, 66). Already in a letter of 9 June 1942 to Ober-Burgomaster, Reichskommissar Lose indicated that people were getting more and more inclined to move from passive resistance towards representatives of the occupation authorities to direct hostile actions. According to the Reich Commissar, the behaviour of local residents was observed in the “stores, but especially among the track drivers”. On June 22, the Commissioner of the Riga City District, Ober-Burgomaster Hugo Vittrok replied that such behaviour of the inhabitants had been observed since April (LNA LVVA, P 69. f., 1. apr., 1. l., 172. lpp.).

Let us consider one of the most resonant cases of Riga Gestapo, which was conducted by the investigator Robert Rait (Заложник гестапо 1998, № 146, 7). Among the active parishioners of the Riga Cathedral there was the family of a well-known lawyer (sworn advocate) Kirill Munkevich (1879–1950), with the Ost See roots. His eldest daughter Vera (Nepluyeva in the marriage) gathered products and clothing in the Ladies Committee for the poor. Vera and her friends not only collected donations for those in need, but also helped to hide the prisoner of war (Заложник гестапо 1998, № 146, 7). In July 1942, a Soviet officer I. R. was arrested in the Moscow Suburb, after interrogations he gave the names of all the group members. In this case, in August the Gestapo arrested parishioners of the Cathedral:

- Vera and her husband, a popular singer Vladimir Nepluyev;
- Anton Yablonsky, a photographer, and his wife Victoria;
- Maria Moskalenko, the wife of Ivan Moskalenko, a famous Riga horse breeder and hippodrome rider;
- Fedor Gubko, a cobbler, and his wife;
- F. Kozlovskaya, a janitor, with her husband;
- Kirill Munkevich, a lawyer, with his wife Maria;
- Nikolay Naglis, a friend of Vladimir Nepluyev (Заложник гестапо 1998, № 144, 10).

The role of Nikolai Naglis was ambiguous and according to his behaviour

he was regarded an agent provocateur and a Nazi collaborator by the lawyer Munkevich in 1942. After liberation of the territory by the Red Army, the NKGB employees arrested him on 21 January 1945 under the article “For the treacherous deeds during the Nazi occupation” (Viksne, Kangers 1999, 528). But on 7 December 1946, N. Naglis was released due to the absence of proof for the charges (LNA LVA, 1986. f., 2. apr., P-2899. l.).

Investigators of Riga Gestapo tried to make K. Munkevich, a famous lawyer of the city, their main defendant of the case. He recalled that interrogations of his daughter Vera and her friends were held continuously, with incredible cruelty.

From passive resistance to open one

Resistance did not stop, believers continued to help the prisoners of war. Among the people who provided assistance was Lydia Barinova, previously mentioned as a parishioner of the Ivan's Church. The girl was arrested in early 1942, and on April 26 “once again, when she was brought into the cell unconscious, other prisoners could see in horror that blood shed from her mouth with pieces of lacerated lungs: she was beaten with jackboots”. Lydia died a few hours after the interrogations in the Riga Central Prison, according to the testimony of other prisoners, she did not give any names of her like-minded (G. Sedova's personal archive). Maria Maruflenko (lived under the name of her relative, the real surname is unknown), Anna Kononova, and Vladimir Strazds (Дзинтарс 1986, 70, 85) also died under the awful torture, like Lydia Barinova. Among the parishioners of the churches of the Moscow Suburb there was the Ivanovs family – Leonid and his daughter Anastasia (in marriage Moskalonova, 1919–2015), who were arrested for giving shelter for prisoners of war in April 1942 and later sent to Salaspils concentration camp (Дзинтарс 1986, 70, 86–87). Among Old Believers in September 1943, Melania Firsova was arrested (ГА РФ. Ф. 7021., л. 244–248). As the sources evidenced, the family of Old Believers Konstantin and Komita Portnovs gave shelter to four prisoners of war, and the Yershovs, their relatives, to four fugitives. Maria Maruflenko hid three soldiers, etc. It is known that a network of conspiracy apartments was created for escaped prisoners of war and the Orthodox and Old Believers helped them in this. According to some information, about 200 prisoners of war from those who managed to avoid the arrest of Gestapo were hiding in these apartments in Riga. Then they were transferred to Latgale – closer to the border, in the partisan detachments.

The Nazis killed people giving shelter to Soviet prisoners of war. At the end of October, Mentor Konstantin and his wife Komita Portnovs were executed (Заложник гестапо 1998, № 152, 7; Обозный 2008, 487; Шкаровский 2013,

87–88). The teacher Antonina Yershova, Komita's sister, and Alexei Makarov (1896–1943), director of the Riga Russian School, died the same way. The supporters of Portnov were Matvey Nitavsky (1911–1951), the brother of the artist and director of the Riga Theatre of the Russian Drama, as well as the actor of the mentioned theatre Boris Perov, they helped the group of escaped prisoners of war headed by Konstantin Pavlov, a member of Liepāja Coast Guard. The group was disclosed, and the participants were executed, only M. Nitavsky escaped death (Заложник гестапо 1998, № 149, 7; № 152, 7). Matvey survived in the Gestapo dungeons but was arrested by Smersh in 1944 and died in the GULAG.

At the beginning of January 1944, Gestapo completed the cases of Vera Nepluyeva (Munkevich) and Anton Yablonsky, they were executed in the Riga suburb (Заложник гестапо 1998, № 152, 7). The lawyer Munkevich survived in the dungeons and gave testimony about the Nazi regime in the Central Riga prison, where he had been held for 14 months (ГА РФ. Ф. 7021. Л. 244–248). All of them were arrested in connection to the case of assisting Soviet prisoners of war. Studies of the biographical information of resistance participants emphasize the fact that many of them in the pre-war period in Latvia participated in various youth public organizations, for example, in Russian scouting movement or in Russian Student Orthodox Union, therefore Christian faith and the fraternal spirit of mutual arms united them in the noble striving of helping their neighbour.

The initiatives of the Ladies Committees of the Orthodox, Old Believers, and Riga Monastery

The main work of the parish Women's Committees of the Orthodox and Old Believers in Riga was active social service: assistance to prisoners of war, refugees, and orphans, as well as visiting patients and prisoners in hospitals. Thus, the activities of the Cathedral Women's Committee intensified during the presidency of Maria Pernu de Notre. Collection of bread and clothing for prisoners' camp were made in *Stammlager 350*. In 1943, Olga Fedorovna Benois (1891–1980) became the chair of the Cathedral Committee. The Committee continued to collect funds for distributing on Sundays. Donations went from church collection, and personal, more significant ones were accepted. Charity concert programs were conducted, the revenue of which was also used for charity. It is important to indicate that those who donated were both the community and the clerics of the Cathedral (LNA LVA, 1986. f., 2. apr., P-6503. l., 35. o.p. lpp.). After the liberation of Latvia from the Nazis, the Chair of the Women's Committee, O. F. Benois was arrested by SMERSH in 1944 for helping war prisoners and cooperating with invaders.

An important aspect of charity activities was help for children from Salaspils

camp. It was provided by the Orthodox Riga parishes, the sisters of the Women's Monastery, the believers of the Grebenshchikov Old Believer community, representatives of the Russian Committee and "People's Aid", as well as employees of the Kuznetsov Factory. From 16 to 21 April 1943, 320 children were transported to the Riga Holy Trinity Monastery of St. Sergius. Children's lists were drawn up in detail by nun Eusevia (*Fedoseeva*, 1915– 2003). After the war, many parents were able to find children and families reunited. Memories remained and the testimonies of Riga are preserved, describing the meeting of brought prisoners. Many parishioners came to the monastery with the desire to take children for upbringing. L. Skoldinova recalled: "When I saw the first car, the body of which was full of children from one year to five years, motionlessly sitting, bending from the cold, because they were dressed in some kind of rags, I was nearly frozen. Even men had tears, watching the scene" (LNA LVA, P 132. f., 30. apr., 27. l., 83. lp.).

On April 16, the Council of the Grebenshchikov Community organized the Women's Committee headed by the chairperson Yevdokia Petrinina in order to help children from the camp (APFCO, № 17. л. 82). It is known that doctor Vilde helped the children altruistically. According to the testimony of doctor, it was impossible to save many children, among the arrivals there was high mortality. The Council's protocol had a record where it was noted: "On April 19, this year [1943] at 17 o'clock, 18 women and 33 children from those sent to Riga from liberated areas were delivered by the German authorities ..." (APFCO, № 17. л. 88). The arriving people were accommodated in the community premises, but many inconveniences were immediately created. Nevertheless, the concern for them remained pressing for the Old Believers. So, from April 19 to July 1, parishioners collected donations for former prisoners in the amount of 2,583.08 RM (APFCO, № 17. л. 98).

Eight months later, on 27 March 1944, according to the Commandant of Salaspils concentration camp, another 40 people – men and women – were delivered to the Grebenshchikov community for further accommodation. According to two lists, many of them were in a painful state. It demanded additional funds from the community. In this regard, the Women's Committee issued an advance of 3,000 RM for expenses. The protocols of the Council of the Grebenshchikov community also reported on targeted assistance to refugees (APFCO, № 17. л. 16, 40).

Shelters in Dubulti and Riga

The Orthodox shelter in Jurmala nearby Riga became the centre of helping children and mothers from the Salaspils concentration camp. With the support

of the organization “People’s Aid”, permission was received to accommodate children from the camp in the holiday home in Dubulti. The heads of the children’s home were parishioners of the Cathedral Olga Kachalova (1916–1988) and then Olga Eliseyevna Benois (1914–1996). According to Olga Kachalova, initially 80 children were delivered from Salaspils, followed by other 100, through time their number increasing to 225. As to their age, they were from babies to adolescents, the number of children ranged from 70 to 230. In December 1943, Orphanage was transferred to Bulduri, since the premises did not hold the children (LNA LVA, P 132. f., 28. apr., 22. l., 59.–59. lp. op.).

For some time the shelter existed for funds donated by the Orthodox believers residing in Riga. Later it was transferred to the social department of the occupant authorities, who allocated for it only minor amounts, far from covering the most necessary expenses. Olga Benois was arrested by the Soviet NKVD in 1945 for bullying the Soviet children and collaborating with the occupants. Later on, the charges were not confirmed.

Believers were not indifferent to the pitiful position of refugees. The Exarch of the Baltic, Metropolitan Vilensky and Lithuanian Sergius (Voskresensky) in his church sermons urged believers to show mercy and take an active part in their fate. The unique phenomenon of the Orthodox ministry became a shelter for refugees, which was located at 6 Dvinsky Street in Riga. The organizer was the head of the School of Riga Women’s Monastery, Elena Yushkevich (1890–1971), a person with a huge organizational and pedagogical experience.

On November 2, the shelter accepted the first group of children from Salaspils concentration camp, so 411 children and adults passed through the shelter. The shelter was aimed at socialization of adults; for example, through the social department refugees were given provision cards, they found work and lodging, and acquired the necessary furniture. At the end of the war, the shelter was transformed again to receive orphans. On 1 April 1945, 51 adults and 29 children of different ages were staying in the shelter (LNA LVA, P 132. f., 28. apr., 22. l., 59.–59. lp. o.p.). Thus, the children’s shelter worked from 2 November 1943 until 6 May 1944, then it began to accept only refugees.

Conclusions

80 years have passed since the beginning of the Nazi occupation of Latvia. The war tragedy especially brightly highlighted the best Christian qualities and examples of an amazing culture of conscience, both in the clergy environment and among the laity. Charity activity manifested itself most actively in the Orthodox parishes of the St. John (Ivan), All Saint churches, the Cathedral, the Women’s

Monastery, and the Grebenshchikov Old Believer community in Riga. This phenomenon was promoted by dynamic Christian life in the interwar period, which contributed to the image of the confession of faith in its basis. Clerics and parishioners, especially young people, were formed in everyday church practice, permeated by the spirit of religious culture. This was facilitated by certain factors. Religious landscape in the Baltic States in interwar period had political and ideological conditions, which made it possible to preserve Christian traditions. Intensification of the initiatives of social ministry spread from the bottom of the communities which had ample opportunities in decision-making of both administrative and economic issues. The pragmatic attitude of the Orthodox and Old Believers to the Nazi occupation authorities was built due to deep integration into local specifics of upbringing, education and culture, which made it possible to actively implement social projects.

To summarize, it should be stated that the transformation of the church community in the direction of active Christian ministry took place during the war. The manifestations of cooperation between the clergy and the laity were confirmed only by the report of the SMERSH officers in 1945. The special services analysed the trophy documents of the archive of Metropolitan Sergius (Voskresensky), Exarch of the Baltic States, but could not establish the official communication of the Riga Diocese Clergy with German SD and Gestapo.

Bibliography

G. Sedova's personal archive.

Arhiv Rīzhskoi Grebenshchikovskoi Staroobradcheskoi obshchiny (ARGSO). Protokolnaya kniga Soveta RGSO № 16. Л. 16, 40, 39, 49, 82, 88, 98.

Gosudarstvenyi arhiv Rossijskoi Federacii (ГА РФ). Ф. 7021. Оп. 93. Д. 17. Л. 244–248. (№ 5. Справка по делу № 18 о немецко-фашистских злодеяниях по истреблению мирных советских граждан в Рижской Центральной и Срочной тюрьмах, гестапо, префектуре и др. фашистских застенках г. Риги)

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (LNA LVA), 1986. f., 1. apr., 6641. l. (Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas)

LNA LVA, P 132. f., 28. apr., 22. l. (Latvijas PSR Ārkārtējā komisija)

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA), P 69. f., 1. apr., 1. l. (Ģenerālkomisārs Rīgā)

Sedova G. (māsa Eufrosīnija) (2019) *Rīgas eparhija Staļina un Hruščova periodā:*

1944–1964. Daugavpils: Akadēmiskais apgāds “Saule”.

Sedova G. (nun Euphrosyne) (2020) Arrest of Parishioners in the Riga Diocese (1945): Olga Eleseeva Benois, the Head of Children's shelter camp. *Vēsture: Avoti un cilvēki. XXVIII Zinātniskie lasījumi*. Daugavpils: Akadēmiskais apgāds “Saule”: 213–236.

The Riga Ghetto and Holocaust Museum in Latvia.

Sedova G. (nun Euphrosyne) (2020) Stalinist Repressions in the Diocese of Riga in 1945: biographical information about the historical portrait of Olga Benois. *Vēsture: Avoti un cilvēki. XXVII Zinātniskie lasījumi*. Daugavpils: Akadēmiskais apgāds “Saule”, 316–323.

Kangeris K., Neiburgs U., Viksne R. (2016) *Aiz šiem vārtiem vaid zeme: Salaspils nometne, 1941–1944*. Rīga: Lauku avīze.

Viksne, R., Kangeris, K., red. (1999) *No NKVD līdz KGB: politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds. XVIII+976 lpp.

Zalite, I. and Dimante, S. (1998) Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze. *Latvijas Vēsture*, 30 (2): 73–82.

Балагин С. (1980) К 35-летию со дня кончины настоятеля Рижского старообрядческого храма отца Льва Сергеевича Мурникова. *Старообрядческий церковный календарь на 1981 год*. Рига: [Б. и.], 86–87 с.

Богов В. (2019). Практика лицемерия: детские дома и приюты в период немецкой оккупации Латвии (1941–1944). *Журнал Российских и Восточноевропейских исторических исследований*, 2 (21): 117–137.

Гаврилин А. (2009) *Под покровом Тихвинской иконы. Архипастырский путь Иоанна (Гарклавса)*. СПб: «Алаборг», Тихвин: Изд-я служба Тихвинского монастыря. 132 с.

Дзинтарс Я. (1986) *Тайны Рижского подполья. Борьба рабочих Риги в годы гитлеровской оккупации (1941–1944)*. Рига: Авотс.

Заложник гестапо. (1998) Из дневника Кирилла Мункевича, узника Рижской центральной тюрьмы 12.09.42–10.11.43 гг. *СМ*, № 149. 7 с.; № 152. 7 с.

Жиромская В. (2000) Религиозность народа в 1937 году: (По материалам Всесоюзной переписи населения). *Исторический вестник*, 1 (5): 105–114.

Емельянов А. (2005) Акт христианского долга и гражданского мужества. *Поморский Вестник*, № 2 (17): 11–12.

Мемуары. Воспоминания архитектора В. М. Шервинского. (2014)

Православие в Балтии, № 2 (11). 127–130 с.

Обозный К. (2008) *История Псковской Православной Миссии 1941–1944 гг.* Москва: изд-во Крутицкого подворья Общества любителей церковной истории. 487 с.

Шкаровский М.В. (2007) *Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь.* Москва: Вече. 384 с.

Шкаровский М.В., священник И. Соловьев. (2013) *Церковь против большевизма. (Митрополит Сергей (Воскресенский) и Экзархат Московской Патриархии в Прибалтике. 1941–1944 гг.).* Москва: изд-е Общества любителей церковной истории.

Щеникова, О., Витолс, А., авторы-сост. (2019) *Православные архиереи, священники, диаконы, псаломщики, учителя и регенты, служившие на территории Латвии с 1710 по 2019 годы. Биографический справочник.* Рига: [Б. и.] 954 с.

Galina Sedova (māsa Jevfrosinija)

Pareizticīgo draudžu un vecticībnieku kopienas dzīve Rīgā 1941.–1944. gadā: kalpošana vai kolaboracionisms

Atslēgas vārdi: Latvijas Pareizticīgā baznīca, vecticībnieki, karagūstekņi, bēgļi, bāreņi

Kopsavilkums

Rakstā apskatīta pareizticīgo un vecticībnieku reliģiskā dzīve Latvijas galvaspilsētā nacistu okupācijas laikā. Otrā pasaules kara gados ticīgo vidū norisinājās aktīva sociālā darbība, tika sniegta palīdzība dažādām personu grupām, ieskaitot bēgļus, bāreņus, trūcīgos. Pēc kauju beigām Rīgas apkārtnē pareizticīgie un vecticībnieki savāca bojāgājušo Sarkanās armijas karavīru liķus. Draudžu garīdznieki organizēja bēres un apbedīšanu Ivana kapos netālu no baznīcas. Svarīgi, ka unikāls notikums bija ierakstīts Pareizticīgās baznīcas un Grebenščikova vecticībnieku kopienas vēsturē. Aktīva palīdzība tika sniegta ebrejiem un Sarkanās armijas karavīriem, kuri bija aizbēguši no karagūstekņu nometnēm. Šis fakts nepalika nepamanīts no okupācijas režīma un gestapo puses. Ticīgie tika arestēti, pratināti un spīdzināti. Neraugoties uz represijām, garīdznieki un draudzes locekļi nacistu okupācijas laikā izrādīja pilsonisku un kristīgu drosmi. Daudz pareizticīgo un vecticībnieku tika sodīti ar nāvi par pretošanos režīmam. Arhīva dokumentu un citu avotu izpēte palīdzēja konstatēt aktīvās draudžu daļas kalpošanas faktus, Rīgas teritorijā.

Edvards Seliška

Infantijas ietekmīgāko šlahtas dzimtu (Borhu, Hilzenu, Plāteru) politiskā darbība Žečpospolitā 1764.–1772. gadā

Atslēgas vārdi: Infantija, Borhi, Hilzeni, Plāteri, Baras konfederācija, Polijas dalīšana

Infantijas muižnieku (šlahtas) politiskā darbība Infantijas vojevodistes (kņazistes) pastāvēšanas posmā (1677–1772) ir maz pētīta. Neskaitot sava laika labāko 18. gs. Polijas pētnieku (*E. Rostworowski, Z. Zielińska*) rakstītās enciklopēdiskas biogrāfijas, tikai 21. gs. tapuši nopietnāki pētījumi, pateicoties poļu vēsturniekiem B. Dibasam un P. A. Jeziorskim (Seliška 2021, 47).

Posms starp Staņislava Augusta (*Stanisław August*, 1732–1798, valdīja 1764–1795) kronēšanu 1764. gadā un Pirmo Polijas dalīšanu 1772. gadā, kad Infantija nonāca Krievijas sastāvā, bija piesātināts ar politiskiem notikumiem. 1764.–1766. gadā ar sākotnēju Krievijas svētību notika pirmās sekmīgās valsts pārvaldes reformas kopš 18. gs. sākuma. Tam sekoja Krievijas pretreakcija (1767–1772) un paralēli (1768–1772) norisa pret karaļa reformām un Krievijas diktātu vērsta, katoļu konfesiju aizstāvošā Baras sacelšanās – konfederācija (šlahtas bruņota savienība). Šajos notikumos bija iesaistīta arī Infantijas šlahta.

Raksta mērķis ir iezīmēt, kāda bija Infantijas šlahtas ietekmīgāko dzimtu (kroņa īpašumu jeb stārstiju pārvaldnieku) pārstāvju politiskā nostāja minētajos notikumos.

Stārstijas faktiski (bet ne juridiski) kļuva par mantojamiem īpašumiem – Borhiem bija Lucinas jeb Ludzas, Hilzeniem – Marienhauzenas jeb Viļakas, Plāteriem – Dinaburgas jeb Daugavpils stārstija. Rēzeknes stārsti bija Korfi, taču, tā kā dzimta bija luterāņi, viņu dalība politiskajos procesos bija margināla (Jeziorski 2019, 136).

Politiskās nometnes 18. gs. 60.–70. gados

18. gs. otrajā pusē Polijas–Lietuvas kopvalsts politiskās grupas var iedalīt trīs nometnēs. “Hetmaņu partijas” (vadītāji bija pastāvīgās armijas komandieri) mērķis bija saglabāt pastāvošo decentralizēto valsts pārvaldi. Čartorisku-Poņiatovsku dzimtu (no tās cēlies pēdējais karalis) vadītā “Famīlija” vēlējās stiprināt centrālo izpildvaru, valsts finanses. Starp “Hetmaņiem” un “Famīliju” manevrēja Staņislava Augusta (*Stanisław August Poniatowski*, 1732–1798) nometne, kura vēlējās ieviest

Britu konstitucionālās monarhijas modeli. Visas nometnes lielākoties orientējās uz Krieviju, kuras diplomāti uzturēja labas attiecības ar visiem, vienlaikus cenšoties paralizēt reformu mēģinājumus (Seliška 2019, 106, 121).

Seims un provinču šlahtas sanāksmes jeb seimiki, kuros izraudzījās deputātus gan Seimam, gan valsts un provinču līmeņa tiesām, bija politisko nometņu cīņas arēna. Inflantijai parlamentā bija atvēlētas sešas vietas, kuras bija sadalītas trijās kvotās. Divas vietas pienācās Inflantijas šlahtai ar īpašumu šajā vojevodistē, divas – Polijas un divas – Lietuvas šlahtai. Žečpospolitas magnāti – politiski ietekmīgākās poļu muižniecības dzimtas (piemēram, Čartoriski, Radziviļi, Sapiehas) – savu mērķu īstenošanai veidoja ar pārējo šlahtu patrona (sociāli augstāk stāvoša) un klienta (sociāli zemāka) attiecības. Klienta–patrona attiecības gan nebija statiskas, piemēram, Inflantijā Hilzeni emancipējās no sākotnējiem aizbildņiem Sapiehām un Plāteriem (Jeziorski 2015, 156).

Plāteri aizvien bija ietekmīgākā Inflantijas dzimta, kuras pārstāvji visbiežāk bija seimiku vadītāji – maršali. Inflantija kopš Staņislava Augusta ievēlēšanas Seimam nozīmēja karalim draudzīgus sūtņus. Piemēram, tāds bija Plāteru klients, Hilzenu radnieks J. Šadurskis (*Jan Szadurski*, miris 1771). Arī K. K. Plāters (*Kazimierz Konstantyn Plater*, 1746–1807) pakāpeniski kļuva par karaļa atbalstītāju, lai gan sākotnēji nebaudīja monarha uzticību (Kosińska 2018, 890, 893; Rostworowski 1962–64a, 60–61; Haratym 2009–2010, 390–392). Taču lojalitātei bija vairāki vektori. Par ietekmi Inflantijā konkurējošie Plāteri un Borhi 18. gs. 40.–50. gados bija uzticīgi valdošajam Saksijas Vētiņu namam. Tā kā Inflantija atradās Lietuvas politikas orbitā, tiem bija jārēķinās arī ar spēku samēru Lietuvā, ar ietekmīgo Radziviļu dzimtu, ar kuru tika uzturētas attiecības neatkarīgi no tā, kurš atradās tronī (Seliška 2021, 53–54, 68–72).

Karalim Staņislavam Augustam rūpēja Inflantijas šlahtas lojalitāte – viņš bija pirmais monarhs, kurš atzina inflantiešu identitātei būtisko Sigismunda II Augusta 1561. gada privilēģiju (*Privilegium Sigismundi Augusti*) un inflantiešu lēņu (ne stārstāju) mantojamību. To inflantieši bija vēlējušies panākt gadu desmitiem (AGAD, AT, f. 351, syn. G-820, 6.; *Volumina Legum* 1782, 75; Dybaš, Jeziorski, Wiśniewski 2018, 189; Wičko 2014, 184; Hylzen 1750, 377).

Inflantijas muižniecība savukārt piesardzīgi (jo nevēlējās nodokļu celšanu) atbalstīja karaļa un “Famīlijas” reformas: ierobežot *liberum veto* (tiesības vienam deputātam, faktiski kādas politiskās nometnes interesēs pārtraukt Seima darbu un atcelt tā lēmumus) un armijas palielināšanu (Dybaš, Jeziorski, Wiśniewski 2018, 236, 240). Inflantija bija neaizsargāts pierobežas reģions, kas nesaņēma militāro aizsardzību, un vietējā šlahta, tapāt kā citur Žečpospolitā, sadzīvoja ar sporādisku Krievijas karaspēka klātbūtni (Seliška 2021, 67; Bartoszewicz 1856, 252–253; Dukwicz 2016, 356–366, 370).

Inflantijas šlahtas politiskās afiliācijas 1764.–1772. gadā

J. A. Hilzens (*Jan August Hylzen*, 1702–1767) un viņa dēls J. J. Hilzens (*Józef Jerzy Hylzen*, 1736–1786) piederēja valsts elitei – bija Seima augšpalātas (Senāta) locekļi. Viņu raksturīga iezīme, veidojot savas politiskās karjeras gan pirms 1764. gada, gan pēc tam, bija sabiedroties ar to nometni, kura bija pietuvināta monarham (Seliška 2021, 70–71; Jeziorski 2018, 418–419). 1767. gadā J. J. Hilzens, Lietuvas augstākās apelācijas tiesas (*Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego*) vadītājs (maršals), pretojās Krievijas diktātam atzīt pret reformām un karali vērstās dažādu neapmierināto šlahtiņu konfederācijas (BCza, rekp. 966, s. 596–597; Łukowski 1977, 158, 160, 173). Vēlāk Hilzenu dzimta bija viena no retajām Inflantijā, kura nezvērēja uzticību carienei Katrīnai II, tādēļ zaudēja Marienhauzenas stārstiju (Jeziorski 2015, 163).

Neraugoties uz to, Pēterburga vienmēr uzskatīja viņu par uzticamu Krievijas interesēm (Danilczyk, Kordel, Anipiarkou, Łuczak, Zielińska, 2019, 114). 18. gs. 70. gados J. J. Hilzena un karaļa attiecības pasliktinājās, jo viņš pieprasīja no karaļa aizvien jaunus augstus amatus. J. J. Hilzens tika marginalizēts, pildot ietekmīgā, karalim pietuvinātā Lietuvas galma vicekasiera (*podskarbi nadworny litewski*) Antona Tizenhauza (*Anton Tyzenhaus (Tiesenhausen)*, 1733–1785) uzdevumus (Rostworowski, 1962–1964b, 128–129; Jeziorski 2018, 420).

J. J. Borhs (*Jan Jędrzej (Andrzej) Józef Borch*, 1713–1780) 18. gs. 40.–60. gados bija opozīcijā “Famīlijai” un vēlākajam karalim, kaut Inflantijas seimikā atbalstīja Poņiatovska kandidatūru pārstāvēt vojevodisti no Polijas 1756. gada un no Lietuvas 1760. gada Seimā. Tas, iespējams, norāda uz to, ka bija vienošanās starp politiskām nometnēm, ka no Vetīnus atbalstošās Inflantijas var ievēlēt arī kādu opozicionāru (Seliška 2021, 64–65). Atrāšanās opozīcijā gan nenozīmēja nesadarbošanos. Tieši J. J. Borha projekts bija pamatā 1766. gadā karaļa izlolotajai monetārajai reformai ar mērķi uzlabot Žečpospolitas valūtas vērtību, padarot to gan par vienu no dārgākajām Eiropā (BCza rkp 747, s. 571–575; Dylewski 2011, 217).

Jaunajam karalim būtiski bija mazināt opozīciju, un viņš nozīmēja J. J. Borhu 1767. gadā par Polijas otro augstāko amatpersonu – Kroņa vicekancleru (Łukowski 1977, 201; Manteuffel 1897, 34). J. J. Borha tuvināšanās karalim bija saistīta arī ar īpašumu strīdu starp ietekmīgo reformu pretinieku, prokrievisko K. Radzivilu (*Karol Radziwiłł; Panie Kochanku*, 1734–1790) (Leclercq 2010, 409; Konopczyński 1936, 311–313). Attiecības ar Krieviju J. J. Borham bija sarežģītas. 1764. gadā viņš bija pret Krievijas un “Famīlijas” diktātu Staņislava Augusta ievēlēšanā, bet 1768.–1772. gadā finansiāli atbalstīja Baras konfederātus (lai pasargātu īpašumus no izlaupīšanas). Būdams Žečpospolitas amatpersona,

J. J. Borhs, tāpat kā K. K. Plāters, kļuva par dubultpavalstnieku (zvērēja uzticību Katrīnai II), tā glābjot daļu īpašumu no sekvestrēšanas (zaudēja Preiļus). J. J. Borhs, iespējams, publiski lepojās, ka viņam ir sliktas attiecības ar Krieviju. Taču Pirmajā dalīšanā kā amatpersona sadarbojās ar Krieviju, faktiski leģitimējot valsts dalīšanu. Borhu ģimene pēc 1772. gada saņēma Krievijas atbalstu mantiskā strīdā ar Pēterburgai netikamo A. Tīzenhauzu (Konopczyński 1936, 311; Dukwicz, 2015, 133, 181; Dybaś, Jeziorski, Wiśniewski 2018, 413–414; Danilczyk, Kordel, Anipiarkou, Łuczak, Zielińska, 2019, 58, 162).

Inflantieši nebija aktīvi Baras konfederāti vai jaunās Krievijas varas atbalstītāji. Šlahta apgādāja gan konfederātus, gan Krievijas armiju cerībā pasargāt īpašumus, lai gan Hilzenu īpašumi Lietuvā tāpat cieta (Dybaś, Jeziorski, Wiśniewski 2018, 12, 355–357, 364–365). Konfederāts bija L. Riks (*Ludwik Ryk*), kurš gan vēlāk apgalvoja, ka ticis piespiests. Drīzāk izņēmumi bija Plāteru radnieks J. K. Zībergs (*Jan Kazimierz Zyberk*, miris pēc 1790) – viens no vadošajiem Lietuvas konfederātu komandieriem – vai Beņislavsku dzimta, Hilzenu klienti, kuri izmantoja iespēju celt dzimtas sociālo statusu un pēc 1772. gada aktīvi darbojās vietējā Krievijas administrācijā (Dybaś, Jeziorski, Wiśniewski 2018, 346–349, 354–355, 410–412, 617; Blinda 2017, 80). Kopumā, apzinoties savu neaizsargātību un vadoties pēc pragmatiskiem apsvērumiem, Inflantijas šlahta pielāgojās politiskajiem apstākļiem.

Avoti un literatūra

Arhiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Tyzenhauzów (AT), f. 351, sygn. G-820

Biblioteka Czartoryskich (BCza), rękopis (rkp). 966

Danilczyk, A., Kordel, J., Anipiarkou, V., Łuczak, S., Zielińska, Z. (2019) *Instrukcje i reskrypty do ambasadorów rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1772–1794*. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk (IH PAN). Wydawnictwo Neriton.

Dybas, B., Jeziorski, P., A., Wisniewski, T. (2018) *Szlachta polsko-inflancka wobec przełomu. Materiały z Dyneburskich Akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Volumina Legum (1782) Volumen Septimum. Ab Anno 1764. Ad Anno 1768. Acta Reipublicae Continens. Warszawa: Drukarnia J. K. M. y Rzeczypospolitej, Collegium Warszawski Scholarum Piarum.

Bartoszewicz, J. (1856) Znakomici mężowie w XVIII wieku. *Wizerunki historycznych osób*, 2. Petersburg: B. M. Wolff.

Blinda, A. (2017) Działalność polityczna Anny z Sapiechów Jabłonowskiej w czasie

konfederacji barskiej w świetle jej listów do Teofili z Jabłonowskich Sapieżyńny z lat 1768–1772. *Wiekie stare i nowe*, 12 (17).

Dukwicz, D. (2015) *Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego (1772–1775)*. Warszawa

Dukwicz, D. (2016) Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru. „*My i oni*”. *Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa

Dylewski, A. (2011) *Historia pieniądza na ziemiach polskich*. Warszawa: Carta Blanca Sp. z o.o. Grupa Wydawnicza PWN.

Haratym, A. (2009–2010) Jan Szadurski. Romanowski, A. (ed.) *Polski Słownik Biograficzny (PSB)*, 46. Warszawa: PAN, 390–392.

Hylzen, J. A. (1750) *Inflanty w dawnych swych i wielorakich aż do wieku naszego dziejach i rewolucjach, z wywodem godności i starożytności szlachty tamecznej, tudzież praw i wolności z dawna i teraz jej służących, zebrane i polskiemu światu do wiadomości w ojczystym języku podane*. Wilno: Drukarna J. K. M. Akademicka Societatis Jesu.

Jeziorski, P. A. (2015) Hylzenowie w Gdańsku. Szkic do dziejów elit dawnego województwa inflanckiego. *Zapiski Historyczne*, LXXX, 3, 151–168.

Jeziorski, P. A. (2018) Awans społeczno-majątkowy polsko-inflanckich Hylzenów w XVIII wieku. Źródła sukcesu i przyczyny upadku. Grām.: Багдановіч, І. Э. (Ed.) *Беларускапольскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі*. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 418–424.

Jeziorski, P. A. (2019) Z dziejów luteranizmu w Łatgalii w tzw. czasach polskich (1561–1772). *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, LXIII, 119–154.

Konopczyński, W. (1936) Borch Jan Jędrzej (zm. 1780). Konopczyński, W. (ed.) *PSB*, 2. Warszawa: PAN, 311–313.

Kosińska, R. (2018) Sejmiki poselskie 1766 roku. *Kwartalnik Historyczny*, CXXV, 4, 861–899.

Leclercq, N. (2010) *La vie politique polonaise au XVIIIe siècle: les journaux de la diète de convocation de 1764*. Paris

Łukowski, G., T. (1977) *The szlachta and the Confederacy of Radom, 1764–1767/68: a study of the Polish nobility*. Institutum Historicum Polonicum Romae.

Manteuffel, G. (1897) *Księstwo Inflantskie XVII i XVIII stulecia: przegląd wybitniejszych jego postaci*. Kraków: W.L. Anczyc.

Rostworowski, E. (1962–1964a) Hryniewiecki Kajetan, Rostworowski, E. (Ed.) *PSB*, 10. Warszawa: PAN, 60–61

Rostworowski, E. (1962–1964b) Hylzen Jan August (1702–1767). Rostworowski,

E. (Ed.) PSB, 10. Warszawa: PAN, 128–129

Seliška, E. (2019) Žečpospolitas dališanas (1772–1795) – to vērtējums poļu vēsturiskajā literatūrā. *Latvijas Universitātes žurnāls. Vēsture*, 7/8. 103–130.

Seliška, E. (2021) Inflantijas (Latgales) muižnieki Žečpospolitas politiskajos notikumos (1677–1764). Grām.: *Vācieši Latgales teritorijā 16. gs. – 20. gs. sākumā: vēsture un recepcija*. Romanovska, A (Ed.). Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 42–81

Wićko, D. (2014) Kampania przedsejmowa 1699 roku w Wielkim Księstwie Litewskim. *Zapiski Historyczne*, 79 (2).

Edvards Seliška

Political Activity of the Inflantian Nobility (Szlachta) in Polish-Lithuanian Commonwealth (1764–1772)

Key words: Inflantia, the Borchs, the Hylzens, the Platers, Bar confederation, partition of Poland

Summary

The political role of the Inflantian nobility (*szlachta*) in the 18th century Polish-Lithuanian Commonwealth (*Rzeczpospolita*) is not well studied. Leading families (holders of Crown estates – *starostwa*) of Inflantian voivodship (Polish Livonia; today's *Latgale*) as the Borchs, the Hylzens, the Platers, represented a border province without military protection. The 1760s and 1770s in *Rzeczpospolita* were troubling times with reforms to improve governance (1764–1766), overwhelming and aggressive Russian influence (especially after 1767), Bar confederation (uprising) (1768–1772), and the First partition (1772). In their internal politics, the Inflantians were manoeuvring among different political groups, inside of which there were political clientele structures that the Inflantians were part of. Usually, the leading Inflantian families were combining adherence to so called Regalists (king's party) with being political emissaries of the influential Lithuanian magnates (as the Radziwills). The Borchs were strong supporters of previous rules – Saxon Wettins and only a conflict with the Radziwills brought them closer to the last king Stanislaw August. The Hylzens became unreasonably ambitious and lost favours of the king. Traditionally most influential (on the level of the local nobility's assembly – *sejmiks*) Platers gradually gained the king's disposition. The leading families, as well as the rest of the local *szlachta*, had to take into consideration the influence of Russia and to be pragmatically pro-Russian at some point. Typical example was the cautious stance (with few exceptions) during the anti-Russian and antireform Bar confederation when the main concern of the nobility was to save property from the looting by warring sides.

Arnīs Slobožaņins

Latgaliešu tiesību aktualizācija:

1946. gada dokumenta publikācija Čehoslovākijā un tā interpretācija latgaliešu emigrācijā 1969. gadā

Atslēgas vārdi: “Vārōtōjs”, Vāclavs Krāls, Miķelis Bukšs, Latgales emigrācija, Slovākijas memorands

Ievads

1963. gadā Čehoslovākijā vēstures dokumentu krājumā “Ceļš uz februāri” tika publicēts dokuments “Čehu nacionālsociālistiskās partijas memorands par Slovākiju”. Publikācijas autors bija čehu vēsturnieks Vāclavs Krāls (1926–1983). V. Krāls norādīja, ka dokuments bija čehu nacionālsociālistiskās partijas zinātnes nodaļas izdota instrukcija. Tajā bija norādes, kā pakāpeniski, ar dažādām metodēm mazināt slovāku pašapziņu, tos asimilēt, uzpirkt vai iznīcināt slovāku politisko eliti (Mikušs 1995, 183–185). Dokuments izraisīja sabiedrības interesi. To dažādos laikos analizēja un komentēja čehu un slovāku vēsturnieki un politiķi: 1968. gadā politiķis Aleksandrs Dubčeks (1921–1992), 1991. gadā vēsturnieks Jirži Kociāns (1956)¹ u. c.

Meklējot baltiešu – latgaliešu attiecībās līdzību ar čehu – slovāku attiecībām, dokumenta saturs 1969. gadā tika publicēts arī rietumos latgaliski izdotajā periodikā, laikrakstos “Latgolys Bolss” un “Dzeive” (Vārōtōjs 1969).

Raksta mērķis – paplašināt priekšstatus par latgaliešu un pārnovadnieku (baltiešu) attiecībām, salīdzinot ar čehu un slovāku attiecībām, sakarā ar 1946. gadā pirmo reizi minētā dokumenta publikāciju. Pētījuma uzdevums, pirmkārt, ir sniegt ieskatu dažās publikācijās fiksētajā latgaliešu un slovāku salīdzinājumā, otrkārt, analizēt latgaliešu emigrācijā publicētā raksta saturu un interpretāciju, treškārt, analizēt oriģinālā dokumenta publikāciju Čehoslovākijā un apstākļus, kuros tas tapis.

Avotu un zinātniskās literatūras raksturojums

Izmantoto avotu bāzi veido latgaliešu emigrantu preses izdevumi – laikraksts “Latgolys Bolss” (V. Loča izdevniecība, Minhene, Vācija, galvenais redaktors Vladislavs Locis) un žurnāls “Dzeive” (Latgaļu izdevniecība, Solva, Zviedrija, galvenais redaktors Miķelis Bukšs). Periodikas izdevumu galvenā auditorija bija

¹ Informācija iegūta 11.10. 2021. no autora personiskās sarakstes ar čehu vēsturnieku, profesoru Janu Rihliku (1954).

latgaliešu emigranti. Minētie izdevumi pieejami Latvijas Nacionālajā bibliotēkā un tās elektroniskajā krātuvē vietnē periodika.lv.

Pētījumā izmantota Slovērijas vēsturnieka Jozefa A. Mikuša (*Mikus, Joseph A(ugust)*, 1909–2005) monogrāfijā “Slovākija. Politiskā un konstitucionālā vēsture” publicēto vēsturiski nozīmīgu dokumentu kolekcija. Starp publicētajiem dokumentiem ir “Slovākijas nacionālsociālistiskās partijas memorands par Slovēriju”. Rakstā izmantoti arī Latvijas Republikas Satversmes sapulces stenogrammu (saīsināti LSSS) izvilkumi, laikraksts “Latgolas Škola”, datubāze “Latgales dati”, laikraksti “Národná obroda”, “Gazetta Warszawska” u. c.

Slovāku un latgaliešu salīdzinājums vēstures avotos un literatūrā

Latvijas Satversmes sapulces 1920. gada stenogrammas liecina, ka uz slovāku situāciju Čehoslovākijā atsaucās inženieris, latgaliešu politiķis, Satversmes sapulces loceklis no “Latgales ļaužu partijas” Francis Kemps (1876–1952). Viņš uzskatīja, ka Čehoslovākijas valsts valodas jautājuma risinājums² ir labs piemērs latgaliešu – baltiešu valodas savstarpēji līdzvērtīgai pastāvēšanai un tiesību nodrošināšanai un ir ieviešams Latvijā (LSSS 1920, 163).

Slovākus un latgaliešus 1920. gadā rakstā “No mana ceļojuma pa Latviju” ir salīdzinājis arī poļu laikraksta “Gazeta Warszawska” žurnālists Pšemislavs Mončevskis: “Vietējie latvieši, tā sauktie latgalieši – katoli, kuri runā savā dialektā (tāpat kā čehi un slovāki).” (Mončevskis 1920, 1)

Aprakstot savu ceļojumu pa Čehoslovākiju 1925. gadā, periodikas izdevumā “Latgolas Škola” līdzības starp slovākiem un latgaliešiem saskatīja Latgales politiķe un izglītības darbiniece Valerija Seile (1891–1970): “Taipat kai Latgola ir iznasuse uz sovīm placim vyssmoguokū jūgu, tai ari Slovēkija tū pošu pordzeivojuse sovā zemē.” (Seile 1925, 54)

Latgaliešu un slovāku pašpārvaldes jautājumu 20. gadsimta sākumā Latvijā un Čehoslovākijā 1969. gadā grāmatā “Francis Kemps” ir salīdzinājis trimdas latgaliešu vēstures pētnieks Miķelis Bukšs (1912–1977). Pēc M. Bukša domām, Latgales kongresā (1917) F. Kempa opozīcijas pieprasītais, bet neīstenotais garantiju akts no klātesošajiem Baltijas latviešu pārstāvjiem būtu līdzīgs Pitsburgas vienošanās³ paktam (1918) starp čehiem un slovākiem. M. Bukšs to

² Čehoslovāku valoda bija lingvistisks koncepts, risinājums, kas paredzēja, ka Čehoslovākijā ir divas valsts valodas formas – čehu un slovāku. Abām valodas formām bija valsts valodas tiesības. Čehoslovāku valodas koncepts tika definēts 1920. gada Čehoslovākijas konstitūcijā.

³ Pitsburgas pakts bija 1918. gadā noslēgta vienošanās starp ASV dzīvojošiem čehiem un slovākiem. Vienoššanās garantēja slovākiem pašvaldības, valodas u. c. tiesības.

pamatoja tā: “Taidu aktu beja pīm., sarakstejuši ari slovaki pi vīnošonos ar čechim 1918. g. 30. majā. Aktu ir parakstejuši slovaku delegāti nu vīnas puses un čechu nu ūtras. Storp čechim pyrms paraksteitōjs ir Tomašs Masariks, vālokais vaļsts prezidents.” (Bukšs 1969, 204)

Latgales emigrācijas preses publikācija

1969. gada maijā latgaliešu emigrācijā izdotos laikrakstos “Latgolas Bolss” un “Dzeive” tika publicēts raksts “Rokstu krojums par Slovakeju. Interesantas paralēles ar myusu apstōkļim”. Raksta autors izmanto pseidonīmu “Vārōtōjs”, tāpēc viņa identitāte nav zināma. Vērtējot teksta struktūru un rakstīšanas stilu, ir nojaušams, ka tā autors, iespējams, ir vēstures pētnieks M. Bukšs. Pieņēmuma ticamību pastiprina tas, ka izdevuma “Dzeive” galvenais redaktors bija tieši M. Bukšs. Publikācijas abos minētajos laikrakstos ir identiskas. Raksta autors ir reaģējis uz Vācijā izdotā Černaka institūta zinātniskā žurnāla 1968. gada publikāciju ar nosaukumu “So sollten die Slovaken liquidiert werden” (Tā slovākiem vajadzēja tapt iznīcinātiem). Vācijā publicētajā rakstā analizēts ievadā minētais memorands, ko V. Krāls publicējis 1946. gadā.

“Vārōtōja” publikācija aizņem divas A4 formāta lapas (3 139 zīmes). Rakstā nosacīti var izdalīt trīs daļas. Ievadā autors īsi raksturo Černaka institūta izdevumu, meklē līdzības starp Pitsburgas paktu (1918) un Latgales kongresa lēmumiem (1917). Autors arī uzskata, ka 1946. gadā Latvijas PSR pēc kompartijas iniciatīvas veiktā vēsturnieku un valodnieku pētījuma par latgaliešiem secinājumi ir salīdzināmi ar analizējamo memorandu.

Raksta otrajā daļā autors īsi pārstāsta metodes, ar kuru palīdzību pakāpeniski bija paredzēts asimilēt slovākus: Slovākijas vadošās inteliģences likvidēšana, pārbēdzēju godināšana, garīdzniecības izslēgšana no sabiedriskās darbības (“.. administratīvā kōrtā neitralizēt un eliminēt slovākiski nūskaņōtus gareidznikus”), slovāku politiķu piekukuļošana (“Slovākijas politiķi jōuzpīerk naatkareīgi nu kukuļošonas dōrguma un lieluma”) un citas darbības vērstas uz to, lai nepieļautu slovāku politiķu viedokļa paušanu starptautiskā mērogā. Bija minēta arī tautsaimniecības disbalansa radišana, lai Slovākijas teritorijā neatrastos nozīmīgi ražošanas uzņēmumi, čehiem lojālu ierēdņu iecelšana Slovākijā u. c. (Vārōtōjs 1969a, 2)

Raksta nobeigumā autors vēlreiz pauž viedokli, ka slovāku un latgaliešu tiesību ierobežošanai attiecīgi Čehoslovākijā un Latvijā esot līdzības: “.. šys čechu memorands ir tik leidzeigs ar tū politiku trymdā, kaidu nu vīnas puses vad tai saucami ulmanīši, bet nu ūtras goreīgā vadeiba, ka pat liki nūrādeit uz paralēlēm. Tōs lein ōrā pošas.” (Vārōtōjs 1969b, 31)

Viltotais pirmavots

Dokuments ir publicēts avotu aprakstā minētajā čehu vēsturnieka Jozefa Mikuša grāmatā no 252. līdz 255. lappusei. Dokumenta tapšanas laiks norādīts 1946. gada 7. jūlijs. Kā autors minēta “Čehu nacionālsociālistiskās partijas zinātniskā nodaļa”. Dokumenta struktūra: iss ievads ar norādi, ka Čehoslovākija var pastāvēt tikai, ja izzudīs slovāku centieni pēc autonomijas un federalizācijas; “A” daļa ar nosaukumu “Garīgā slovāku asimilācija”, kurai ir četri apakšpunkti; dokumenta “B” daļa “Slovāku asimilācija ar varu”, kur piedāvātas astoņas asimilācijas metodes (iekšpolitika, ārpolitika, etniskā politika, baznīca u. c.). Dokumenta nobeigumā dots padoms: visas metodes un darbības īstenot vienlaicīgi efektīvai mērķa sasniegšanai (Mikušs 1995, 252–255).

Lai labāk izprastu dokumenta tapšanas apstākļus un publikācijas iemeslus, ir nepieciešams sniegt īsu Čehoslovākijas politiskās situācijas raksturojumu laika posmā no 1946. līdz 1968. gadam. 1963. gadā Slovākijā aizsākās Čehoslovākijas federalizācijas kustība, kas bija vērsta pret komunistiskās partijas pirmo sekretāru Antonīnu Novotniju (*Antonín Novotný*, 1904–1975) un slovāku centristiem Prāgā. A. Novotnijs bija nepopulārs Slovākijā, jo 1960. gadā ar jaunās Čehoslovākijas konstitūcijas palīdzību atcēla Slovākijas autonomijas paliekas, kuras tai garantēja 1920. gada konstitūcija (Heimann 209, 220).

Publikācijās “Latgolys Bolss” un “Dzeive” “Vārōtōjs” apgalvoja, ka dokuments līdz pat A. Novotnija ēras beigām (1968) bijis slepens, par tā lasīšanu un izplatīšanu draudējis sods. Autors norādīja, ka dokumentu 1968. gada “Prāgas pavasara” laikā A. Novotnija slepenajos dokumentos atradis un vēlāk publicējis slovāku izcelsmes politiķis Aleksandrs Dubčeks (Vārōtōjs 1969a, 2).

Mūsdienu čehu un slovāku vēsturnieki uzskata, ka V. Krāls komunistiskās partijas uzdevumā safabricēja tekstu, lai pierādītu, ka antikomunistiskā čehu nacionālsociālistiskā partija (ČSNS) vēlējās asimilēt slovākus un tikai komunistu nākšana pie varas 1948. gada februārī viņus izglāba no šī likteņa. Dokuments tika publicēts, lai pierādītu oficiālo versiju, ka 1947.–1948. gadā nacionālsociālisti kopā ar Čehoslovākijas Tautas partiju un Slovākijas Demokrātisko partiju gatavoja labējo apvērsumu, lai Čehoslovākijā atjaunotu kapitālismu. Tāpat tiek uzskatīts, ka ideja memorandu nogādāt A. Dubčeka rokās, apzināti atstājot to kabinetā, nākusi tieši no A. Novotnija, kurš ar viltu vēlējies demonstrēt, ka komunistiskā partija paglābusi slovākus no iznīcināšanas.

1968. gadā tika apšaubīts memoranda autentiskums. Čehu vēsturnieks Mihals Barnovskis (*Michal Barnovský*, 1937–2008) mēģināja atrast memoranda oriģinālu ČSNS arhīvā, taču tas neizdevās. Memorandu 1991. gadā kritizēja vēsturnieks Jirži Kociāns (*Jiří Kocián*, 1956), jo ČSNS arhīvos atklāja īsto “Memorandu par

Slovākiju”, kas kalpoja par pamatu V. Krāla viltojumam. Tam ir XXI numurs, kas datēts ar 1946. gada 5. augustu un apraksta situāciju Slovākijā pēc vispārējām vēlēšanām 1946. gada 26. maijā. Galvenais secinājums dokumentā: “Pretēji komunistu apgalvojumiem, separātistu kustība Slovākijā ir ļoti vāja.” J. Kociāns publicēja īsto memorandu, kas arī Slovākijā tika atkārtoti publicēts presē (Národní obroda 1992, 16). Par slovāku asimilācijas uzdevumu memorandā nekas nav minēts.

Secinājumi

Slovāku un latgaliešu vēstures iespējamās līdzības dažādos laikos tika minētas vēstures avotos. Tās tika fiksētas preses izdevumos, Satversmes sapulces debašu stenogrammās, vēstures pētnieku darbos. Pētījumi un salīdzinājumi nav sistematizēti – tie ir fragmentāri. Latvijas vēstures literatūrā latgaliešu un slovāku salīdzinājums ir atrodams tikai M. Bukša pētījumos.

Nemot vērā vēsturnieku veiktos pētījumus par memorandu, var secināt, ka tas, visdrīzāk, bija vēsturnieka V. Krāla veiktais viltojums. 1968. gadā gāztajam A. Novotnijam veiktā afēra ar memorandu nepalīdzēja saglabāt varu un uzlabot reputāciju starp slovākiem.

Lai meklētu līdzības starp latgaliešu – baltiešu attiecībām un čehu – slovāku attiecībām, memoranda tekstu izmantoja arī latgaliešu emigrācijas darbinieki. Domājams, tas darīts ar mērķi kārtējo reizi aktualizēt latgaliešu tiesību jautājumu, kurš, pēc “Vārōtōja” domām, nebija sakārtots un latgaliešus diskriminēja gan trimdā, gan okupētajā Padomju Latvijā. Neraugoties uz to, ka memorandā esošā informācija bija publicēta vācu vēstures izdevumā un “Vārōtōjs” informāciju ņēmis no tā, Latgales trimdas izdevumos ir samērā precīzi rekonstruēta, papildināta ar autora komentāriem un viedokli.

Nav zināms, vai “Vārōtōjs” bija veicis kādus turpmākus pētījumus un atklājis, ka, visdrīzāk, ir neapzināti pārpublicējis viltotu dokumentu, līdz ar to maldinājis lasītājus. Tikai 1991. gadā vēsturnieks J. Kociāns puda pārliecinošus argumentus tam, ka dokuments ir viltots. Ja “Vārōtōjs” ir M. Bukšs, kurš mira 1977. gadā, tad, iespējams, viņš nekad neuzzināja, ka ir izplatījis nepatiesu informāciju.

Pētījumā netika analizēts “Vārōtōja” pieminētais Padomju Latvijas vēsturnieku un valodnieku ziņojums komunistiskajai partijai par latgaliešu jautājumu, Vācijas Černaka fonda izdevums un tajā esošais raksts “So sollten die Slovaken liquidiert werden”. Tas palīdzētu veikt padziļinātu memoranda un minētā pētījuma tekstu salīdzināšanu.

Pētījums pierāda, ka vēstures dokumentu viltojumiem var būt garš un interesants ceļš pie lasītājiem dažādos laikos. Uz šādiem viltotiem dokumentiem

bieži atsaucas, tos vairākkārt pārpublicē, interpretē un komentē. Rezultātā publikācijas iegūst jaunas informācijas šķautnes, deformējot objektīvu vēstures ainu rekonstrukciju. Vēsturnieka uzdevums ir šādus viltojumus atklāt un izskaidrot.

Avoti un literatūra

Vārōtōjs. (1969a) Rokstu krōjums par Slovakeju. Interesantas paralēles ar myusu apstōklīm. *Latgolys Bolss*, Nr. 768.

Vārōtōjs. (1969b) Rokstu krōjums par Slovakeju. Interesantas paralēles ar myusu apstōklīm. *Dzeive*, Nr. 95.

Latvijas Satversmes sapulces stenogrammu (turpmāk – LSSS) izvilkums http://flriga.lu.lv/tzpi/materiali/Satversmes_sapulces_stenogrammas.pdf (30.03.2020.)

Bukšs, M. (1969) *Francis Kemps*. [Minhene]: Latgalian research institute, Latgalian Publishing Co. 204 lpp.

Heymann, M. *Czechoslovakia. The State that failed*. London: Yale University press, 2011. 200 lpp.

Mikuš, J. A. *A Political and constitutional history*. [B.v.]: Slovak Academic Press, 1995, 183.–185. lpp.

Moncewski, P. No mana ceļojuma uz Latviju. *Gazeta Warszawska*, 1920, Nr. 73. <https://polona.pl/item/gazeta-warszawska-1920-nr-73-14-marca,NzUzMDYwMw/0/#info:metadata> (03.01.2022.)

Seile, V. Īspaidi par Čehoslovākiju. *Latgolas Škola*, 1925. <http://periodika.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:pa|issue:143178|article:DIVL730|query:skola%20%C5%A1kolas%20%C5%A1kolu%20> (03.01.2022.)

Francis Kemps. Datubāze “Latgales dati”. <https://latgalesdati.du.lv/persona/415> (30.03.2022.)

Valerija Seile. Datubāze “Latgales dati”. <https://latgalesdati.du.lv/persona/159> (30.03.2022.)

Arnis Slobožanins

Actualization of Latgalian Rights: publication of the document of 1946 in Czechoslovakia and its interpretation in Latgalian emigration in 1969

Key words: “Vārōtōjs” (Observer), Vaclav Kral, Miķelis Bukšs, Latgalian emigration, Memorandum on Slovakia

Summary

In search of similarity in Latgalian-Baltic relations with Czech-Slovak relations, an article in the newspapers “Latgolys Bolss” and “Dzeive” of Latgalian exile periodicals in 1969 was published by “Vārōtōjs”(Observer) – “Slovakia.

Interesting parallels with our situation". The article referred to the "Czech National Socialist Party Memorandum on Slovakia" published in the 1963 Czechoslovak collection. The document provided guidance on how to gradually assimilate, bribe, or destroy the Slovak political elite through various methods in the name of Czechoslovak unity. Taking into account the research of the memorandum by historians, it can be concluded that it was most likely a forgery by historian V. Král with the aim of discrediting the political opponents and justifying the negative attitude of the Czechoslovak Communist Party and its leader Antonín Novotný (1904–1975) towards Slovaks. Research shows how forgery of historical documents can have a long and intricate journey to different readers at different times. Such forged documents are often referred to, republished, interpreted, and commented in several time periods. As a result, publications acquire new facets of information, distorting the objective reconstruction of the historical scene.

Henrihs Soms

Daugavpils Valsts skolotāju institūta (1921–1940) absolventu biogrāfijas: informācijas vākšana un izpēte

Atslēgas vārdi: Latvijas vēsture, Daugavpils vēsture, Daugavpils Universitāte, Daugavpils Valsts skolotāju institūts, datubāze “Latgales Dati”

Ievads

Daugavpils Universitātes pirmsākumi meklējami 1921. gada 4. novembrī, kad Daugavpilī tika atvērta pedagoģiska mācību iestāde. Sākotnēji tā bija Latgalē pirmā četrgadīgā pedagoģiskā vidusskola, 1922./1923. mācību gadā to pārdēvēja par Skolotāju semināru ar četrgadīgu kursu. 1923. gada 1. augustā Skolotāju semināru pārveidoja par Daugavpils Valsts skolotāju institūtu (DVSI) ar piecgadīgu mācību programmu, no 1929. gada – ar sešgadīgu programmu. DVSI tika slēgts 1940. gadā vēl pirms padomju okupācijas. Institūta pastāvēšanas laikā notika 15 izlaidumi, kopējais absolventu skaits – 505.

DVSI darbība tika regulāri atspoguļota tā laika Latvijas presē. 1936. gadā institūta pedagogi sagatavoja izdevumu “Daugavpils Valsts skolotāju institūta darbības pārskats. 1926–1931” (Pārskats 1936), kurā bija sniegtas ziņas arī par absolventiem, to dzimšanas vietu, tautību un ticību. Bagātīgi ilustrēts ar izlaidumu fotogrāfijām, absolventu biogrāfijām un atmiņu pierakstiem ir 1981. gada emigrācijas izdevums (Šķirmants, Raidonis 1981), ko sakārtoja un Čikāgā izdeva 1927. gada institūta absolvents Jānis Šķirmants (1906, Mērdzenes pag. – 1996, Denvera, ASV) kopā ar bibliofilu, preses darbinieku Albertu Raidoni (1914, Nirzas pag. – 2011, Čikāga, ASV). Mācību iestādes 75. gadadienā 1996. gadā tika sagatavots plašs pārskats par tās struktūrvienību vēsturi un sniegts pilns absolventu saraksts no 1. izlaiduma 1925. gadā līdz 1995. gadam (Soms 1996). Šī izdevuma atsevišķas daļas pieejamas digitālā veidā Daugavpils Universitātes tīmekļvietnē (DU).

DVSI absolventu dzīves un darba gaitu izpēte atklāja informācijas pieejamības problēmas. Politisko sistēmu maiņa un tā rezultātā radies ideoloģiskais spiediens, represijas, emigrācija bija galvenie faktori, kas ietekmēja absolventu dzīvi. Informācija publiskajā telpā par šiem darbiniekiem kļuva fragmentāra, bieži tika noklusēta. Jaunas iespējas biogrāfiju pētniecībā pavēra mūsdienu “digitālais pagrieziena”. Pirmkārt, sākās vēstures avotu (arhīvu lietu, periodikas, muzeju krājumu, agrāk izdotu grāmatu) digitalizācija, tie tiešsaistē kļuva pieejami plašam pētnieku lokam. Otrkārt, strauji pieauga informācijas apstrādes paņēmieni

daudzums, populāras kļuva datubāzes. 1993. gadā radās ideja par Latgalei veltītas informācijas datorizētu apkopojumu (datu banku), ko veidoja Daugavpils Universitātes docētāji (LDA). Turpmāk tā attīstījās kā datubāze “Latgales Dati” un kopš 2008. gada pieejama internetā kā kalendārs “Šī diena Latgalē” (LDB).

Raksta mērķis – sniegt informāciju par Daugavpils Universitātes vēsturi, pamatojoties uz 1920.–1930. gadu absolventu biogrāfiju izpēti, izmantojot modernās tehnoloģijas rīku – datubāzi.

Datu ievadīšana, rediģēšana un papildināšana

Datubāzes “Latgales Dati” informācijas pamatapjomu veido ar Latgali saistīto darbinieku biogrāfijas un notikumi novadā. Biogrāfiju elektroniskā kartotēka (datu tabula) sastāv no 20 datu laukiem: vārds, uzvārds, dzimšanas un piemiņas dati, dzimšanas un miršanas vieta, apbedījuma vieta, dzīvesgājuma apraksts, atslēgas vārdi, atsaucis uz informācijas avotiem. Dzīves apraksts tiek veidots koncentrēti, uzsverot personas saistību ar Latgali. Konkrētā gadījumā visiem absolventiem tās ir mācības DVSI.

DVSI absolventu biogrāfisko datu ievadīšana ir noritējusi jau vairākus gadus saistībā ar datubāzes attīstību. Daudzi institūta absolventi bija sabiedrībā pazīstami darbinieki, kuru dzīves apraksti bija fiksēti dažādās publikācijās, arī Latgales Pētniecības institūta kartotēkā¹. Kā piemēru var minēt 1940. gada absolventu Valdi Sakaru (1921–2017), pedagogu, vairāku mācību grāmatu un dokumentālu filmu autoru. Sarakstījis Daugavpils skolotāju institūta “Atmiņu grāmatu”, par ko Daugavpils Pedagoģiskās universitātes Senāts viņam 1998. gadā piešķīra Goda biedra nosaukumu (LD VS). Savukārt par Rīgas Tehniskās Universitātes Goda doktoru 1990. gadā kļuva DVSI absolvents (1940) Arvīds Grants-Upesleja (1920–2014) – tiltu inženieris, kura birojs ASV uzbūvējis vairāk nekā 200 tiltu. Par priekšzīmīgu darbu saņēmis divas ASV prezidenta balvas (LD AG).

Datu ievadīšanai vienmēr ir sekojusi datu rediģēšana. Īpaši svarīgi bija izstrādāt vienotu datu lauku teksta stilu. Datubāzes veidotāju ieskatā tekstam bija jābūt lakoniskam, pat unificētam. Tas arī attiecās uz prasību dzīves aprakstā iekļaut formulējumu par personas īpašiem sasniegumiem, obligāti saistībā ar Latgales vēsturi. Sākotnēji informācijas papildināšanai par DVSI absolventiem nebija sistemātisks raksturs. To noteica dažādi gadījumi, kas bija saistīti ar institūta beidzēju dzīvesstāstiem. Tā Daugavpils Universitātes muzejs saņēma skolotājas Mildas Lidiņas Mačulānes (1910–1989) dokumentus, tostarp apliecību par DVSI

¹ Kartotēkas veidotājs – raksta autors, kuram doktorantūras studiju laikā (1985–1988) bija iespēja iepazīties ar tikko plašai sabiedrībai atvērto Latvijas Valsts bibliotēkas periodikas krātuvi.

beigšanu 1931. gadā. Tas sekmēja informācijas vākšanu datubāzes papildināšanai (LD MLM).

Plašs materiāls par DVSI absolventiem tika uzkrāts 90. gadu vidū, kad tapa apkopojošs darbs par mācību iestādi 75 gadu garumā. Toreiz pēc dažādiem avotiem tika precizēts absolventu kopskaits līdz 1940. gadam un izveidots šī perioda 15 izlaidumu personāliju saraksts (Soms, 1996). Grāmatā publicētais saraksts bija spēcīgs stimuls turpmākajai pētniecībai. Izveidojās cieša sadarbība ar Daugavpils Universitātes muzeju, kura toreizējā vadītāja Rīta Samuša (1963) izstrādāja diplomdarbu par DVSI un tā direktori Valeriju Seili (1891–1970).

“Latgales Dati” tika papildināti ar ievērojamu informācijas apjomu pēc 2012. gada, kad izveidojās Latvijas Nacionālās bibliotēkas jaunais periodikas portāls periodika.lv. Tajā pieejami aptuveni 1 000 laikrakstu pilni komplekti (LNDB). Biogrāfiju izpētes jomā īpaši noderīga bija latviešu emigrācijas periodika. Paradoksāli, bet derīgas ziņas sniedza tieši sēru sludinājumi, kuru informācija papildināja jau Latvijā uzkrātos datus. Plašs nekrologu klāsts bija Latvijā izdotajā laikrakstā “Rīgas Balss”. Nav noniecināma arī Latvijas PSR rajonu laikrakstu informācija, kas sekmēja vairāku institūta absolventu biogrāfiju rekonstruēšanu.

Kopš 2013. gada ir pieejams vēl viens nopietns digitalizācijas produkts – Cemety.lv, kas nodarbojas ar Latvijas kapsētu digitalizāciju (Cemety). Piedāvātie teksta un vizuālie materiāli jau digitalizētajām kapsētām ir noderīgi biogrāfisko ziņu precizēšanai un papildināšanai.

Uzkrātās informācijas kārtošana, atlase un apskate

Svarīgs jebkuras datubāzes darbības virziens ir uzkrātās informācijas popularizēšana. “Latgales Datiem” kopš 2008. gada ir interneta versija. Tas sekmē ne tikai informācijas izplatīšanu, bet arī padara ērtu, produktīvu un operatīvu datubāzes administratora darbu. Par datubāzes informācijas izplatīšanas ērtu kanālu kļuva kalendārs “Šī diena Latgalē”. Šāda datubāzes ikdienas informācijas apskate vienlaicīgi ar informācijas rediģēšanu, papildināšanu padara administratora rutīnas darbu aizraujošu un interesantu. Tomēr jāņem vērā kalendāra specifika – tas darbojas, ja ir piesaistīta pilnīga informācija par notikuma (dzimšana, miršana) norises dienu, mēnesi, gadu. Šādas ziņas ir atrodamas DVSI pārskatos par mācību spēkiem, bet nav fiksētas par absolventiem. Tātad pētniekam vajadzīga papildu avotu izpēte, īpaši piesaistot personu lietas arhīvu fondos.

Digitālo materiālu kārtošanas un atlases priekšrocības īpaši skaidri atklājas, veidojot prezentācijas, izstrādājot referātus, rakstot publikācijas. Piemēram, informācija par DVSI audzēkņiem raksta autoram bija noderīga, gatavojot

2021. gadā ziņojumu par novada izglītības tradīcijām (Saeima 2021). Datubāzes informācija regulāri tiek iekļauta autora docēto kursu lekcijās.

Pārskatu sastādīšana par datubāzē ietverto informāciju

Atzīmējot simtgadi, kopš Daugavpili pastāv skolotāju sagatavošanas mācību iestāde, tika datorizēti visu 15 izlaidumu (līdz 1940. gadam) audzēkņu saraksti (sk. 1. tab.). Tā rezultātā tapa pārskats “2021: DVSI absolventu saraksts (1925–1940)” (DVSI 2021). Pirmskara izlaidumi vienmēr notika jūnijā. Tā laika laikrakstos ir atrodami pasākumu norises datumi, kas ļauj mūsdienu pētniekam šos notikumus iekļaut datorizētajā vēstures kalendārā. Absolventu saraksti ar hipersaitēm piesaistīti biogrāfiju elektroniskajai kartotēkai (datu tabulai). Biogrāfiju izpētes jomā vēl veicams nopietns pētniecisks darbs, jo daudzām biogrāfijām ir tukši datu lauki – “Latgales Datu” rīcībā nav ziņu par visiem absolventiem. Nav atšifrētas 248 absolventu biogrāfijas (49% no beidzēju kopskaita).

1. tab. Datubāzes “Latgales Dati” informācija par DVSI absolventiem

Izlaidums	Mācību gads	Ir informācija (% no absolventu skaita)	Trūkst informācijas (% no absolventu skaita)	Trūkst informācijas (absolventu skaits)
1.	1924/25	70%	30%	6
2.	1925/26	68%	32%	9
3.	1926/27	72%	28%	5
4.	1927/28	58%	42%	15
5.	1928/29	60%	40%	19
6.	1929/30	45%	55%	17
7.	1930/31	80%	20%	9
8.	1932/33	37%	63%	15
9.	1933/34	26%	74%	27
10.	1934/35	50%	50%	12
11.	1935/36	56%	44%	17
12.	1936/37	51%	49%	29
13.	1937/38	16%	84%	27
14.	1938/39	20%	80%	28
15.	1939/40	54%	46%	13
				248 personas (49%)

DVSI darbības pārskatā no absolventu biogrāfiskajiem datiem kā pirmā tika norādīta tautība. Pirmie seši institūta izlaidumi bija tikai latviešu tautības.

Cittautieši absolventu vidū parādījās 1931. gadā, kad institūtu pabeidza poļi Mečislavs Marcinkevičs un Albertina Beinaroviče, krievs Nikifors Isajevs, lietuviete Anna Suveizda, igauņiete Aglaida Ķeire-Čakše. 1932. gadā institūtu pabeidza pirmā ebrejiete – Leja Zakss. Kopumā tie tomēr bija atsevišķi gadījumi. Līdz 1936. gadam institūtu beidza 5 krievi, 3 ebreji, 2 lietuvieši, 1 polis, 1 igauņis. Preses materiālos atrodama statistika par latgaliešiem, kas nefigurēja oficiālajās atskaitēs. Šāda statistika sastopama tikai par 20. gadiem. Sakarā ar pirmo izlaidumu latgaliešu prese norādīja, ka beidzēju vidū esot 3 latgalieši – dzimuši Liksnas pagastā (Jāzeps Ivseņš²), Kalupes pagastā (Leons Varslavāns³) un Rēzeknes apriņķī (Jāzeps Zeps⁴). Ziņas par DVSI absolventiem latgaliešiem ir sniedzis institūta latgaliešu valodas skolotājs, Izglītības ministrijas Tautskolu departamenta direktora biedrs Bronislavs Spulis (1899–1974). Pēc viņa aprēķiniem, 2. izlaidumā bijuši 10–11 latgalieši, 3. izlaidumā 4–5, 4. izlaidumā 11–12, 5. izlaidumā 14–15 latgalieši. No tā tika secināts, ka līdz 1929. gadam institūtu ir beiguši 42–45 latgalieši, kas, pēc B. Spūļa domām, bija niecīgs skaits⁵. B. Spūļa skatījumā niecīgs bija gan kopējais DVSI absolventu skaits (12% no Latvijā sagatavoto skolotāju kopskaita), gan latgaliešu absolventu skaits skolotāju institūtos 1920. gados (apmēram 100) (LD BS). 1933. gadā latgaliešu prese rakstīja, ka 1933. gadā Daugavpils un Rēzeknes skolotāju institūtus kopā beiguši tikai 9 latgaliešu skolotāji (Latgolas skola, 1934). Pēc 1934. gada latgalieši beidzēju sarakstā netika pieminēti atsevišķi.

Kā otra svarīgākā oficiālajā pārskatā publicētā ziņa par DVSI absolventu biogrāfijām bija ticība. Jau 1. izlaidumā figurēja trīs ticības – luterticība (12),

² Jāzeps Ivseņš (Ivsiņš). Dzimis 1899. gada 20. aprīlī Liksnas pagastā. Daugavpils apriņķa Vaboles pamatskolas un Nīcgales pamatskolas skolotājs, aizsargu organizācijas biedrs. Represēts, izsūtīts uz Vjatlagu 1941. gadā. Miris 1943. gada 23. janvārī (LD JI).

³ Leons Varslavāns. Dzimis 1897. gada 29. septembrī Kalupes pagasta Ceplukos. Arendoles (Amuļu) skolas dibinātājs un pārzinis, Aizkalnes pamatskolas pārzinis. Dzīvesbiedre skolotāja, Daugavpils Valsts skolotāju institūta absolvente Emīlija Varslavāne. 1944. gadā kopā ar ģimeni devies emigrācijā. Miris 103. dzīves gadā 2000. gada 2. janvārī Monreālā (LD LV).

⁴ Jāzeps Zeps. Dzimis Rēzeknes apriņķī. Daugavpils 4. latviešu pamatskolas pārzinis. Dzīvoja emigrācijā, ASV. Dēls zinātnieks filologs Valdis Juris Zeps (1932, Daugavpils – 1996, Rīga) (LD JZ).

⁵ Balstoties uz šādiem aprēķiniem, skolotāju latgaliešu skaits pirmajos piecos DVSI izlaidumos bija 29 – 31%.

katolīcība (4), pareizticība (4). 1928. gadā institūtu pabeidza Eduards Jansons⁶ – pirmais baptists, 1932. gadā Leja Zakss⁷ – pirmā Mozus ticīgā, 1935. gadā Sofrons Mihailovs⁸ – pirmais vecticībnieks institūta absolventu sarakstā. Publicētie statistikas dati liecina, ka skaitliskās attiecības “katolis – luterticīgais” ar nelielu pārsvaru bija par labu luterticīgajiem. Tikai atsevišķos gados (1927./28., 1931./32. m. g.) bija vairāk katoļticīgo absolventu. Savukārt luterticīgo pārsvars bija skaidrojams ar to, ka no Vidzemes un Zemgales nākušo audzēkņu kopskaits neatpalika no Latgalē dzimušo (starp kuriem bez katoļiem bija arī luterticīgie, pareizticīgie, vecticībnieki) skaita.

DVSI absolventu dzimšanas vieta publicētajā pārskatā atklāta kopējā statistikā. Līdz 1935. gadam 35% absolventu dzimtā puse bija Vidzeme, 14% – Zemgale, 46% – Latgale (Pārskats 47–48). Savukārt preses izdevumos atrodamas ziņas par atsevišķu izlaidumu dalībnieku dzimšanas vietu. Latgale kā absolventu dzimtā vieta dominēja arī turpmāk, un šim rādītājam bija tendence pieaugt. Pēc preses datiem, 1936. gadā 51% absolventu dzīvoja Latgalē ([B.v.] 1936). Savukārt visā absolventu kopskaitā līdz 1937. gadam no Latgales nākuši jau 62%⁹ (Daukšs 1938).

Statistika par DVSI absolventu dzimumu (sk. 2. tab.) rāda, ka šis skaitlis kopumā bija līdzsvarots, nebija disproporcijas. 10 izlaidumos šis rādītājs svārstījās 40 – 60% robežās. Bija tikai daži izņēmuma gadi, kad sieviešu vai vīriešu absolventu skaits bija ievērojamā vairākumā (1924./25., 1928./29., 1934./35. m. g.). Kopumā absolventu vīriešu īpatsvars bija 41,1%.

2. tab. DVSI absolventi: skaits pa izlaidumiem, dzimums

Izlaidums	Mācību gads	Absolventi	Vīrieši	Sievietes
1.	1924/25	20	5	15
2.	1925/26	28	17	11

⁶ Eduards Jansons. Dzimis 1905. gada 8. aprīlī Liepājā. Gadu pēc absolvēšanas strādājis institūta pamatskolā, mācot vēsturi un vācu valodu. Līdztekus pildījis institūta pedagoģiskas padomes sekretāra un bibliotekāra pienākumus. Skolotājs Tilžā, Skrudalienā. Turpmāk pievērsies literārajai darbībai. Dzīvoja Rīgā. Miris 1970. gada 29. oktobrī Rīgā. Apbedīts Meža kapos (LD EJ).

⁷ Par Leju Zakss ziņas trūcīgas. Ieguvusi ebreju pamatskolas skolotāja tiesības (LD LZ).

⁸ Sofrons Mihailovs. Dzimis 1911. gadā Aizkalnes pagastā. Kapiņu pagasta Irbišu pamatskolas pārzinis, Preiļu pagasta Gailišu pamatskolas pārzinis, Daugavpils apriņķa skolotājs Otrā pasaules kara laikā, pēc kara Ārdavas septiņgadīgas skolas direktors, Daugavpils apriņķa Tautas izglītības nodaļas darbinieks (LD SM).

⁹ Pagaidām datubāzē nav apkopota statistika par trīs pēdējiem DVSI izlaidumiem.

3.	1926/27	18	10	8
4.	1927/28	33	17	16
5.	1928/29	47	15	32
6.	1929/30	33	18	15
7.	1930/31	46	21	26
8.	1932/33	24	13	11
9.	1933/34	35	13	23
10.	1934/35	26	6	20
11.	1935/36	39	7	32
12.	1936/37	59	26	33
13.	1937/38	32	13	19
14.	1938/39	35	10	15
15.	1939/40	28	12	16
		505	203 (40,2%)	302 (59,8%)

Materiāla vākšana un izpētes perspektīvas

DVSI vēstures izpētes perspektīvas ir saistītas gan ar vēstures avotu loka paplašināšanu, gan ar mērķtiecīgu datu apstrādi. Absolventu dzīves un darba apraksti atrodas dažādu arhīvu fondos un to apzināšanai vajadzīgs ilgāks laiks. Izpētītās audzēkņu personīgās lietas sniedz biogrāfiskas ziņas tikai uz mācību sākuma laiku. Svarīgi ir Izglītības ministrijas rīkojumi par norīkošanu darbā.

Mūsdienu straujajā laikrakstu un grāmatu digitalizācijas laikmetā jāseko jauno resursu publicēšanai. Ir pierādīts, ka svarīga ir 20. gs. pēdējo desmitgažu reģionālā (novadu) periodika, kuras digitalizēšana jau uzsākta. Minētajos izdevumos gandrīz vienmēr pieminēti izglītības jautājumi, tās vēsturiskie aspekti. Šie jautājumi tiek plaši klāstīti arī atmiņu literatūrā.

Informācijas sabiedrībai raksturīga strauja tehnoloģiju maiņa, tāpēc vienmēr būs aktuāls jautājums par datubāzes modernizēšanu. Neapšaubāmi, ka tas būs atkarīgs no finanšu resursiem. Tajā pašā laikā izšķiroša nozīme var būt pētnieciskajai interesei un uzkrātajai zinātniskajai pieredzei šajā jomā. Datubāze “Latgales Dati”, kuras pirmsākumi meklējami pirms 30 gadiem, tam var būt labs piemērs.

Avotu un literatūras saraksts

- [B.v.] (1934) Pi Latgolas skolotāju institūtim joatver paralelklases. *Latgolas škola*, Nr. 2: 22.
- [B.v.] (1936) Šūpavasār Daugavpils valsts skolotāju institūtu beidza 39 audzēkņi. *Jaunais Vārds*. 9. jūlijs.
- Cemety. *Kapsētu informācijas digitalizācija un datu pārvaldības sistēma*. <https://cemety.lv/> (01.10.2022.)
- Daukšs, P. (1938) Vai slēdzams Daugavpils valsts skolotāju institūts. *Latgales Vēstnesis*. 23. februāris.
- DU *Vēsture*. <https://du.lv/par-mums/par-universitati/vesture/> (01.10.2022)
- DVSI *DVSI absolventu saraksts (1925–1940)*. <https://latgalesdati.du.lv/temati/2021-dvsi-absolventu-saraksts-1925-1940> (01.10.2022)
- LD AG *Datubāze “Latgales Dati”* (turpmāk – LD). Arvīds Grants. <https://latgalesdati.du.lv/persona/2180> (01.10.2022.)
- LD EJ *Eduards Jansons*. <http://latgalesdati.du.lv/persona/9586> (01.10.2022.)
- LD JI *Jāzepts Ivseņš*. <http://latgalesdati.du.lv/persona/4194> (01.10.2022.)
- LD LV *Leons Varslavāns*. <http://latgalesdati.du.lv/persona/3738> (01.10.2022.)
- LD JZ *Jāzepts Zeps*. <https://latgalesdati.du.lv/persona/9331> (01.10.2022.)
- LD LZ *Leja Zakss*. <http://latgalesdati.du.lv/persona/12005> (01.10.2022.)
- LD MLM *Milda Lidija Mačulāne*. <https://latgalesdati.du.lv/persona/8760> (01.10.2022.)
- LD VS *Valdis Sakars*. <https://latgalesdati.du.lv/persona/5046> (01.10.2022.)
- LDa *Pamatfakti par datubāzi “Latgales Dati” (kopš 1993. gada)*. <https://latgalesdati.du.lv/vesture> (01.10.2022.)
- LDb *Šī diena Latgalē*. <https://latgalesdati.du.lv/> (01.10.2022.)
- LDc *2021: DVSI absolventu saraksts (1925–1940)*. <https://latgalesdati.du.lv/temati/2021-dvsi-absolventu-saraksts-1925-1940> (01.10.2022.)
- LNDB *Periodikas digitalizēšana LNB*. <https://lndb.wordpress.com/2012/06/07/periodikas-digitalizesana-lnb/> (01.10.2022.)
- Pārskats (1936) *Daugavpils Valsts skolotāju institūta darbības pārskats 1921–1936*. Daugavpils. 116 lpp.
- Saeima (2021) *Latgales apakškomisija sēdē atzīmē Latgales kongresa dienu*. <https://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/29759-latgales-apakskomisija-sede-atzime-latgales-kongresa-dienu> (01.10.2022.)
- Soms, H., red. (1996) *No pedagoģiskās skolas līdz universitātei: Skolotāju sagatavošana Daugavpilī (1921–1996)*. Daugavpils: Saule. 203 lpp.
- Spūlis, B. (1929) Cik skolotoju sagatavoj myusu skolotoju institūti. *Zemņika Ziņas*. 14. jūlijs.

Šķirmants, J., Raidonis, A. (1981) *Daugavpils Valsts skolotāju institūts: 1920–1940: apceres, atmiņas, biogrāfijas*. DVSI absolventu grupa. 181 lpp.

Henrihs Soms

Biographies of Graduates of the Daugavpils State Teachers' Institute (1921–1940): information collection and research

Key words: Latvian history, Daugavpils history, education, Daugavpils University, Daugavpils State Teachers' Institute, database "Latgales Dati"

Summary

"Latgales Dati" (LD, Data of Latgale) is a collection of information (biographies, events) about the eastern region of Latvia – Latgale (<https://latgalesdati.du.lv/>). The database is created by Daugavpils University researchers. This article aims to supplement knowledge about the history of Daugavpils University, based on the study of the biographies of graduates of the 1920–30s, using the LD database. There are several stages in this work: 1) entering, editing, and supplementing data, 2) organizing, selecting, and reviewing the accumulated information, 3) compiling reports on the database information. LD purposefully collects information about the graduates of the institute. The beginnings of Daugavpils University can be traced back to 4 November 1921, when a four-year pedagogical high school was opened (later Daugavpils State Teachers' Institute). During the institute's existence until 1940, the total number of graduates was 505. The database contains information on 257 graduates or 51% of the total number. In certain years (1925, 1927, 1931) it reached the level of 70%–80%. Biographies are available to Internet users in the calendar "This day in Latgale" and in the thematic selection of information "List of graduates (1925–1940)".

Vitālijs Šalda

Latviešu publicisti par izglītību dzimtajā valodā (20. gadsimta sākums)

Atslēgas vārdi: dzimtā valoda, izglītība, skolas, publicistika

Latviešu publicistu darbība, aizstāvēt dzimtās valodas tiesības Latvijas tautskolās, pedagoģijas vēstures literatūrā ir pieminēta (Preiss 1932; Vičs 1940; Staris, Ūsiņš, Žukovs 2000 u. c.), taču atsevišķi pētījumi nav veikti. Raksta autors par šīm norisēm 19. gadsimta otrajā pusē jau ir rakstījis (Šalda 2022). Apskats par latviešu publicistu cīņu par dzimtās valodas lietošanu tautskolās nākamajā vēstures posmā tiek turpināts, kā avotus izmantojot 1901.–1914. gadā iznākušos preses izdevumus. Raksti periodikā, veltīti izglītības jautājumiem, nereti parakstīti ar pseidonīmiem. Spriežot pēc to satura, autoru vairākums bija izglītības darbinieki. Lai pilnīgāk atainotu dažādos viedokļus, nācies lietot plašus citātus.

Sākoties 20. gadsimtam, spēkā bija 1887. gadā pieņemtie “Pagaidu noteikumi” par Baltijas pirmmācības skolām (*Vremennyye dopolnitel'nyye pravila ob upravlenii nachal'nymi uchilishchami v guberniyakh Lifyandskoy, Kurlyandskoy i Estlyandskoy*). Šie “Noteikumi”, ietverti Krievijas likumu krājuma 3 640. pantā, noteica arī mācību valodu: “Lauku skolās, proti, luterāņu un katoļu pagastskolās un pareizticīgo palīgskolās, tāpat Tautas apgaismības ministrijas vienklasīgajās un divklasīgo skolu pirmajās klasēs, mācības visos priekšmetos tiek pasniegtas krievu, igauņu vai latviešu valodās raugoties uz to, kā ērtāk, ar to noteikumu, ka pēdējā mācību gadā mācības visos priekšmetos pasniedzamas krievu valodā, izņemot ticības mācību un baznīcas dziedāšanu, ko var pasniegt skolēnu dzimtajā valodā, t. i. krievu, latviešu vai igauņu, raugoties uz iedzīvotājiem; draudzes skolās uz laukiem un minēto divklasīgo skolu otrajā klasē mācības pasniedzamas, neskatoties uz skolēnu ticību un tautību, visos priekšmetos krievu valodā, izņemot ticības mācību un baznīcas dziedāšanu, kurus šajās skolās var pasniegt skolēnu dzimtajā valodā.” (*Svod*)

Praksē “Noteikumi” gan ne vienmēr tika ievēroti, nereti to pielietošana bija atkarīga no skolotāju sastāva, skolotāju un izglītības ierēdņu priekšstatiem. Pastāvēja visas izglītības sistēmas kopīgā ievirze uz pastiprinātu valsts (krievu) valodas apguvi, arī uz dzimtās valodas rēķina. Ierēdniecība krievu valodu uzskatīja par līdzekli Baltijas provinču integrēšanai kopējā impērijas telpā. Likumā nebija noteikts, kas izšķir jautājumu, kurā valodā pirmajos divos mācību gados labāk mācīt. Tautas apgaismības ministrs 1899. gadā “izskaidroja, ka šo

jautājumu izšķir Rīgas mācību apgabala priekšniecība". Tad Rīgas mācību apgabala "kurators izdeva priekšrakstu, ka mācības visos priekšmetos (arī rēķināšana, vēlāk ģeogrāfija) pasniedzamas no pašas pirmās ziemas krievu valodā .." (Rīgā, 24. maijs 1915). Arī tautskolu inspektori "Noteikumos" ietverta frāzi "kā ērtāk", protams, iztulkoja pēc sava prāta, un "drīz vien visās lauku skolās mācības notika krievu valodā, jau sākot ar pirmo mācību gadu" (Vugule 2011, 19). Revolucionāri noskaņotais publicists J. Asars (1877–1908), rakstot par valsts politiku tautskolās, konstatēja, ka "gandrīz nevienas mācības nolūks nebija iemācīt pašu to lietu, bet tikai iemācīt krievu valodu. Tāpēc visu mācīja pa krieviski, arī rēķināšanu un dziedāšanu" (Asars 1912, 169).

Latviešu publicisti 20. gadsimta sākumā turpināja jau 19. gadsimtā aizsāktu cīņu par savas valodas vietas paplašināšanu tautskolās. Tika konstatēts, ka varas iestādes uzspiež skolotājiem prasību "krievu valodu ar karoti skolniekiem ieliet un caur to, var teikt, katrā skolā mazāk tiek darīts, nekā vajadzētu, priekš mātes valodas" (Kurzemieks 1902). Skanēja nosodījums tiem tautskolotājiem, kuri "soda skolniekus par katru mātes valodā izrunātu vārdu, kaut arī bērns vēl ne vārda neprot pa krieviski", aicinājums algas paaugstināt tikai tiem, "kas to tiešām pelna, bērniem nevis kursu iekaldami, bet tos reliģiski un tikumiski audzinādami, ko vismaz sākumā bez mātes valodas piepalīdzības nekādi nevar iespēt" (Svarīga 1902).

Krietni ievērojamāku vietu nekā iepriekš dzimtai valodai kā mācību valodai skolās prese ierādīja 1905. gada revolūcijas gados. Revolūcijas ietekmē Krievijas valdība bija spiesta koriģēt savu politiku un daļēji piekāpties mazākumtautību iedzīvotājiem. 1905. gada 10. maijā Ministru Komiteja, atsaucoties uz 1904. gada 12. decembrī Krievijas imperatora Nikolaja II (1868–1918) doto norādījumu "izdarīt to noteikumu revīziju, kas aprobežo mazākuma tautu tiesības", no savas puses sprieda, ka "nedrīkst skolas pataisīt par pārkrievošanas ieroci, bet, ka skolām pirmā kārtā jābūt zemnieku jaunatnes izglītotājām un visu labu tikumu nostiprinātājām". 1905. gada 18. jūnijā Ministru Komitejas protokolu žurnāls ar šo atzinumu tika "Visaugstāki apstiprināts". Latviešu presē skanēja viedoklis, ka ar to Ministru Komiteja atzinusi, ka Krievijas likumu krājuma 3 640. pants, kas valodu lietošanu tautskolās reglamentēja ar piezīmi "kā ērtāk", pielietojams tā, kā Baltijā tas jau pirms tam ticis darīts, proti, pirmajās divās tautskolu klasēs lietojot dzimto valodu (Nacionālais 1913; Mežnieks. Mātes valodas jautājums un 1914, 333; Vičs 1940, 35).

Kad ar Krievijas imperatora 1905. gada 19. februāra dekrētu Krievijas valdībai tika uzdots skatīt un apspriest dažādus privātpersonu un iestāžu iesūtītus priekšlikumus, "kā papildināt valsts kārtību un pacelt tautas labklājību", 1905. gada

marta beigās tai tika nosūtīta arī ap 200 latviešu inteliģences pārstāvju (to vidū bija tādas sabiedrībā pazīstamas personas kā A. Bergs (1875–1941), R. Blaumanis (1863–1908), J. Duburs (1866–1916), Rainis (Jānis Pliekšāns, 1865–1929.), J. Rozentāls (1866–1916), P. Zālite (1864–1939) u. c.) petīcija, kurā bez citiem uz valsts liberalizāciju un demokratizāciju virzītiem priekšlikumiem izskanēja arī latviešu valodas stāvokļa izglītības sistēmā vērtējumi un ierosinājumi. Tika atzīts, ka viens no izglītības izplatības kavēkļiem ir tas, ka “tautas valoda tiek izskausta no tautskolām un citām izglītības iestādēm”, tāpēc “kā mācības valoda tautskolās ievadama latviešu valoda, ar krievu valodu kā obligātu mācību priekšmetu” (Latviešu 1905).

Taču būtiskas pārmaiņas nesevoja, un latviešu preses izdevumi jau atklāti pauda sašutumu, norādot uz to, pie kā var novest dzimtās valodas ierobežošana izglītībā: “.. krievu valoda izdzen no bērniem mūsu skolās ziņkārību, no skolotājiem mīlestību pret savu darbu, no klases dzīvību un no visas skolas viņas dvēseli.” Tika izdarīts secinājums, ka par mācību valodu ir derīga vienīgi mātes valoda (Pr. 1905). Cits laikraksts uzsver, “ka tautas skolās tautas valodai vajaga būt valdošai – tur visi ir vienis prāti” (Wi. 1905). Var atzīmēt, ka Rīgas krievu kadeti 1906. gadā atzina, ka jāievieš “obligāta bezmaksas pamatizglītība dzimtajā valodā” (Apine, Volkovs 1998, 224).

Īpašu sparū izrādīja latviešu sociāldemokrāti. Kā atzīmējusi vēsturniece, etnopolitikas speciāliste I. Apine (1928–2019), latviešu sociāldemokrātiem “uzsvars bija likts uz savām īpatnībām, uz dzimtās valodas lomu. Viņi bija pārliecināti, ka neviens cits kā latviešu sociāldemokrāti spēs izkopt latviešu strādnieku apziņu un tas jādara savā dzimtajā latviešu valodā” (Apine 2006, 238). Tieši latviešu sociāldemokrāti veica praktiskus pasākumus, lai panāktu vēlamu. 1905. gada aprīlī tika publicēta sabiedrisko darbinieku un skolotāju J. Asara (1877–1908), J. Ritiņa (1872–1961), J. Plāķa (1869–1942) izstrādātā mācību programma tautskolām. Publicēta brošūra “Mūsu tautskola”, 1905. gada 10.–14. novembrī to apstiprināja sociāldemokrātu ietekmē esošais Latvijas skolotāju kongress, kurā piedalījās ap 600 skolotāju no Vidzemes un Kurzemes. Programmā skaidri formulēts: “Tautskolā visi priekšmeti jāmaca skolēnu mātes valodā”, bet krievu valodai jāpaliek kā mācību priekšmetam. Tiesa gan, latviešu pilsonība programmu kritizēja gan par tās nepilnību, gan vēl vairāk – par sociāldemokrātisko garu (Preiss 1932, 71, 73, 78; *Konversācijas* 1908, 2252–2254; Vičs 1940, 35). 1905./1906. mācību gadā daudzās Latvijas tautskolās bērnus mācīja pēc jaunās programmas prasībām un mācības visos priekšmetos notika dzimtajā valodā (Ušiņš 1965, 9). Taču tas nevarēja turpināties ilgoši, sociāldemokrātu cerības par revolūcijas uzvaru nepiepildījās, tā cieta sakāvi.

Paralēli revolucionārajiem notikumiem jautājumu par mācību valodu tautskolās risināja varas iestādes. Neraugoties uz to, ka jau 1905. gada septembrī Ministru Komitejas 10. maija atzinums ar Vidzemes tautskolu direktoru un inspektoru starpniecību tika nosūtīts skolotājiem, tikai pēc gada Baltijā tā virzība tika akceptēta arī vietējās skolu vadības līmenī. Ar 1906. gada 26. jūniju par Rīgas mācību apgabala kuratoru kļuva vēsturnieks, Arheoloģijas institūtu beigušais D. Ļevšins (*Дмитрий Михайлович Левшин*, 1864–?) (1. attēls). 1906. gada

1. att. Rīgas mācību apgabala kurators (1906–1908) D. Ļevšins

septembra beigās Rīgas mācību apgabala tautskolu direktoru un inspektoru sanāksme, atsaucoties uz likumu 3 640. pantu un Ministru Komitejas paskaidrojumiem, nolēma pagaidām visās Baltijas zemākā tipa tautskolās, kur visi skolēni vienas tautības, visas mācības, izņemot krievu valodu, pirmajos divos gados noturēt mātes valodā (-s. 1906). Jau pirms šīs sanāksmes, jaunā mācību gada sākumā skanēja optimistiskas balsis: “Līdz šim Baltijas skolu uzdevums bij’ pārkrievojot vietējos iedzīvotājus. Tagad valdība redz, ka tas neiespējams un neauglīgs darbs, tādēļ tā atļāvusi tautības principam vietējās skolās plašāku brīvību. [...] Kā dzirdams, arī mūsu tautskolās ievēdis mātes valodu par mācības valodu.” (- j.- m. 1906)

Pēc šī t. s. Ļevšina cirkulāra turpmākos dažus gadus dzimtās valodas kā mācību valodas stāvoklis latviešu tautskolās tiešām nostiprinājās, taču secinājums par cariskās valdības atteikšanos no “neiespējamās un neauglīgās” pārkrievošanas neattaisnojās. “Rīgas Avīze” reālistiski rakstīja, ka tautskolu direktoru un inspektoru sanāksme patiesībā bija noskaņota pret “mātes valodas” konsekventu pielietošanu divās pirmajās klasēs, jo “inspektori ilgus gadus kalpojuši par pārkrievošanas stiprinātājiem, piepeši mainīt uzskatus nespēj”, un lēmumu panāca kurators, kuram sanāksme piekāpās (Tautskolu 1906).

Laikraksts “Balss” 1907. gadā konstatēja: “Kā zināms, mūsu laukskolās no pagājušā rudens ieviesta spēkā jau priekš 20 gadiem likuma kārtā izlaistā, bet ar laiku no skolu birokrātu kungiem pagalam izgrozītā un iznīcinātā pavēle, pedagoģisks prasījums – ka (vismaz) 2 pirmos mācības gados bērniem jāpasniedz

visas mācības tēvu valodā.” (Rīgas elementārskolas 1907) Pēc diviem gadiem latviešu skolotājs K. Mīlgrāvis, balstoties uz savu pieredzi, rakstīja, ka “darbs divās jaunākajās klasēs kļuvis vieglāks. Bērni vieglāk rēķina, apgūst ģeogrāfiju” (K. M. [K. Mīlgrāvis] 1909). Jau Pirmā pasaules kara laikā laikraksts “Jaunais Vārds” atzīmēja, ka “atsvabināšanas kustības vilnis priekš gadiem desmit mūsu skolas apstākļus, kaut arī ne daudz un arī ne uz ilgu laiku, tomēr [...] drusku uzlaboja, ar kuratora Ļevšina cirkularu pirmmācības skolās mācības pirmajos 2 gados varēja pasniegt mātes valodā. Tā bija ļotiniecīga “brīvība”, tomēr ir to ieskatīja kā lielu atvieglinājumu” (Nacionālā skola 1916).

Pēc t. s. Ļevšina cirkulāra izdošanas izraisījās diskusija laikrakstu lappusēs. Tās dalībnieki sadalījās divās grupās – jauno noteikumu aizstāvjos un to kritiķos. Piemēram, vietējā krievvalodīgā avīze “Rižskij vestņik” (Rīgas Vēstnesis) publicēja it kā vietējo lauku iedzīvotāju viedokli, iestājoties pret mācībām tautskolās dzimtajā valodā, jo tad viņu bērni sliktāk apgūšot krievu valodu un nevarēšot sekmīgi turpināt izglītību augstākās skolās. Tika izteikta doma, ka sīkajām tautām ar mazu teritoriju un bez savas zinātnes, savām mācību iestādēm cenšanās līdzināties lielajām tautām var tikai kaitēt (H. A. 1908). Turpretī avīze “Latvija”, diskutējot ar kādu “Rižskij vestņik” publikācijas autoru, kurš bija norūpējies, ka pēc Ļevšina cirkulāra pasliktināsies krievu valodas apguve, norādīja: “Lai viņš nemaz nebīstas – latvieši iemācīsies krievu valodu bez piespiešanas vēl labāk, nekā ar piespiešanu,” bet par apstrīdamo cirkulāru rakstīja: “Kuratora kungs caur to tikai pastiprināja labāku sakaru starp latviešiem un valdību.” (Par mātes 1907)

Ir saprotams, ka ar reakcijas nostiprināšanos atkal pieauga Krievijas impērijas valdošā slāņa rusifikatoriskie noskaņojumi. 1908. gada jūnijā D. Ļevšins bija spiests atstāt Rīgas izglītības apgabala kuratora amatu. Starp citu, no Rīgas viņš tika izvadīts ar daudzu sabiedrisko grupu pārstāvju piedalīšanos. Latviešu izglītības biedrības priekšnieks Ā. Butuls (1860–1938) paziņoja, ka vienai no biedrības dibināmajām skolām tiks piešķirts D. Ļevšina vārds. D. Ļevšina skola tika atklāta 1908. gada oktobrī un pastāvēja līdz 1918. gadam (Dmitriy Levshin 2021). Toties neapmierinātību ar D. Ļevšina godināšanu parādīja viņa pēctecis kuratora amatā (Desmit gadu Baltijas 1916).

Baltijas pagaidu ģenerālgubernators A. Mellers-Zakomeļskis (Александр Николаевич Меллер-Закомельский, 1844–1928) 1908. gada 30. oktobrī Krievijas Ministru padomes priekšsēdētājam P. Stolipinam nosūtītajā ziņojumā par stāvokli Baltijas guberņās rakstīja: “Pēdējie likumi par apziņas brīvību un par skolu atvēršanu ar apmācību vietējās valodās, protams, neveicina krievu valstiskuma un kultūras nostiprināšanu. Mācības vietējās valodās būtu pieļaujamās tikai pirmajā apmācības gadā un tikai tur, kur skolēni ir tikai vienas tautības, bet jauktajā

sastāvā obligāti ir jābūt krievu valodai.” (Imperskaya 2000, 313, 314)

Ziņas par iespējamo varas iestāžu uzbrukumu dzimtās valodas vietai tautskolās tika paustas arī Latvijas presē. Konservatīvā “Rīgas Avīze” pārpublicēja vietējā vācu avīzē “Rigaer Tageblatt” (Rīgas Dienas Lapa) publicēto ziņu par to, ka Tautas apgaismības ministrijā esot vēlme visās nekrievu tautskolās atgriezties pie mācībām krievu valodā, piebilstot, ka “pēc mūsu ziņām [...] ministrijā no tam nemaz nav nopietnas runas. [...] Pēc mūsu uzskata nedz tagad, nedz arī tuvākā nākamībā nav gaidāmi soļi, kas gribētu tautskolu atkal griezt agrākā stāvoklī” (Par mācības valodu Baltijas 1908). Kā drīzumā izrādījās, labāk informēts bija vācu laikraksts. Atšķirīgi situāciju vērtēja citas latviešu avīzes. “Rīgas Apskats” uzskatīja, ka D. Ļevšīnam nācies atstāt savu vietu tāpēc, ka viņš “zināmā mērā centies ievērot iedzīvotāju prasījumus” un, iespējams, nākamais kurators tos neievēros (Mācības valoda 1908). “Liepājas Atbalss” ziņoja, ka D. Ļevšina kā kuratora darbība Pēterburgā atzīta par neapmierinošu, paredzēja, ka var mainīties politika pret tautskolām un var tikt atcelts arī t. s. Ļevšina cirkulārs (Mātes valodas 1908).

Līdz 1913. gadam Rīgas mācību apgabala kurators bija S. Prutčenko (*Сергей Михайлович Прутченко*, 1868–1920?). Šajā laikā tautskolu divās pirmajās klasēs joprojām spēkā palika ar D. Ļevšina cirkulāru ieviestā kārtība. Tomēr latviešu presē skanēja nopietni brīdinājumi, ka dzimtās valodas vieta tajās var tikt apdraudēta. Publicisti ziņoja, ka tautas apgaismības ministrs A. Švarcs (*Александр Николаевич Шварц*, 1848–1915) izstrādājis likumprojektu, ka cittauniešu tautskolās tikai pirmajā mācību gadā var mācīt mātes valodās, bet nākamajos gados – krievu valodā (ks 1909), ka D. Ļevšina cirkulārs var tikt atcelts (Mātes valodas 1909).

Kā vēlāk kļuva zināms, jau 1910. gada 7. janvārī kurators S. Prutčenko lūdza ministra atļauju atcelt D. Ļevšina izdoto cirkulāru. A. Švarcs to nedeķa, jo Krievijas Valsts dome savukārt gatavoja jaunu likumprojektu par tautskolām un Domes skolu komisijas izstrādātais projekts pirmajās divās klasēs paredzēja mācības noturēt dzimtajā valodā, tādējādi faktiski akceptējot minēto cirkulāru (Par mācības 1910; Vičs 1940, 425).

Latviešu avīzes ar bažām sekoja likumdošanas un izpildvaras iestāžu izteiktajiem viedokļiem un pieņemtajiem lēmumiem par dzimtās valodas vietu tautskolās (Par mātes 1910 u. c.). Valsts domē 1910. gada oktobrī tika skatīts jautājums par vispārējās sākumizglītības ieviešanu Krievijā. Likumprojekts paredzēja, ka mācībām jānotiek krievu valodā, taču pirmos divus mācību gadus var atļaut mācības dzimtajā valodā ar nosacījumu, ka jau pirmajos trijos mēnešos norisināsies arī krievu valodas stundas (Par mācības valodu pirmmācības 1910).

Taču 1912. gadā Valsts padome noraidīja Valsts domes apstiprinātos “Noteikumus par skolām nekrievu tautības bērniem”, kas atļāva pamatskolās mācības dzimtajā valodā tautām, kurām bija sava rakstība (Goncharov 2015).

1911. gadā par tautas apgaismības ministru kļuva Ļ. Kasso (*Лев Аристович Кассо*, 1865–1914) (2. attēls), bet 1913. gadā par Rīgas mācību apgabala kuratoru – A. Ščerbakovs (*Алексей Иванович Щербakov*, 1858–1944) (3. attēls.). Ļ. Kasso

2. att. Krievijas tautas
apgaismības ministrs Ļ. Kasso

3. att. Rīgas mācību apgabala
kurators (1913–1917)
A. Ščerbakovs

1913. gada 20. augustā izdeva paskaidrojumu, ka mācību valodas izvēlē stingri jāpieturas pie Krievijas likumu neskaidri formulētā 3 640. panta. Tālāk A. Ščerbakovs 27. augustā izziņoja tautskolu direktoriem ministra “paskaidrojumu” un pats “paskaidroja”, ka D. Ļevšina 1906. gada 9. oktobra cirkulārs vairs nav spēkā. 26. oktobrī A. Ščerbakovs saņēma Ļ. Kasso vēstuli, kurā ministrs paziņoja, ka atzīst kuratora rīcību par pareizu (Vičs 1940, 429, 432). Latviešu presē šajā sakarā parādījās daudz rakstu par dzimtās valodas nepieciešamību skolās. Interesi var izraisīt argumentācija, ar kuru dzimtās valodas aizstāvji 20. gadsimta sākumā centās pamatot savus uzskatus.

Latviešu preses izdevumi bieži atsaucās uz pedagogijas autoritāšu atzinumiem jautājumā par dzimtās valodas vietu skolās. Tika popularizēts J. A. Komenska (*Jan Amos Komenský*, 1592–1670) viedoklis par pirmmācības skolu kā “mātes valodas skolu” (Almokrats 1905), atzīmēts, ka “pēc Amosa Komenska vairs nav

domstarpību, ka tautskolā mācībām jābūt mātes valodā” (ks. 1909). Tika citēti K. Ušinska (*Константин Дмитриевич Ушинский*, 1823–1871) vārdi: “Nav lielākas varmācības kā tā, kad vēlas atņemt tautai viņas mantojumu, kas sakrāts un atstāts viņai no neskaitāmu priekšgājēju paaudzēm, kad valoda mitējas dzīvot tautas mutē, tad arī pati tauta grimst kapā.” (A. 1904) Pēc A. Ščerbakova cirkulāra izdošanas tika secināts, ka tas “runā arī pret visiem pedagogijas un zinātnes prasījumiem un tādēļ, jo drīzāk jo labāk, atceļams, jo citādi saceltā nemierība sabiedrībā nevarēs izzust” (Tēvu valoda 1913).

Skanēja arī tā laika ievērojamu krievu liberālo sabiedrisko darbinieku viedokļi. Gandrīz visa liberālā krievu prese aizstāvēja dzimtās valodas tiesības. Arī vietējā krievu avīze “Rižskaja Mišļ” (Rīgas Doma) nostājās pret valdības realizējamo pārkrievošanas kursu. Latviešu laikraksti citēja krievu vēsturnieka un sociologa K. Kaveļina (*Константин Дмитриевич Кавелин*, 1818–1885) atzinumu, ka “mums vajadzīgs mūsu pašu interesēs gādāt, ka cittautieņi un cittautieši atrastu sev par labu, derīgu, patīkamu un izdevīgu būt par krievu valsts sastāvdaļu”, jurista un politiķa N. A. Gredeskula (*Николай Андреевич Гредескул*, 1865–1941) domu par “zooloģisko nacionālismu”, kurš ir “politiska neprātība, ir valsts dārgāko mantu nejēdzīga izputināšana un šķiešana” (Pret tautisko 1913); izklāstīja krievu izdevumā “Novoje Vremja” (Jaunais Laiks) publicēto filozofa un publicista V. Rozanova (*Василий Васильевич Розанов*, 1856–1919) rakstu, kurā viņš atzina: “Ja krievi nebūtu centušies ar varu katrā gadījumā pārkrievināt, tad viņiem būtu bijuši daudz labāki pārkrievošanas panākumi.” (Mācības valoda 1908)

Latviešu autori arī paši varēja papildināt V. Rozanova domu, atsaucoties uz jau esošo latviešu skolu pārkrievošanas pieredzi pēc rusifikācijas sākuma 19. gadsimta 80. gados: “Liekot vienīgi svaru uz krievu valodu pamatskolās, uz citu mācību rēķina, var gan padarīt skolnieku par neattīstītu, muļķīgu, bet par krievu pataisīt viņu tomēr nevar. Vismaz pa visu pagājušo krievināšanas laiku tautskola nevienu latvieti nebūs pārkrievojusi...” (Mātes valodas apdraudēšana 1909). “[...] krievinātāji var panākt tikai to, ka bērni sāk skatīties uz krievu valodu un uz visu, kas krievisks, ar rūgtumu, caur ko nebūs panākama cittautieņu tuvināšana krieviem, bet drīzāk gan attālināšana.” (fr. 1909) Doma dažādos laikrakstos atkārtojās vairākos variantos: “No pedagogiskā stāvokļa raugoties, nevar būt nekādu šaubu par mātes valodas nepieciešamību pirmmācības skolās. Un šajā ziņā pat niknākie mātes valodas pretinieki nevarēs uzrādīt kauču vienu nopietnu pedagogisku rakstu, kurš neatzīst mātes valodas lielo audzināšanas uzdevumu.” Loģisks bija retoriskais jautājums: “Vai gan apspiežot tautas visnepieciešamāko kultūras ieroci – valodu – var cerēt uz drīzāku saišu nodibināšanu starp divām

tautām?” (Mātes valoda un 1913) Nepārprotami skanēja secinājums: “[...] tagadējais krievu nacionālā šovinisma vilnis, kurš iziet uz dažādo Krievijā dzīvojošo tautību iznīcināšanu ar mehāniskiem varas līdzekļiem, ir kaitīgs valsts interesēm un dod pretējus rezultātus: rada nemieru un izsauc cittautiešos atsvešināšanos no krievu tautas.” (Nacionālais šovinisms 1913)

Daudzkārt izskanēja atsauksšanās uz latviešu bērnu nespēju saprast pirmajā klasē skolotāja teikto krievu valodā: “[...] bērni, kas iestājas mūsu tautskolās, retus izņemot, neprot pietiekoši krieviski, tā kā pastāv vajadzība, ņemt palīgā mātes valodu jeb izglītībai jācieš.” (Mācības valoda elementar – jeb 1913) Tika uzsvērts, ka ar izglītību krievu valodā notiek “labākas izglītības iegūšanas mākslīga aizdambēšana” un tas izsauc vispārēju nemieru (Mātes valoda pirmmācības 1913). Par sākotnējo izglītību valsts valodā skanēja rūgts sarkasms: “Tas būs tas pats, it kā mūs, pieaugušos, kuri neprotam ķīniešu valodas, uz reizi sadzīt ķīniešu skolā un liktu runāt tikai ķīniski. Varam iedomāties, cik “gudri” mēs kļūtu pēc trim tādiem mācības gadiem”. (Apgaismošanas 1913) Pārliecinoši bija pašu skolotāju stāsti par saviem negatīvajiem “sasniegumiem”, mācoties un strādājot valsts valodā (O. 1914). Savukārt pedagogs un rakstnieks Jānis Grīns (1890–1966)

4. att. Skolotājs un rakstnieks
Jānis Grīns

(4. attēls) norādīja, ka arī tautskolu beigušie vēl nepietiekami pārzina krievu valodu un ir maz izredžu, ka viņi turpmākajā gaitās lasīs krievu grāmatas un laikrakstus. Tiem atliek tikai latviešu valoda, kurā pašizglītoties, un tāpēc vajag lielāku vērību pievērst latviešu valodas mācīšanai (Grīns 1909).

Saasināti politisku argumentāciju vairākkārt izvirzīja konservatīvā “Rīgas Avīze” – rusifikācijas politikas pielietošana tautskolās sekmējusi revolucionāru audzināšanu. Pārkrievošanas sistēma “apvienojusi visus Krievijas revolucionārus, bet neko citu”. Tika izvirzīts retorisks jautājums: “Kurš gan priekš Krievu valsts derīgāks, vai tas, kas pavāji māc krieviski, bet ir labi audzināts, izglītots, reliģisks un uzticams pavalstnieks, jeb vai krieviski runājošs revolucionārs?” (Mātes valoda mūsu 1913) Citā laikraksta numurā jau pirms tam bija norādīts, ka ķeizaram uzticīgs cittautībnieks “ir labāks pavalstnieks nekā krievu tautas revolucionārs” (Elementarskolu 1912). Šis izdevums arī

apelēja pie pragmatiskām valsts interesēm, norādot, ka no seno romiešu laikiem darbojas maksima *guita non movere* – “mierīgi pastāvošo nekustiniet”, norādot, ka D. Ļevšina iedibinātā kārtība pastāvēja vairākus gadus, darbojās apmierinoši un valdībai nebija nepieciešamības iejaukties (Mātes valoda mūsu 1913).

Savu uzskatu propagandai latviešu prese izmantoja samērā plašu paņēmieni klāstu. Lai sekmīgāk izplatītu apmācībai dzimtajā valodā labvēlīgu uzskatu, laikraksti bieži pārpublicēja citos izdevumos iekļautos šādus materiālus (Tēvu valoda 1913 u. c.).

Plaši tika atstāstīti dažādos sabiedriskos forumos izskanējušie viedokļi par dzimtās valodas nepieciešamību sākumskolā. Tā 1913. gada 30. decembrī – 1914. gada 5. janvārī Petrogradā norisa Viskrievijas skolotāju kongress. Tajā piedalījās 65 līdz 100 latviešu delegātu. Kongresa cittautiešu izglītības sekcijā jeb komisijā vien piedalījās ap 50 latviešu, 3 no viņiem nolasīja referātus, kuri tika atreferēti arī latviešu presē. Aktīvi darbojās advokāts K. Hiršs (1875–1923), skolotājs K. Melnalksnis (1879–1930) u. c. (Pirmais 1913; Barteles 2009, 30). Komisijas locekļi par galveno uzskatīja “jautājumu par mātes valodu” un izstrādāja kopīgu pieeju, ka “mātes valodai cittautiešu skolā jāklūst gan par mācību priekšmetu, gan pasniegšanas valodu. Krievu valoda citu tautību iedzīvotāju interesēs nepieciešama kā mācību priekšmets”. Ar to nebija apmierināta nacionālistiskā krievu prese, tās nostāja bija: dzimtā valoda kā mācību priekšmets – jā, kā mācību valoda – nē (Barteles 2015. 24, 28).

5. att. Skolotājs un publicists
K. Melnalksnis

Kongresa dalībnieks K. Melnalksnis (ar pseidonīmu K. Mežnieks) (5. attēls) izklāstīja izskanējušās domas, latviešu dalībnieku referātus žurnālā “Skola un Māja”, citējot arī cittautiešu izglītības komisijā pieņemto rezolūciju, kurā bija ieteikts “ieviest mācību pasniegšanu skolnieku mātes valodā, kā arī atļaut brīvi lietot mātes valodu sarunās kā skolās, tā arī ārpus skolas un pirmskolas audzināšanā un mācīšanā, kā arī mātes valodas mācīšanu kā atsevišķu priekšmetu” (Mežnieks K. Mātes valodas jautājums I 1914).

Par dzimto valodu tautskolās cīnījās ne tikai publicisti, bet arī ievērojama latviešu sabiedrības daļa. Rīgas un Liepājas pilsētas domes, pagastu pašvaldību darbinieki

iesniedza Tautas apgaismības ministrijai un Rīgas mācību apgabala kuratoram lūgumu “atstāt līdzšinējo mācību pasniegšanas kārtību Baltijas pirmmācības skolās valodu ziņā nepārgrozītu” (Js. 1914; Tēvu valodas 1914; Nacionālā skola 1914), kas gan netika ievērots. Sabiedriskās organizācijas, izglītības biedrības iestājās par dzimtās valodas tiesībām. Latvijas Sociāldemokrātijas IV kongress 1914. gadā (26. janvāris – 8. februāris) pieņēma rezolūciju “Par tautskolu vajāšanu Baltijā”, kurā nosodīja valdības mēģinājumus “ar cirkulāru palīdzību laupīt iespēju pasniegt Latvijas skolās mācību mātes valodā un tādā kārtā iznīcināt jau tā apspiestās tautas valodas tiesības” (Latvijas 1958, 96).

Aktivizējās no Baltijas ievēlētie deputāti Krievijas Valsts domē. 1914. gada 23. janvārī domes interpelāciju komisijā iesniedza pieprasījumu par A. Ščerbakova rīkojuma likumību. Februāra beigās komisija to sāka apspriest un martā vienbalsīgi pieņēma, bet 7. maijā sāka to apspriest domes plenārsēdēs (Vičs 1940, 457–459). Interpelācijas ierosinātājs barons A. Meijendorfs (vācu: *Alexander von Meyendorff*, krievu: *Aleksandr Feliksovich Meyendorff*, 1869–1964) un citi pieprasījuma parakstītāji galveno uzsvaru veltīja jautājuma juridiskajai pusei, norādot, ka 1887. gadā pieņemtais likums pirmajās tautskolas klasēs, “raugoties uz to kā ērtāk”, ļāva mācības organizēt dzimtajā valodā, bet kurators to atbalstīja tikai kā palīgvalodu. J. Zālītis (1874–1919) norādīja, ka ar spaidu līdzekļiem nevar piespiest piesavināties citas tautas kultūru un “šādi paņēmieni tikai modina nacionālo pašapziņu un pastiprina cittauniešos kulturālās paš aizsargāšanās spējas” (Valsts domnieka 1914). Latviešu preses izdevumi atstāstīja debates domē, tā vēlreiz ļaujot sabiedrībai izvērtēt argumentus. Valsts dome atzina pieprasījuma pamatotību (T.R. 1914). Ievērojamā pedagoga sociāldemokrāta K. Dēķena (1866–1942) rediģētajā žurnālā “Skola un Māja” tika konstatēts:

“[...] sāpīgais jautājums par mātes valodas likteni mūsu tautskolās [...] izvērties par sabiedriskās cīņas priekšmetu un viņas izšķiršanā, kā redzams, ņem visdzīvāko daļību jo plašas aprindas, no sīkas pagasta sabiedrībās sākot, ar augstāko Valsts iestādi – Valsts domi beidzot. [...] Mūsu skolas liktenis ir jāizšķir tādā virzienā, ka sabiedrībai tiktu garantēta viņas vajadzībām piemērota un uz pedagoģiskiem principiem pamatota tautskola. Nevaram mēs apmierināties ar dažu cirkulāru (Ščerbakova) apkarošanu un citu (Ļevšina) cildināšanu. Sabiedrībai jāprasa pēc tādas tautas izglītības lietas noregulēšanas, kas atņemtu iespēju cirkulāru iestādēm eksperimentēt ar tik svarīgu sabiedrības iestādījumu, kāda ir mūsu tautskola.” (Apskats. Mūsu skola 1914)

A. Ščerbakova cirkulārs palika spēkā līdz 1915. gada pavasarim. Jāpievienojas pētnieka A. Viča konstatējumam, ka “vēsturiskā perspektīvā saskatāms, ka Kasso-Ščerbakova rīkojums faktiski nevis apturēja, bet sekmēja mūsu nacionālās apziņas

stiprināšanu un augšanu” (Vičs 1940, 432). Mūsdienās var secināt, ka taisnība bija tiem latviešu publicistiem, kuri jau 20. gadsimta sākumā skaidri norādīja, ka nacionālo mazākumu pārtautotāji jeb modernākā terminoloģijā asimilatori latviešos (un, jāpiebilst, arī citās mazākumtautībās) radīs tādu pretestību, kuru nespēs pārvarēt, un galu galā darbības rezultāts būs pretējs cerētajam.

Avotu un literatūras saraksts

- A. (1904) Par pirmizglītību Baltijas guberņās. *Rīgas Avīze*. 3. dec.
- Almokrats. (1905) Nacionālais jautājums tautskolās. *Pēterburgas Avīzes*. 12. jūl.
- Apgaismošanas ministrijas aptumšojums. (1913) *Dzīves Balss*. 20. sept.
- Apine, I. (2006) Nacionālais komponents 1905. gada revolūcijā. 1905. gads *Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli*, 2005. gada 11.–12. janvāris. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Apine, I., Volkovs, V. (1998) *Slāvi Latvijā (Etniskās vēstures apcerējums)*. Rīga.
- Apskats. (1914) Mūsu skola un māja šī mācības gada pirmajā pusē. Ceļa jūtīs. *Skola un Māja*. 1. janv.
- Asars, J. (1912) *Mūsu tautskola*. Kopoti raksti. Ceturtais sējums. Otrs, pārbaudīts izdevums. Rīga.
- Bartele, T. (2009) Pirmais Viskrievijas tautas izglītības kongress par izglītību cittautiešu apdzīvotās vietās (1913. gada decembris – 1914. gada janvāris). *Vēsture: avoti un cilvēki. XXIV zinātniskie lasījumi. Vēsture XVIII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”.
- Desmit gadu Baltijas skolā. Krievu pedagoga S. Zolotareva piezīmes iz rakstu krājuma “Esty i latyshy”. (1916) *Līdums*. 6. sept.
- Elementarskolu valodas jautājums Valsts Padomē. (1912) *Rīgas Avīze*. 11. (24.) apr.
- fr. (1909) Mātes valodas jautājums tautskolās. *Jaunā Dienas Lapa*. 30. okt. (12. nov.)
- Grīns, J. (1909) Par latviešu valodu tautskolā. *Sadzīve*. 6. jūn.
- j. – m. (1906) Skolas laikam sākoties. *Balss*. 22. aug.
- Imperskaya politika Rossii v Pribaltike v nachale KHKH veka. Sbornik dokumentov i materialov*. (2000) Tartu.
- Js. (1914) Rīgā 15. janvārī 1914. *Dzimtenes Vēstnesis*. 15. janv.
- Konversācijas vārdnīca*. (1908) 46. burtnīca. Rīga.
- K. M. [K. Milgrāvis] (1909) Kas būs ar mātes valodu mūsu tautskolās. *Sadzīve*. 26. nov.
- Kurzemnieks. (1902) Par mātes valodas neievērošanu skolās. *Pēterburgas Avīzes*. 27. okt.

- ks. (1909) Mātes valoda. *Jaunā Dienas Lapa*. 28. janv. (10. febr.)
- Latviešu intelligences darbinieku rezolūcija. (1905) *Pēterburgas Avīzes*. 19. apr.
- Latvijas Komunistiskās partijas kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijas un lēmumi*. I daļa. 1904.–1940. (1958) Rīga. 96 lpp.
- Mācības valoda pirmmācības skolās. (1908) *Rīgas Apskats*. 16. (29.) jūl.
- Mācības valoda elementar – jeb tautas skolās. (1913) *Rīgas Avīze*. 13. (26.) sept.
- Mātes valoda mūsu pilsētas elementārskolās. (1913) *Rīgas Avīze*. 19. sept. (2. okt.)
- Mātes valoda pirmmācības skolās un latviešu “nacionālisms”. (1913) *Rīgas Avīze*. 7. (20.) okt.
- Mātes valodas apdraudēšana. (1909) *Jaunā Dienas Lapa*. 26. okt. (8. nov.)
- Mātes valoda un valsts politika. (1913) *Latvija*. 10. (23.) aug.
- Mežnieks K. Mātes valodas jautājums un mūsu tautskolas stāvoklis. (1914) *Skola un Māja*, Nr. 5–6. 1. maijs. 331.–334. lpp.
- Mežnieks K. Mātes valodas jautājums I Viskrievijas skolas darbinieku kongresā un mūsu tautskolas stāvoklis. (1914) *Skola un Māja*, Nr. 2 (1. febr.), 81.–86. lpp.; Nr. 3 (1. marts), 197.–202. lpp.; Nr. 4 (1. apr.), 254.–260. lpp.
- Nacionālais šovinisms skolu politikā. (1913) *Dzimtenes Vēstnesis*. 21. sept.
- Nacionālā skola. (1916) *Jaunais Vārds*. 27. jūn.
- Nacionālā skola valsts nomalēs. (1914) *Jaunais Ceļš*. 11. apr.
- O. (1914) Vēl mātes valodas lietā. *Tēvija*. 24. apr.
- Par mācības valodu Baltijas tautskolās. (1908) *Rīgas Avīze*. 19. nov.
- Par mācības valodu pirmmācības skolās*. (1910) 21. okt. (3. nov.)
- Par mātes valodu tautskolās. (1907) *Latvija*. 31. jūl.
- Pr. (1905) Par audzināšanu mātes valodā. *Pēterburgas Avīze*. 13. maijs.
- Preiss, P. (1932) *Latvijas tautskola rusifikācijas laikmetā*. Maskava.
- Pret tautisko šovinismu. (1913) *Dzimtenes Vēstnesis*. 23. sept.
- Rīgas elementārskolas un tēvu valoda. (1907) *Balss*. 10. maijs.
- Rīgā, 24. maijā. (1915) *Lidums*. 24. maijs.
- Pirmais Krievijas tautskolotāju kongress. (1913) *Jaunākās Ziņas*. 30. dec.
- Pret tautisko šovinismu. (1913) *Dzimtenes Vēstnesis*. 23. sept.
- s. (1906) Mūsu tautskolu lieta. *Mūsu Laiki*. 11. (22.) okt.
- Svarīga skolas lieta. (1902) *Pēterburgas Avīzes*. 29. sept.
- Šalda, V. (2022) Latviešu publicisti par izglītību dzimtajā valodā (19. gadsimta otrā puse). *Sabiedrība un kultūra. Rakstu krājums, XXIII*. Sastādītājs, atbildīgais redaktors Arturs Medveckis. Liepāja: LiePA.
- Tautskolu inspektori un mātes valoda. (1906) *Rīgas Avīze*. 6. (10.) okt.
- Tēvu valodas jautājumā. (1914) *Latviešu Avīzes*. 1. janv.
- Tēvu valoda tautskolās un vietējā krievu prese. (1913) *Latviešu Avīzes*. 11. okt.

- T. R. (1914) Mātes valodas draugi un ienaidnieki. *Dzimtenes Vēstnesis*. 19. jūn.
Ūšiņš V. *Padomju skolas sākumi Latvijā*. Rīga: Zvaigzne, 1965.
Ūšiņš V., Žukovs L. *Skolas un izglītība Latvijā (1900–1920)*. Rīga: Raka, 2000.
Valsts domnieka Zāliša runa pieprasījumā par mātes valodas tiesībām. (1914) *Dzimtenes Vēstnesis*. 13. jūn.
Vičs, A. *Latviešu skolu vēsture. Piektā grāmata. Laikmets no 1905–1915*. Rīga, 1940.
Vugule, Ē. *Skolotāju profesionālo organizāciju darbība Latvijā (1918–1940)*. Promocijas darbs. Rīga, 2011. Pieejams: https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/4668/20306-Erika_Vugule_2011.pdf?sequence=1. (05.12.2022.)
Wi. (1905) Valodas jautājums mūsu skolās. *Tēvija*. 8. jūn.
Bartele, T. (2015) Russkaya pressa o natsional'nom voprose na I Vserossiyskom s'yezde po narodnomu obrazovaniyu. *Vēsture: avoti un cilvēki. XXIV zinātniskie lasījumi. Vēsture XVIII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saulē”.
Goncharov, M. Natsional'no-obrazovatel'naya politika na zapadnykh okrainakh Rossiyskoy imperii XIX – nachala XX vv. *The Humanities and Social Science*, 2015/25. c. 86. Pieejams: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefgihjai/index.html> (05.12.2020.)
Dmitriy Levshin. Pieejams: <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/d-levshin.html> (10.09.2021.)
Imperskaya politika Rossii v Pribaltike v nachale XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. (2000) Tartu. S. 313, 314.
H. A. (1908) Mneniye derevenskikh zhitel'ey o narodnoy shkole. *Rizhskiy vestnik*. 5. aug.
Svod Zakonov Rossiyskoy Imperii. Tom XI, Chast' II. Pieejams: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/250/326.html> (25.10.2022.)

Vitalijs Šalda

Latvian Journalists on Education in Native Language

Key words: native language, education, schools, publications

Summary

At the beginning of the twentieth century, the “Temporary conditions” adopted in the Russian Empire in 1887 for Baltic pre-schools were in force, which stipulated that in the first two grades of folk schools, lessons were mostly taught in Russian, Estonian, or Latvian, depending on convenience. However, at the same time, there was a common orientation of the entire system of education towards increased learning of the state (Russian) language, also at the expense

of the mother tongue. On 9 October 1906, the circular of the curator of the Riga school district, D. Levshin confirmed the procedure established by the “conditions” of 1887. When on 27 August 1913, A. Scherbakov, who became the curator of the Riga school district, issued an “explanation” that D. Levshin’s circular of 9 October 1906 was no longer valid, a campaign was launched in Latvian periodicals to defend the use of mother tongue in folk schools. The “wave of Russian national chauvinism, which aims at the destruction of the various nationalities living in Russia by mechanical means of power”, was condemned. Local municipalities (city councils of Riga and Liepāja, regiments of parish deputies) submitted requests to the Ministry of Public Education and the Curator of the Riga School District to leave the current teaching arrangements in Baltic pre-schools unchanged in terms of languages. They remained ignored and A. Scherbakov’s circular formally remained in force until the spring of 1915, when the Minister of Public Enlightenment canceled it already in the context of the World War.

ZIŅAS PAR AUTORIEM / AUTHORS

Tatjana Bogdanoviča

Mg. hist.

LU Latvijas vēstures institūts

tatjana.bogdanovica@lu.lv

Ginta Elksne

Mg. sc. soc., Mg. sc. hum.

LU Filozofijas un socioloģijas institūts

ginta.elksne2@gmail.com

Audronė Janužytė

PhD

Mikola Romera universitātes Politisko zinātņu institūts

audrone_januzyte@mruni.eu

Juris Jefuni

Mg. theol.

Latvijas Kristīgā akadēmija

balticsymphony@gmail.com

Vēsma Lēvalde

Dr. art.

Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārais institūts

vesma.levalde@liepu.lv

Sigitas Lūžys

Mg. philol.

Vytauta Dižā universitātē

sigitas.luzys@vdu.lt

Jūlija Mihailova

vēstures zinātņu kandidāte

michailova@list.ru

Jevgeņija Nazarova

vēstures zinātņu kandidāte

ezis08@gmail.com

Guntis Pakalns

Dr. philol.

LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts

1859@inbox.lv

Ieva Pigozne

Dr. art.

LU Latvijas vēstures institūts

ieva.pigozne@inbox.lv

Gaļina Sedova (māsa Jevfrosinija)

PhD

Latvijas Pareizticīgā Baznīca

ort.loza@gmail.com

Edvards Seliška

Mg. hist.

Britu vēstniecība Latvijā

sh01003@edu.lu.lv

Arnis Slobodžāns

Mg. hist.

Daugavpils Universitāte

arnis.slobozanins@inbox.lv

Henrihs Soms

Dr. hist.

Daugavpils Universitāte

henrihs.soms@du.lv

Vitālijs Šalda

Dr. hist.

Daugavpils Universitāte

vitalijs.salda@gmail.com

• • • • •

Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saulē”
Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401, Latvija
